

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ IRODALMI ÉS TÖRTÉNELMI ASPEKTUSAI A KELET-EURÓPAI RÉGIÓBAN

Tanulmánykötet



**AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ IRODALMI ÉS TÖRTÉNELMI
ASPEKTUSAI A KELET-EURÓPAI RÉGIÓBAN**

TANULMÁNYKÖTET

Trefort-kert Alapítvány

Eötvös Loránd Tudományegyetem Doktorandusz Önkormányzat

A kötet megjelenésének támogatói:

Trefort-kert Alapítvány

Eötvös Loránd Tudományegyetem Doktorandusz Önkormányzat

Emberi Erőforrások Minisztériuma

Első Világháborús Emlékbizottság

Az első világháború irodalmi és történelmi aspektusai a kelet-európai régióban

Tanulmánykötet

A Doktoranduszok Országos Szövetsége Irodalomtudományi Osztály
és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Doktorandusz Önkormányzat
közös konferenciájának tanulmánykötete

Szerkesztette:

Fodor József Péter, Marosi Renáta, Miklós Dániel,
Péró Krisztina, Szabó Roland

Trefort-kert Alapítvány – Eötvös Loránd Tudományegyetem
Doktorandusz Önkormányzat,
Budapest, 2017

© Trefort-kert Alapítvány, 2017
© ELTE Doktorandusz Önkormányzat, 2017
© Czinkóczi Krisztina, Szerkesztők, Szerzők

Szerkesztők:

FODOR József Péter, MAROSI Renáta, MIKLÓS Dániel, PÉRÓ Krisztina, SZABÓ Roland

Szerzők:

Dr. Ramachandra BYRAPPA

FÓRIS Ákos, GARACZI Zoltán, MIKLÓS Dániel, PATAKY Adrienn,
Piotr BUDZYŃSKI, SÁRI Orsolya, SZABÓ Roland, TÓTH Anikó, ZEKE Zsuzsanna

Szakmai lektorok:

dr. BARTHA Eszter, JASKÓNÉ dr. GÁCSI Mária, dr. LAGZI Gábor,
dr. MOLNÁR Gábor Tamás, dr. SCHEIBNER Tamás, dr. SIPOS Lajos, dr. SZÉNÁSI Zoltán

ISBN 978-615-5586-19-4

Kiadja a Trefort-kert Alapítvány
és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Doktorandusz Önkormányzata.
<http://edok.elte.hu/portal/>



Partnerünk a Doktoranduszok Országos Szövetsége Irodalomtudományi Osztály.

A pályázat a Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért
Közalapítvány pályázati támogatásából valósult meg, támogatási szerződés száma:
KKETTKK 2018/P01/7/4/93.

A könyv borítóján a kép a Fortepan állományából származik.

FOTO: FORTEPAN / PÉCHY László adományozó.

Nyomdai előkészítés: a Doktoranduszok Országos Szövetsége Irodalomtudományi
Osztály tudományos műhely

Borító és grafikai elemek: CZINKÓCZI Krisztina, BÁRSONY Dávid

Tördelőszerkesztő: NOVÁK Anikó

Nyomdai munka: Kontraszt Plusz Kft.

Felelős vezető: BARTA Ákos

TARTALOM

	ELŐSZÓ	7
Dr. Ramachandra Byrappa	PATRIOTISM, PROPAGANDA AND PUNISHMENT IN BRITISH INDIA (1914–1919)	13
Piotr Budzyński	LEGIONNAIRES ABOUT THEMSELVES IN SONGS AND POEMS	37
Dániel Miklós	THE PICTURE OF THE CZECHS THROUGH THE EYES OF HUNGARIAN POLITICIANS	47
Fóris Ákos	A MEGSZÁLLT SZOVJET TERÜLETEK KÉRDÉSE A MAGYAR POLGÁRI KORMÁNYSZERVEKNÉL „ÚGY MINT AKKOR ÉJSZAKA” –	63
Garaczi Zoltán	APOKALIPSZIS EGY SÍK SÁNDOR-ELBESZÉLÉSBE	85
Pataky Adrienn	SZONETTEK ÉS (SZONETT)FORDÍTÁSOK A NYUGATBAN AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN – BAUDELAIRE MAGYARUL AZ IDŐ KÉRDÉSE REJTŐ JENŐ	93
Sári Orsolya	A TIZENNÉGY KARÁTOS AUTÓ CÍMŰ REGÉNYÉBEN	121
Szabó Roland	„MULT SZÁZADOK KÖDÉBE BÚJVA” Mitizált Én-reprezentációk Ady Endre A halottak élén című kötetének két darabjában	131
Zeke Zsuzsanna	„JÖVŐT TERVEZEK, S INTÉZEM A BANDI LEVELEZÉSÉT” Csinszka leveleinek jelentősége Ady világháborús éveinek recepciójában	151
Tóth Anikó	GYERGYAI ALBERT A NYUGAT VONZÁSÁBAN Gyergyai Albert irodalmi értékskálája Bárczi Gézának írt leveleiben	171

ELŐSZÓ

*A költőnek van a legszebb hivatása e földön: ő az,
aki halhatatlanná varázsolja a mulandóságot.*

(Juhász Gyula)

2017. február 10–11. között tartotta konferenciáját a Doktoranduszok Országos Szövetsége Irodalomtudományi Osztálya az ELTE Doktorandusz Önkormányzattal társszervezésben az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán a visegrádi országok fiatal kutatói számára.¹ *Az első világháború irodalmi és történeti aspektusai a kelet-európai régióban* (Visegrad Group Conference – Literary and Historical Aspects of the First World War in the Eastern European Region) című tudományos tanácskozás az első világháború százéves évfordulója alkalmából életre hívott magyarországi tudományos rendezvénysorozatok tematikájába illeszkedett. A nemzetközi jelleget hangsúlyozva a konferencia felhívásában teret biztosítottak a szlovák, cseh és lengyel kutatóknak is. A tanácskozásra számos egyetemről (ELTE, JYU, ME, PPKE, SZTE, NCU, UŁ, UW) érkeztek szakemberek, akik bemutatták kutatási eredményeiket. Előadásaikkal mindannyian rávilágítottak – a közös történelmi múlt tudatosításából is fakadóan – a jelenbeli új kutatónemzedék együttgondolkodásának szükségességére és eredményességére. A tudományos rendezvényen elhangzott előadásokból készült legszínvonalasabb tanulmányokból lektorált kötet született, ezzel is hangsúlyozva az együttműködés szándékát, valamint a kutatási eredmények egymás melletti közlésének fontosságát. A tanulmányok a történeti és az irodalmi aspektusok nézőpontjaiból vizsgálják a világháború – tágabb kontextusban a huszadik század nagy háborúinak – és az ezzel párhuzamosan formálódó művészetek kölcsönhatásait; a kultúra szerepét az első világháborúban.

A tanulmányok sorát Dr. Ramachandra Byrappa professzor angol nyelvű munkája nyitja, amely a kötet multifokálisát alapvetően meghatározó írás. Dr. Ramachandra Byrappa plenáris előadást tartott a konferencián, illetve szekcióvezetőként segítette a tanácskozást. Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszékének oktatójaként szakavatottan, európai történeti párhuzamokat említve vezeti végig az olvasót az egykori brit gyarmatbirodalom világháborús mozgósítást célzó pro-

¹ <https://www.elte.hu/content/tanacs kozas-a-vilaghaborurol.e.8257>, hozzáférés: 2017. okt. 7.

pagandáján. A tanulmány az első világháború tárgyalásának fókuszát ki-mozdítja a nyugati front lövészárkaiból, és azt a Brit Nemzetközösség felé fordítja. A tárgyalt plakátok és újsághirdetések plasztikusan illusztrálják a gyarmatosítók által másodrangúként kezelt indiai népesség háborús ál-dozatvállalásának mozgatórugóit és mértékét. Piotr Budzyński, a Łódz-i Egyetem doktori hallgatója a dalok szemszögéből vizsgálja az első világ-háború eseményeit szintén angol nyelvű tanulmányában. Az önálló Len-gyelország életre hívásáért is síkra szállt légiók, illetve azok tagjai egyedi népdalkincset hagytak örökül. A kivételes jelentőségű szövegkorpuszra már korábban felfigyelt a történésztársadalom, de az énekek szövegének teljes körű, tematikus elemzése még várat magára. A tanulmány ezt a tör-ténelmi adósságot igyekszik pótolni, hiszen felhívja a figyelmet Pilsudzki alakjának több szempontú megéneklésére éppúgy, mint a katonák által jellemzően feldolgozott témák – például a szerelem és nemiség – réteg-zettségére. Az angol nyelvű történettudományi munkák sorát az ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék doktoranduszának tanulmánya zárja. Miklós Dániel árnyalt és körültekintő elemzése során betekintést ad a magyar politikai elit cseheket, illetve Edvard Beneš világháború alati intézkedéseit érintő vélekedésébe. A szerző összegző elemzésében egy-egy jelentősebb magyar politikus csehekről alkotott képét mutatja be a második világháborúig, rávilágítva a hazai politikai elit csehekkel való kapcsolattartásának változó jellegére. Miklós Dániel doktorandusz kol-légája, Fóris Ákos tanulmánya az 1941 és 1944 közötti, tengelyhatalmak által megszállt szovjet területek kérdését teszi vizsgálat tárgyává. Rámutat arra, hogy az utóbbi évek magyar történetírásának érdeklődése élénkülni látszik a magyar megszálló csapatok szovjetunióbeli tevékenységét illetően. Munkájában, ahogy maga is írja, arra kívánja felhívni a figyelmet, mi-szerint a keleti megszállt területek kérdése nem csupán katonai, hanem politikai és gazdasági kérdésként is szempont volt a magyar kormányzat számára. Ugyanakkor tanulmánya egy újabb kutatási téma bevezetője-ként is szolgál, hiszen megelőlegezi a keleti fronton vívott megsemmisítő háborúról érkező információk magyar kormányzati recepciójának probléma-körét is.

Az irodalomtudományi tanulmányok hatványozottan fókuszálnak a kultúra szerepére a világháborús években. Garaczi Zoltánnak, a Sze-gedi Tudományegyetem doktoranduszának tanulmánya vezeti át az ol-vasót az irodalomtörténeti munkák sorába. Munkájának másodközlése történik meg ebben a kötetben, hiszen a nyári hónapokban a *Vigiliában*

már olvashatta a közönség (*Vigilia*, 2017/8. szám, 82. évf.), de először konferenciánkon hallhatta a téma prezentálását egy szűkebb hallgatóság. Sík Sándor *A nagy és magas hegy* című elbeszélése mentén vizsgálja az apokalipszis kérdését abból az aspektusból, miszerint az apokaliptikus szövegek jellegüknél fogva a történeti időt számolják föl. Írásában egy olyan értelmezői látószöveget érvényesít, amely az egyeztetés és szembeállítás kettősségén alapul. Míg a posztmodern teljes mértékben fölszámolja a transzcendenciát, addig Garaczi szerint a piarista szerzetes atya, tartományfőnök szépirodalmi művében az apokalipszis már nem a jó és gonosz harcaként definiálódik, hanem az Istenhez való visszatalálás eszközeként. A tanulmány nem kapcsolódási pontokat kíván fölmutatni a posztmodern regények irányába, hanem rámutat arra, hogy Sík narratológiája is hasonló folyamatot visz végbe, csak egészen más utat választva. Pataky Adrienn, az ELTE BTK Összehasonlító Irodalom- és Kultúratudományi Tanszékének doktorjelöltje a *Nyugat* első nemzedékéhez kapcsolódó szonettek és szonettfordítások kérdését elemzi. Rendkívüli alapossággal veszi szemügyre a nyugatos szonettfordítások és -írások első világháború alatti történetét, ahol olyan sziporkákkal is foglalkozik, mint József Attila induló költészetének szonett-művészete. Konklúzióként tanulmányában rávilágít arra, hogy a szonettforma magyar irodalomba való átörökítésének kulcsa a *Nyugat* első másfél évtizede. Megállapítja, hogy a szonettfordítások során a Baudelaire-i és a Shakespeare-i forma önálló életre kelt a magyar lírában, s hatásuk nemegyszer erősebb, mint az eredeti francia vagy angol nyelvű verseké. Sári Orsolya, a PPKE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola doktorandája tanulmányában az idő perspektíváját előtérbe helyezve vizsgálja Rejtő Jenő *A tizennégy karátos autó* című regényének narratív technikáját, ahol az idő aspektusa alatt az időrend, időtartam és gyakoriság válnak lényeges szempontokká. Ezzel bizonyítva, hogy Rejtő művei is alkalmasak az elbeszéléselemleti szempontrendszer szerinti mélyelemzésekre. Szabó Roland és Zeke Zsuzsanna tanulmányaikat érdemes együtt tárgyalni. Az ELTE BTK Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének doktorjelöltjei az első világháború alatti magyar líratörténet legszélesebb szakirodalommal és recepcióval bíró képviselőjének, Ady Endrének irodalmi és történeti hagyatékát veszik szemügyre. A két tanulmány a világháború tényén kívül összekapcsolódik Boncza Berta személyének vizsgálatában. Szabó Roland írásában Ady *A halottak élén* című kötetének kontextusában vizsgálja *Az eltévedt lovas* és az *Őrizem a szemed* című költemények interpretációs lehetősé-

geit. A tanulmány interdiszciplináris jellegénél fogva számos értelmezési dilemmát fölvet, úgy a referenciális keretek kérdését szembeállítva a poetológiai metódusokkal, mint a kötet szerkesztés narratológiai kérdéseit ütköztetve az önálló vers poétikai fogalmával. A posztmodern irodalomtörténet-írás által hangsúlyozott nézőpontot, a szimbólumalkotáson túlmutató allegorikus jelleget nem csupán az egyes költeményekre alkalmazva vizsgálja, hanem szélesebb keretbe ágyazva, a kötet egyes verseit összekötő komplex képrendszerként. Zeke Zsuzsanna tanulmányában referenciális nézőpontot érvényesít: Ady Endre és Boncza Berta levelezésének prózapoétikai és líratörténeti aspektusait vizsgálja. Alapos és körültekintő meglátásaival rámutat arra, hogy Ady életében Csinszka, a feleség olyan támasz volt, aki hatással volt a hátrahagyott életmű alakulására is. A költő műsájának levelei, memoárfüzetei arra a következtetésre juttatják a szerzőt, miszerint Boncza Berta folyamatosan újabb, egyre segítőbb és támogatóbb szerepeket vett föl Ady mellett. A rajongó, Adyt félistenként kezelő diáklányból mindenkor támasz és a magyar irodalom leghíresebb műsája lett. A tanulmányok sorát Tóth Anikónak, az ELTE BTK Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszék doktorandájának írása zárja. Kutatásának homlokterében Gyergyai Albert irodalomtörténész egyetemi tanár irodalmi értékskálájának szintézise áll Bárczi Géza, Kossuth-díjas magyar nyelvésznek írt levelein keresztül. Bemutatja a tárgyalt szerző franciaországi internáló táborban írt értekezéseit, amelyekben Gyergyai a kulturális jelenségek tágabb történeti kontextusára összpontosít. Ennek kapcsán Tóth Anikó bizonyítja azt, hogy az író eszmefuttatásaiban a magyar kultúrát a nyugati és a keleti műveltségterület köztes szegmensére helyezte, amely kérdésben Gyergyai határozottan a nyugati irányválasztást pártolta.

A konferencia és a kiadvány megjelenése nem valósulhatott volna meg a Doktoranduszok Országos Szövetsége Irodalomtudományi Osztály és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Doktorandusz Önkormányzatának együttműködése nélkül. Hálásak vagyunk továbbá a konferencia szervezőinek, David Hazemalinak, Marosi Renátának, Fodor József Péternek, Péró Krisztinának és Szabó P. Katalinnak, az Egyetemi Doktorandusz Önkormányzat elnökének. Köszönettel tartozunk dr. Boros Gábor dékánhelyettes úrnak, az MTA doktorának, dr. Zeidler Miklós habilitált egyetemi docensnek, az MTA TTI tudományos főmunkatársának, dr. Sipos Lajos habilitált professzor emeritusnak és dr. Ramachandra Byrappa egyetemi adjunktusnak, valamint nem utolsósorban

dr. Ruttkay Veronika egyetemi adjunktusnak, akik munkájukkal, az egyes tudományos szekciók vezetésével hozzájárultak a konferencia megvalósulásához és magas színvonalának biztosításához. Köszönjük szépen dr. Bartha Eszternek, dr. Sipos Lajosnak, dr. Szénási Zoltánnak, Jaskóné dr. Gácsi Máriának, dr. Lagzi Gábornak, dr. Molnár Gábor Tamásnak és dr. Scheibner Tamásnak, hogy lektori tevékenységükkel segítették a kötet megszületését. A kötet kiadását a Trefort-kert Alapítvány a Közép és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány az Első Világháborús Centenárium Emlékbizottság és a XX. Század Intézet által társadalom- és történettudományi munkák megjelentetésére kiírt pályázatán elnyert támogatásból valósította meg. Köszönjük szépen a Trefort-kert Alapítvány elköteleződését a kötet megjelentetése mellett, különösen dr. Borhy László akadémikus, rektor úrnak, dr. Borsodi Csaba dékánhelyettes úrnak, a Trefort-kert Alapítvány elnökének és dr. Sonkoly Gábor dékán úrnak, valamint Veres Kristófnak.

Budapest, 2017. október 7.

A Szerkesztők

Patriotism, propaganda and punishment in British India (1914–1919)

Dr. Ramachandra Byrappa

Director of Modern India Research Centre, Eötvös Loránd University Faculty of Humanities (Budapest)

Doctoral School of History, Modern and Contemporary World History Doctoral Programme

Abstract

That the British have been repeatedly iniquitous for the best part of their existence, none would contest. But to many it would come as a surprise that millions of Indians, Polish and other oppressed nations voluntarily laid down their lives to defend the very system that was trampling on their liberties as an atrocious tyrant. The fate of these valiant soldiers and how their descendants were treated illustrates well how the British attitude, historically, was always insidious, guileful, oblique and surreptitious. Both the Polish and the Indians were victims of the British underhandedness.

Keywords: British-India, propaganda, colonization, poster politics, poster campaign

Britain has an excellent record of monopolising and delegating devastation and misfortune. This cannot be truer than in the case of the First World War and its devastating consequences. This is what happened with Indian soldiers in the western front, apart from paying their generous dues for “good British governance”, most of the “dependencies” were encouraged by a system of over competitive bidding to contribute handsomely to the war effort, a war that was unilaterally decided by Britain for the good of everyone. A system that would strengthen Britain’s grip over the ever weakening colonies. What is amazing and even more perplexing is that they surely knew that defending the devil would certainly lead to their own down fall. But still most of them did not even make their participation or contribution conditional to a concrete promise or the honouring of it. What is more worrying is that most of them gave-away the best and brightest, and most of the times vital resources that were most needed to the well-being of their own population. The main question that comes to one’s mind is what was it they were seeking to achieve? They knew well, that a victorious Britain, thanks to their generous contribution, would never allow them to break-off from their oppressive bondage, so what was that precious something that they were trying to achieve? Teach

Britain a lesson in civilisation, corner it to change its awful methods of underhandedness? As historians it is vital we ask ourselves this question. Since the appropriate answer would shed light on the elites of these colonised territories and their relation with the colonials, and what it meant to the people under this double tutelage. The participation of these colonised nations, given the underhanded methods of the British, in the First World War, reveals a lot about the legitimacy of these colonised elites and what role the British played to maintain the local rulers in power, although nominal. Was their participation a pay off?

The picture is not that black and white for all involved. It very much looks that part of them were recruited to play the role of the generous donor to attract and extract far greater sacrifices from others. Which illustrates how sophisticated and elaborate the British system of colonial extortion was. And this also shows that pride and patriotism was categorised as a weakness to be exploit by the British. The British colonial policy and diplomacy was masterful in creating a sense of pride of belong to an empire ruled by the British. What is more devilishly genius that to use this administered pride into making the half-starved colonial population into forgiving the only mouthful of rice for the glory of the British. This was particularly true of the population under the direct rule of the British, but the overflow of generosity was mainly coming from the 500-odd princely states in the Subcontinent. Strange was the fortune of the Indian princely states during the British rule of the Subcontinent and especially the period spanning from the just before the First World War to the months before the British colonials packed-up and left, without the will to help the princely states from the predatory policies of the newly crowned Jawaharlal Nehru.

Strangely enough the same could be said of the Polish nation, which was fighting for three different empires. What is more troubling is that because the theatre of operations of the conflict between these empires was based in what is now Poland, the main part of the fighting and civilian casualties were Polish. Here also the main questions to be asked could be: Who were the Polish really fighting? For what goals were Polish hoping to achieve?¹ Did the Polish elites knew what they were doing and what it was costing them?

1 Giuseppe MOTTA, *Less than Nations: Central-Eastern European Minorities after WWI, Volume 1*, Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 2013, 65–66.

The participation of these two countries in the First World War is a perfect example of how Britain uses pride and patriotism of others to its own advantage, and what is more it transforms the best of these two qualities into powerful weapons and turns them against its progenitors. The example of these two countries and their tribulations also explains the difficult positions of nations that are ripped apart by empires and those that are surrounded by it. Above all, the Indian and Polish context during the First World War, explains how nations desperate to gain their independence go to the extremes of self-destruction in the hope of a better reincarnation. For the promise of their enhanced autonomy or reconstituted identity they were willing to sacrifice the bravest and the most capable, in short the finest. These suicidal actions further pushed them deeper into servitude and the vices of their ungrateful protectors-persecutors. Finally, the experience of these two nations constitutes a lesson that should not be overseen, that when you are dealing with certain countries you should remain face-to-face and look in the eye and never turn back to them.

The sacrifices made by these two countries during the World War One can in part be explained by their problem with the question of identity. On analysing the reigning sentiments during the late 19th and early 20th centuries one gets the impression that there was before anything else an attempt to reconstitute shattered identities. The 1820s onwards the European adjustment within its confines and its relentless conquests beyond its perimeter had robbed many nations of their well cherished identities. This was especially the case in the territories occupied by Britain, where the method of conquest and occupation was through ethnical lines and the corruption of part of the elite that were pushed to treason, making it impossible to heal the wounds of division. As a consequence, strong, centuries old identities simply collapsed, creating a vacuum behind them. Structurally bandit countries², like Britain, always had their identities renewed after each spoil but we cannot say the same of their victims.

The conquered nations on the other hand left to create an identity from honest means and whatever was left of their national identity. It is very important to stress that they were not abandoned to create an honest and positive identity but structurally forced to be honest and subservient and thus to adopt an identity that originated in this subservience. There was

2 Rabindranath TAGORE, *Nationalism*, San Francisco, Book Club of California, 1917, 13–65. (Tagore explains in great detail that baptism and the modern nation-state, later transformed into imperial states, structurally share the same characteristics.)

no strength and no space for creating an independent identity. The elite was corrupted and compromised, feeding from the same spoils as the British. So the one's left to create the identity were at the lower levels, the poor peasants – in short the patriots. It was these strong local identities that formed the mosaic of nations that constituted British India.

On the other hand, the nationalism of the elite level meant compromise and selling out to the British. Lacking legitimacy at the lower level, the so called national elite were intimately tied to the foreign oppressor like the British Empire and its survival. How is this legitimacy created is of major importance? If we can answer this we can understand much of the history of colonization, decolonization and the aftermath. May he be a rebel leading a military rebellion, or the one waging a pacific campaign of non-resistance, the ultimate attitude and choice of opponent of the coloniser becomes the deciding factor. In an opposition, real or normal, to the coloniser there is never a single group or person. Although the so called nationalists have one common enemy, the situation of the coloniser is diametrically different, it has the luxury of choice, it can choose its enemy, or set a hierarchy in its choice of final opponent. Rather than have a negative connotation, being the main enemy or adversary of an empire in certain contexts was a boon for masquerading nationalists. This recognition by the colonials meant power, prestige and prosperity. The fates, logic of economic extraction and method of keeping the distance from the people keep both sides tightly linked like two twins. This was one reason why, most of the ex-colonies of Britain readily joined the Common Wealth and continued trade and diplomatic relations as if nothing had changed before and after decolonization. So there existed a strange compromise and coexistence between a true and authentic patriotism and a mishmash of nationalism subservient to the wishes of the avid colonial.

India in terms of identities, at the time of the World War One, existed in the minds of several hundred Indian elites, but not beyond this. The British colonials had the patience and perseverance to create a huge empire in the Subcontinent but were never willing to create a unification beyond that of an administrative one. But even this, was not a positive identity since it was a one-way system. It was a system of well organised graft, lift and plunder which constantly reduced the people to poverty. The only section of the population that the British India had enriched were people like the Nehru family and the traders of Bombay and Gujarat. One area into which the British were willing to allow the incursion of the local

urban elite was into the legal profession, the judiciary during the crown rule was an increasingly lucrative business,³ where barristers had to come from the local environment for better mitigation.

The Sikh population, and in general the so called “marshal races”⁴ were an exception in the sense that after the so called Sepoy Rebellion of 1857, the armed forces of British India were mainly composed of what the British authorities amiably termed the “marshal races”, more precisely the Punjabis, the Rajasthanis, a smaller contingency from Maharashtra and Nepalis. In terms of territories, population and tax revenues collected, these marshal races constituted a minuscule proportion compared to the other regions of India. The province of Bengal provided substantial part of all revenues collected, but were prohibited from taking part in the armed forces of British India. The whole of South India, hugely important both in terms of tax contributions⁵ and population constituted around 2% of the whole armed forces. Which meant that outside Nepal, which was not really part of the rest of India, British India created a military province where the majority of its forces were recruited in.

This was combined with the concentration of the British induced nationalists of Western India, in the likes of Nehru and M.K. Gandhi. After the 1857 Sepoy Mutiny, the British Crown refused to use the well-integrated territories of the East India Company, which was all of India except parts of Bombay Presidency, Rajaputana and Punjab. The political base of British India under Crown was going to be these few selected areas, because they were also foreign to the rest of India, in this sense they shared a commonality with the British coloniser. In terms of communities, like the Mesopotamian Brahmins, most of these provinces were home to communities that were not Indian, their origins were Afghan-Persia-Mesopotamian. Their attitude towards the Bhumi Putra (sons-of the soil) was that of conquest and exploitation, haughty and high-handedness, placing themselves exactly on the same level as the colonials. This crystallised in the irreconcilable hatred of the Bengalis, a community which constituted the backbone of the East-India Company. Let us also not forget the fact

3 Indian Statutory Commission, *Simon Commission Report on India*, vol. 1, Survey, Delhi, Swati Publications, 1988, 365.

4 George MACMUNN, Sir, *The Martial Races of India*, London, Sampson Low, Marston & Co. Ltd, 1923, 4. (Amazon thinks the date to be 1923 but in the original scanned copy, in the possession of the current author of this essay, there is no precise date of publication mentioned.)

5 Indian Statutory Commission, 349.

that the Bengalis had overwhelmingly defeated the Sikhs in the two Anglo-Sikh Wars. At the time of the East India Company a good two thirds of its local forces came from Bengal and a predominance at the lower ranks of officers. The East India Company had a policy to integrate and recruit, whenever it was possible, members from all regions and communities, to reflect the diversity of the primary nation. The British Crown, which in reality organised a “coup d’état” against the Company rule, could not risk depending upon these Bengali dominated units because there was a strong loyalty towards the Company, due to high wages and generous pensions paid by it. The British Crown, through force and arm-twisting, had managed to constitute a power base in the North-West corner of India from 1840s onwards. It is from this base that the rest of India was reinvaded and vandalised with a particular brutality by the so called marshal races and their British masters, sharing the spoils of war with intoxication of unchecked power over the Indians.

The Indian princely states on the other hand had strong identities but these identities were not entire. The colonial presence of British was present everywhere in all its exuberance to remind everyone that nothing could really happen without its approval. Paradoxical as it might sound, the dependency on each other led to a double identity. Here we have to divide the group into two categories: the kingdoms which sometimes had hundreds of years of lineage and had established state institutions, although they might not closely resemble the institutional set-up of states in the West; and on the other hand we had literally hundreds who called themselves “Rajas” (kings and princes) who owed their whole existence and livelihood to the largesse of the colonial ruler, who in turn cherished a feudal set-up for the conquered territories.

The Kingdoms, mainly of the South India (The Deccan) were literally hundreds of years old, sometimes larger than the Britain itself. These Kingdoms possessed strong identities, and in a majority of the cases, were much better governed than the territories held by the colonial authorities. These kingdoms were forced to form alliances at one time or the other with the East India Company⁶ and later with British India. What this alliance in reality meant was that these kingdoms should submit to certain conditions in order not to be absorbed into British India. The conditions varied, but in the majority of cases these kingdoms had to abandon their

6 Ian St. JOHN, *The Making of the Raj: India under the East India Company*, Oxford, England, Praeger, 2012, 98.

foreign policy, meaning forming alliances within the Subcontinent and even with foreign powers, in the likes of France, the great imperial rival of Britain. Further down the road, these conditions also meant hosting a garrison of troops from British India and paying for their maintenance. The supposed purpose of such an arrangement was “the protection” of the kingdom, but in reality British India troops were garrisoned there to show the local monarch who the boss was. The kingdom could also maintain standing armies to a limited sense but they had to come under the command of the British Indian Army. As if this was not enough, the kingdom had also to pay for the cost of maintaining a “Resident” delegated by the central administration of British India.

Life in such monarchies could be hell or heaven, the determining factor being the attitude of the Resident and the Commanding Officer of the garrison. In other words, the Monarch was forced to be in good terms with the colonial levers of British paramountcy. For most monarchs this was seen as taking away their manliness, traditionally the population had seen him or her as the defender of the kingdom and their interests against the meddling by foreign powers. This precious belief also gave them their identity. In the eyes of the people the monarch was no longer omnipotent, no longer able to exercise marshal attributes as Kshatriya (warrior). The question was always on how these monarchs should regain their self-esteem and earn the respect of their people. Some tried to increase the amount spent on pomp but had to increase taxes, the majority decided to gain the respect of their people and rebuild the lost identity by concentrating on the economic management of their kingdom, trying to modernise their territories by introducing reforms that would improve the everyday conditions of their subjects.

Unfortunately for these monarchs, the colonial authorities in Calcutta and later New Delhi, could get involved even in these matters.⁷ The reason for this was simple, the steady up-keeping of the British garrison. If the kingdom is badly run, then there was a risk that the tax revenues would not be sufficient to pay for the up-keeping of the Resident and the Garrison; armies could not be stationed and de-stationed at ease and according variations in tax revenues. To stabilize the situation, the imperial authorities regularly asked for reports on the economic management of the kingdom, and according the proposal to develop were either altered or approved

7 Mootheril Raghavan BIJU, *Good Governance and Administrative Practices*, New Delhi, Mittal Publications, 2007, 142.

judging upon how everything affected the revenue position of the colonial government. There was a fine line between dissuasion and encouragement.

The essential factor of this involvement was that to protect his legitimacy vis-à-vis the people the monarch needed good management of the kingdom in all spheres, state and society. And in turn, he or she further needs the good offices of the colonial government and its representatives stationed in the kingdom. The reclaiming or the reconstruction of the new identity was intimately connected to the British will. There seemed no escape for the monarchs except accepting the situation as it was and trying to make the best of it. But as historians what we have to be sensible to is the fragility of this identity and the acute sense of manipulability on the part of the British colonials, especially during the period under the British Crown.

The “Rajas” were the inadvertent fruits of the early mismanagements of government under East India Company, and the land reforms implemented during the tenure of Governor-General Lord Cornwallis (1786–1793). This master stroke of English government in action was called the “Permanent Settlement”. As usual, whenever their own prejudices prevented them from see the realities on the ground they resorted to imposing their prejudicial vision without paying any attention to the later consequences. As S.C. Ray succinctly puts it: “It was considered expedient to attach a considerable body of influential persons to government, to conciliate them, and to confer upon them a certain amount of social position and status by giving them a valuable stake in the country. The idea was to enlist their aid and co-operation in pacifying the country which was then in a troubled state, and in securing its future tranquillity, and to count upon valuable advice in adjusting the relations between the rulers and the ruled at a time when the former had scarcely established a settled government and a reputation for a just and sympathetic administration.”⁸ The Permanent Settlement created a new class of leaders whose loyalties were shrouded in a cloud of floating ambiguities. And it is very important to understand the structure of this loyalty, to understand the almost blind and infatuated obedience that certain class of people in the subcontinent showed towards the British Empire⁹ in general and during the First World War in particular.

8 S. C. RAY, *The Permanent Settlement in Bengal*, Calcutta, M.C. Sarkar Bahadur & Sons, 1915, 13.

9 Romesh C. DUTT, *Open letters to Lord Curzon on Famines and Land Assessments in India*, London, Kegan Paul, Trench, Trübner & Co. Ltd, 1900, 63.

Historians reflecting on the political system of the 18th and 19th century colonization of India often forget the simple fact that the geographical and administrative consolidation was done by a gigantic corporation – the East India Company. This is qualitative different from a direct colonization by a country. The criteria on which the East India Company governed the subcontinent were: operational legitimacy and economic efficiency. It received its legitimacy on the basis of it creating order in a continent where the likes of the Marathas were creating havoc. Let us not forget that the situation was so dire that young “collectors”¹⁰ in their teens from the Company were open-heartedly welcomed by the villagers, deep in the rural areas. This goes to say that there was a real need for order and whoever gave it was legitimised by the masses. It was enough that someone declared his intentions not to harm the meagre and fragile life of the villagers.

Economic efficiency on the other hand had its complexities for those who were not acclimated to the local situation, it meant, mobilising a whole new mixture of experimentation in government. The commercial logic and the imperatives of good government meant that the Company had to delegate parts of the administrative burden without abandoning the overall control of the colonised or subjugated territories. The East-India Company saved on human resources not only for want of saving money but also to avoid being a casualty to heavy bureaucracy and corruption. The consequences on the model of government were immediate and long-lasting. The Company delegated functional deeds to local people. The Permanent Settlement, was one such lethal experiment that did not do great harm to the colonial system but destroyed the socio-economic fabric of the traditional, Dravidian, Shaivism-oriented, society in the subcontinent. What happened was that, given ambiguities and complexities in the land appropriation and distribution system, and given the proximity to the local population, lot of the local elite were hesitant or against the system altogether. So what happened was that the peripheral Mesopotamians (Bombay, Gujarat, Rajaputana and Punjab) started bidding for these positions when they were auctioned off. The colonials were all too happy to push the hot potato into some else’s hands. Like this, these Mesopotamian businessmen got the possession of huge tracts of land almost for

10 The term „Collectors” was used in the East-India Company official jargon to describe the exclusive group of highly trained officials who collected taxes but also administered a district, in which their authority was unparalleled.

nothing. What happened to the people and the misery that ensued can be a subject for another debate in another context. Coming back to the issue of loyalty between the colonials and the Mesopotamians, together they established a double and well intertwined system of colonialism. Loyalty has to be seen not only in its collaborationist aspect but also in its Mesopotamian aspect, meaning colonization within colonization. Structurally what this meant was that a local population, of the patch-worked subcontinent, came under double tutelage. The interests of one collided with the other, cemented by a common interest of keeping the local population in a water-tight subjugation. It was a loyalty of tyrants but also loyalty germinating from gratitude for the cheap ascension to royalty at a cost of a great civilisation being reduced to its knees.

In short, a majority of these Rajas had a zemindari (tax gatherer) status inherited from the times of the Moguls, and as they prospered on backs of the Indians and as they gained greater confidence through their friendship with the colonials, most of them elevated themselves to the status of “prince”, a move that was sanctified by the British Aristocracy. Historically there might have been some genuine princely states, as in South India, but a majority in North India and the province of Bengal were created by the colonials through the “Permanent Settlement”. Over the decades British India mothered them with legal and fiscal leniency, allowing them to get established and lay root to the same delegated colonial system. On the part of these princes therefore, loyalty was the acknowledgement of gratitude for the historic fact relating to the largesse of the Permanent Settlement and continued administrative support rendered to them over many decades. At the same time, it was a loyalty in the form of fraternity, since both Princes and the colonials jointly administered the subcontinent.

What is important to point out therefore, concerning the question of identity, is that we have to pay careful attention to the origins of the identities of countries and communities, if we want to understand their commitments, especially when we are talking about life and death. This is especially true when we are considering the engagement of troops from the Subcontinent, fighting for the benefit of Britain. This engagement can be interpreted as a crisis of lost identities. As a consequence, the engagement of certain groups, communities and nations can be interpreted as a strategy to either reclaim lost identities, reaffirm weak legitimacy or consolidate newly formed identities at the expense of others. In the spectrum of identity or the search for it, it is a consequence of a well organised and

constantly re-plastered loyalty. Upholding this loyalty, periodically showing sprouts of enthusiasm and other acts of reverence, were at the same time a means of reinforcing of one's own identity.

It was this identity and its fragility that the British Government decided to exploit for their total benefit during the long years of the First World War. This strategy was used without any hesitation with all colonies and dominions, white, black, brown and any other imaginable colour and creed. But the main burden was endured by the young men from the Subcontinent and Australia. The ingenious strategy the British mobilised, with the collaboration of the military government of British India, was a three step strategy. The first step was to create an intimate relation between local patriotism and loyalty to the empire. The second step was to create a competition among subordinated patriotic groups and communities. And finally, telescoping of minor incidents into major events, to maintain the patriotic fever and consequently the flow of resources to the British war effort.

The ingenuity of the system of despoliation of the Indian population consisted in a voluntary system, leveraged by a relation of dependency and interdependency. The British cleverly promoted the idea, among the friendly princely states, that you do not leave a call for help from a dear friend unheeded, their bonds of friendship should be defended at all costs. The introduction of the strategy was always the same. Select a princely state that enjoys good relation with the British India and most probably with the members of the British aristocracy. Once this done, it goes about using the local patriotism, jealousies and rivalries among the princely states to create a momentum of competition, a kind of bidding of who can do more. And the momentum is set going, it will not stop until the make or break point. In this way, at regular intervals – military expeditions here and there, funds that might have been accumulated were appropriated by the British. When Britain stepped into World War One, naturally this process was triggered once again.

In a well-orchestrated campaign in the dominions and the colonies, the British Government sent out posters that depicted a proud mother lion on a hill top backed up by four equally proud and fierce-looking cubs. Under the main caption "The Empire Needs Men" there is a list of countries to which the message is mainly addressed to, if by chance anyone doubted: Australia, Canada, India and New Zealand. Further down the poster another caption reads, "All answer the call. Helped by the YOUNG

LIONS / The OLD LION defies his Foes. ENLIST NOW.”¹¹ This was the first phase of the British war preparation, enlisting the dominions and colonies. Similar posters and advertisements were diffused within Britain but mainly Scotland, Ireland and Wales, with markedly less attention on the home-counties.¹² The dominions were eager to show their good will. Australia was one of the biggest and regular contributor, and it was the most willing dominion, since Canada at this time was experience domestic tensions within Quebec. Getting Australia on-board was primordial to the British strategy. Since this would trigger the further adhesion of not only the Irish and the Scottish, on a voluntary basis, but also push the other colonies to openly declare their material support towards the British war engagements.

After a coincidence of affinities and diplomatic arrangements, Australia did concede to Britain’s demands of help and solidarity. What Australia did not know at the time and could not control was the timetable of this help, and the way in which the “diggers”¹³ would be used. If they had have known the full scale of their rising engagement, they probably would have hesitated to commit their men. The political class very quickly realised that they were in for a long haul. The Australian Government, and especially its new Prime Minister W.M. Hughes, introduced a massive propaganda campaign in support of Britain’s war effort. The Australian War Memorial describes the situation as follows: “Australian First World War recruitment poster. Towards the end of 1915, a War Census of the Australian population showed that 244,000 single men of military age were available for enlistment. Accordingly, on 26 November 1915, the government with W.M. Hughes its new leader, promised Britain 50,000 more troops - in addition to the 9,500 per month being sent as reinforcements for the 60,000 Australians already overseas. This poster depicts the national symbol of the kangaroo against a backdrop of advancing soldiers. The full title reads: ‘Australia has promised Britain 50,000 more men. Will you help us

11 Arthur WARDLE, “*The Empire Needs Men!*”, March 1915, United Kingdom, Straker Brothers Ltd., Parliamentary Recruiting Committee. Gift of Department of Defence, 1919. Te Papa (GH016383), <http://collections.tepapa.govt.nz/Object/1020691/download>, 29 April 2017.

12 N.n., “*Your King & Country need another 100,000 Men,*” The Glasgow Herald, 11 November 1914, 10, <https://news.google.com/newspapers?nid=GGgVawPscysC&dat=19141111&printsec=frontpage&hl=en>, 29 April 2017.

13 Australian slang word for soldiers.

keep that promise?”¹⁴ What becomes clear, from this is that Australia very quickly becomes the victim of its own patriotic aspirations.

Building its identity in relation to Britain had driven it to evaluate the costs of war as secondary to the love of the mother country. Now that the casualties were mounting the Australian Prime Minister deemed it more appropriate to increase the burden on his people rather than pull back before things became catastrophic. In reality, the new Australian Prime Minister had no other option, the young Australians were in the mood for war, rather than “to rot in a deadly peace”¹⁵ they wanted to go out and show their spirit of courage in combat. As if this was not enough, his predecessor, Prime Minister Joseph Cook, had strongly, if not whole-heartedly committed Australia’s defence forces for the use of the British Empire. Prime Minister Joseph Cook in a speech in Horsham, Victoria on August 1, 1914 had declared: “Whatever happens, Australia is part of the Empire right to the full. Remember that when the Empire is at war, so is Australia at war. That being so, you will see how grave is the situation. So far as the defences go here and now in Australia, I want to make it quite clear that all our resources in Australia are in the Empire and for the Empire and for the preservation and security of the Empire.”¹⁶ In his declaration the Australian Labor Party leader Andrew Fisher, had declared to the House of Representatives on August the 3rd, 1914: “We shall pledge our last man and our last shilling to see this war brought to a successful issue.”¹⁷ The War Memorial also displayed the copy of the message sent to Britain by the Australian government, and the one-sidedness of the whole affair. The dispatch reads as follows: “In the event of war Commonwealth of Australia prepared to place vessels of Australian Navy under control of British Admiralty when desired.” And the dispatch continues, and here it becomes really interesting in terms of Australia’s open-end engagements, “Further prepared to despatch expeditionary force 20,000 men of any suggested composition to any destination desired by Home Government. Force to be at complete disposal [of] Home Government.” And the final engage-

14 Syno, N.n., „*Australia has promised Britain 50,000 more men*,“ 1915, Australian War Memorial, ID ARTV05613, <https://www.awm.gov.au/collection/ARTV05613/>, 29 April 2017.

15 ABC News. “*World War I: How Australia reacted to the outbreak of conflict*,“ 4 Augustus 2014, <http://www.abc.net.au/news/2014-08-04/world-war-i-australian-reaction-to-outbreak-of-conflict/5603588>, 29 April 2017.

16 Ibidem.

17 Ibidem.

ment is underlined in the original archive, “Cost of despatch and maintenance would be borne by this Government.”¹⁸ The “coup de maître” of the English diplomacy is the structure of the arrangement. Australia was not lending its forces to Britain, it was in charge of the physical and material well-being of the troops but not the use of them. This meant the system costed zero funds to the British treasury. And in the event of casualties or disability, all future costs will also be borne by the Australian people. And the pinnacle of the strategy was the quagmire part, those troops that were sent, were placed by Kitchener and others in strategic regions that turned up to be hell on earth. Therefore, as part of the troops were consumed by this living hell, the Australian Government was forced to send a stream of fresh troops to support the older contingents. If the Australian Government decided not to, then it would be committing a political suicide, leaving its own citizens to die a terrible death in the hands of a lethal enemy.

In reply to this generous offer of Australian help, the British government buys advertising space in the columns of the Melbourne Herald on the 7th of August, 1914, with the following message: “His Majesty’s Government gratefully accepts the offer of your Ministers to send a force of 20,000 men to this country.”¹⁹ The advertisement in the Australian papers was very simple, almost without habitual pompousness and excitement. The text and background wanted to hint that to get a more enthusiastic reply, the Australians had to do much more, something exceptional. The advertisement expressed a certain mild satisfaction but at the same time there floated an air of disappointment. And the tactic of jovial *denegrement* worked its magic because Australia later introduced a more emphatic national propaganda campaign. This time with a poster with the map of Australia, where in the middle of the map is barred and in its place “New Germany” written, with all major cities having German names.²⁰ Starting by a minor gift Australia was quickly sliding into a major engagement, a war partly provoked by Britain was surely becoming that of Australia with unmeasurable costs.

18 Ibidem.

19 ABC News, “Australia’s offer accepted”, 7. August 1914, <http://www.abc.net.au/news/2014-07-22/cutting-from-melbourne-herald2c-august-7-1914-28500px-wide29/5613862>, 30 April 2017.

20 N.n., “New Germany,” 1915, Imperial War Memorial, Art and Popular Design department, Art.IWM PST 8712, <http://www.iwm.org.uk/collections/item/object/29215>, 30 April 2017.

The example Australia had a deep moral impact on India and was at the same time setting a standard. Australia, had attained the status of dominion and after the war hoped for even greater autonomy from the mother country, it could even attain independence it was hoped. For India this example was seen as a possible path to freedom, a very amicable way of getting Britain out of the subcontinent, maybe not totally but partially and then with time attain full independence. The only thing was that maybe for Australia, Britain was the mother country but for India it was the mother of all ills. There had to be another compelling reason to support a European war of its colonial master. As in the case of Australia, Britain through the collaboration of British India, makes sure that Indians do not see the European war as the war of Britain or their making. It was fundamental to portray the war as that affecting the security of the Subcontinent. By the visual aspect and the choice of colours, British India prepared a poster that must have cost much less than other posters circulated in the British Dominions, or the poor aspect was chosen to fit the low technical capacity available in the Indian printing community. The poster has simple graphics, where a Sepoy stands in a combat position with a red back drop of the British Indian Empire. The caption was, with an immense dose of irony, "This Soldier is Defending India". There was a blank added at the bottom of the poster, to all messages to be printed in hundreds of local languages.²¹ The message was clear, India would be used as the main supply base as it was during all Britain's colonial wars in Asia, the Middle-East and Africa. Here as it was with Australia and other dominions, the structure was similar, the war had to be Indianised, and Indians had to be made to believe that it was fought in their interests.

Within British India, during 1914 the initial mood of the masses as well as the elite circles was to see it as an opportunity to cash on a weakening Britain. To these posters were added later postcards and posters, which were more provocative, openly challenging the men of the dominions and colonies like India to show what they are made of. In a postcard and poster version, clearly aimed at India because of its hesitancy, the illustration has a Union Jack in the middle of yellow background, with a bulldog Britain in the middle, with each of the red strip edges defended by a puppy bulldog, on each of it written the name of a domino or a colony. The

21 N.n., "This Soldier is Defending India," 1915, A Imperial War Memorial, Art and Popular Design department, <http://www.iwm.org.uk/learning/resources/first-world-war-recruitment-posters>, 30 April 2017.

caption of the postcard was direct and provocative: “Are we afraid?” in the upper left hand corner, while on the upper right hand corner the answer reads: “NO!”²² Soon after, a poster with more colour than the earlier ones, and markedly of better quality, was produced, appealing to the loyalty and patriotism of the Indian fighting forces. The poster had more pomp and conveyed a sense of declaration of the highest authority. The characters of the caption are in gothic letters, reinforcing its official and compulsive character. In the graphics of a mast and the floating flag of the Viceroy of India, the proclamation reads: “Our Indian Warriors staunch and true, have proved their worth to all: To guard the flag, they dare and do - At England’s battle call!”²³ This is more of a beckoning to duty than a call for help. The reason for this that the English thought that the magic of their superiority will make the passive Indians move in a subservient manner.

To be true, it was not the intention of the English to motivate and ignite a sense of patriotism in the official British India territories. It was the first and foremost duties of M.K. Gandhi to help the authorities in raising voluntaries. As it later became evident these forces were reserved for service in Africa, the Middle-East and for the defence of the Subcontinent itself. The ease and speed at which the Germans had succeeded on the Eastern Front could have induced the British to think that the defence of India proper should be given greater consideration. So the centrality of the propaganda strategy had to be to attract the support of the Princely States. They regularly reiterated their subservience to the Emperor and had a personal sense of allegiance. On top of this, most of these princely states and kingdoms were much richer than the blood-sucked British India. It was thought that they could defray costs of the participation beside England, their friend and master. Here the three step strategy kicks in, after the massive inputs of Australian participation, the papers all over the empire were full of it; the fever of goodwill had reached its peak.

The main focus of the British propaganda on the Indian elite that were British educated, young men that could act as role-models for many of the other of the elite that had always competed with each other and espe-

22 N.n., “*Are we afraid? No!*” 1915, <https://www.bl.uk/collection-items/are-we-afraid-no>, 30 April 2017. The item is in the possession of the British Library but it is still trying to identify the real designers and those who put it into circulation. This lack of information, in a system that is used to documenting every move, is a itself an interesting aspect to the story.

23 N.n., “*Our Indian Warriors...*” 1915 (?), <http://indiaww1.in/gallery4.aspx>, 30 April 2017.

cially competed to win English-favouritism. This role model aspect would have even greater effect on the thousands of others who belong to the lower stratum and aspiring to rise to greater heights. First among such role-models was Prince Ranjitsinhji and he created a huge momentum for the support of the English cause in the north-western part of India, and this later snow-balled into the rest of India, especially the Deccan and South India. The news dispatches from New Delhi were unequivocal in their laud for the Prince. Unfortunately, access to the Indian newspapers of the time is difficult but the same items were reported in the British newspapers, which are readily available in digital format. On November 20, 1914, The Glasgow Herald, for example, reported the event of Ranjitsinhji's decision as follows: "Prince Ranjitsinhji, Jam of Nawanagar, will proceed to Europe shortly on active service." And is followed by a well chorused description of the Prince's achievements, "His Highness Maharajah Jam Sahib of Nawanagar is of course the famous cricketer. He was born in India in 1872, and was educated in his native country and at Trinity College, Cambridge. He made his first appearance for Sussex County Cricket Club in 1896. He was head of the Sussex averages the same year and during the period 1896-1900. He went with Stoddart's All England XI. to Australia, 1897-8. He is an all-round athlete."²⁴ Everything is done to show how good an English gentlemen he was. In the same column, under the caption of "Indian War Grant" one of the princely states in Punjab province offers 50,000 rupees towards the expenses of the war.²⁵ The ball is set into motion, and all the princes and kings soon start to queue up. The Nabab of Hyderabad and the Maharaja of Mysore were the most generous in their donations. The Hyderabad ruler promises to send the entire team of horses outside the minimum required by his court,²⁶ he knew well that this would have a terrible impact on the economy where horses were very much prized for transportation. As for the Maharaja of Mysore, he was the most generous. Unwilling to risk the lives of his subjects, he made

24 Reuters, "*Prince Ranjitsinhji for active service*," The Glasgow Herald, 20 November 1914, 7, <https://news.google.com/newspapers?id=kOBAAAAAIBA&sjid=fqYMAAAAIBA&pg=2850%2C2041147>, 03 May 2017.

25 N.n., "*Indian War Grant*," The Glasgow Herald, 20 November 1914, 7, <https://news.google.com/newspapers?id=kOBAAAAAIBA&sjid=fqYMAAAAIBA&pg=2850%2C2041147>, 03 May 2017.

26 Marquess of Lansdowne, "*THE WAR—INDIA'S SUPPORT*," HL Deb, 09 September 1914, vol 17 cc573-81 (573), <http://hansard.millbanksystems.com/lords/1914/sep/09/the-war-indias-support>, 06 February 2017.

a payment of not less than 5,000,000 rupees to the British.²⁷ It was a big cost to his treasury but he decided that he will not sacrifice the lives of his people for a quarrel that did not concern them in the slightest. At the same time, another reason could be that British India maintained few garrisons in Bengal and South India, and did not encourage these nations to join the armed forces. But anyhow, all is done to kindle their sense of patriotism. Reflecting on the mood in India, the Glasgow Herald came up with this caption: “Brave Indians, worthy descendants of Great Warriors.”²⁸ The British authorities moved every rock and stone to provoke committed engagement from the Indian princes.

Although the British were ever so thankful for the generous donations, and offers of material and human support, they were very weary that this outpour of generosity would be short-lived. This was a big problem, since most of the top ranks in the army and government knew that the war would be long and arduous. The first one to be concerned with this eventuality was Lord Curzon, the ex-Viceroy of India. On the 18th of November 1914, basically declared that the news coverage of the exploits of the Indian troops has to be amplified [...] otherwise the flow of resources will stop: “Indian troops were surely entitled to the reward of having their achievements made known in their own country.”²⁹ This was an invitation to create news specially catered for the Indian public. Given the ambiguities and tendency to make news into propaganda, one can imagine what this would licence the direct and indirect mouth pieces of the British Empire. The press does not wait for long, it initiates an avalanche of scoops to flood the reader with anecdotes and heroic exploits. The caption of an article in The Glasgow Herald, a few days later, came up with this caption “Praise for the Indians”.³⁰ Later down in the same column, an English serviceman describes how brave the Indian soldiers were and concludes, “[...] I would not like to be fighting against them.” The strat-

27 Ibidem.

28 N.n., “*Brave Indians – Worthy Descendents of Great Warriors*,” The Glasgow Herald, 11 November 1914, 11, <https://news.google.com/newspapers?id=iOBAAAAAIBAJ&sjid=fqYMAAAAIBAJ&pg=5810%2C1076786>, 04 May 2017.

29 N.n., “*Parliament... India and the war*,” The Glasgow Herald, 19 November 1914, 9, <https://news.google.com/newspapers?id=j-BAAAAAIBAJ&sjid=fqYMAAAAIBAJ&pg=1372%2C1928459>, 04 May 2017.

30 N.n., “*In the fighting line – Praise for the Indians*,” The Glasgow Herald, 24 November 1914, 8, <https://news.google.com/newspapers?id=k-BAAAAAIBAJ&sjid=fqYMAAAAIBAJ&pg=3541%2C2414497>, 04 May 2017.

egy becomes more explicit when the *Glasgow Herald* reports the on the African expedition in Egypt, in the early months of the war: “In the early days of the war the writer expressed regretful doubts as to the possibility of employing the Maharajah of Bikanir’s Camelry, quite one of the most important and efficient units of the Indian Imperial Service Troops, in any sort of European warfare.”³¹ Indians can win anywhere, was the message trumpet, if only they could engage whole heartedly on the side of Britain. This form of telescoping, minor incidents or possible acts of heroism into major successes pulled in wave after wave of funds, material and men from India to the battlegrounds of Britain’s making. The pinnacle of the British achievements, in terms of telescoping, comes in the form of a testimony of the Maharaja Idar of Gujarat: “We Indians believe that those who die in battle go straight to Paradise. To die in battle is not to die. Our names live, and we are proud; our families are still prouder. Now is a very good time to die.”³² In all probability, the Maharaja Idar of Gujarat who was very close to Britain, wanted the rest of India to support the war effort of Britain without hesitation, even if it meant the ultimate sacrifice of lives of young Indians. On the 3rd of October 1914, *The Glasgow Herald* gave this enumeration of the participation of Indian troops: “All fighting classes of India are well represented – Sikhs, Dogras, Jats, Rajputs, Baluchis, Mahrattas, and Pathans [...]”³³ The material and blood debt of Britain towards India and especially the princes and kingdoms had accumulated to immeasurable proportions.

Britain did not pay its dues. Even while Indians were bleeding for the pride of Britain and its prestige in Europe and around the globe, it was carefully planning and conspiring the demise of precisely those who had bled their heart and soul for it. To begin with, under the pretext of war and vigilance, British India was quietly and maliciously increasing its grip on the workings of India and planning the aftermath of the war in which it would crush the princes and the kingdoms that were so readily willing to lend it a willing hand. Throughout the period of Crown rule, it was a

31 N.n., “*Indian Camelry in Action*,” *The Glasgow Herald*, 24 November 1914, 6, <https://news.google.com/newspapers?id=k-BAAAAAIBA&sjid=fqYMAAAAIBA&pg=5113%2C2402732>, 04 May 2017.

32 N.n., “*Devoted India – A fighting Maharajah’s views*,” *The Glasgow Herald*, 25 November 1914, 10, <https://news.google.com/newspapers?id=IOBAAAAAIBA&sjid=fqYMAAAAIBA&pg=6541%2C2520458>, 04 May 2017.

33 N.n., “*Our Indian Infantry*,” *The Glasgow Herald*, 3 October 1914, 6, <https://news.google.com/newspapers?id=EMpAAAAAIBA&sjid=caYMAAAAIBA&pg=4995%2C2918298>, 05 May 2017.

one-way road to ever increasing military dictatorship in India. The best illustration of this was the Sikh passengers of Komagata Maru issue and the way the British India handled the situation. The Komagata Maru, carrying Sikhs, was refused permission to enter the port in Vancouver and had to make a return journey. The Sikhs, had thought that they had a free movement inside the British Empire, especially as their kin was wasted in the muddy marshes of Ypres, France, under British command. The British did not allow the ship to reach Calcutta, fearing the news would light angry reactions in Bengal and elsewhere, instead it was allowed to debark 12 miles from Calcutta. This angered the Sikhs, which gave-in to the provocation, violent protests ensued. The British had dispatched para-military forces there who readily fired into the angry crowd, killing 16 and arresting 32 for consequent torture, which was customary in British jails.³⁴ This incident combined with the Jallianwala Bagh Massacre (1919) were a long string of incidents that were intended to punish the freedom-loving Sikhs, a constant reminder to let them know who was in control.³⁵ The punishment for the princes and kings of the subcontinent were left for a later date, it was part of a bigger plan – the independence of India.

For some the support extended to Britain during the First World War, was due to the erosion of identity, and patriotism was seen as a sure path to reclaim it. But none did realise that Britain had inserted itself into this calculus. In one way or the other it was impossible to be patriotic or adhere to an identity without the mark of gratitude, loyalty and subservience towards the British encrusted into it. The British knew well this aspect of local identity of hundreds of princes and several kingdoms, and they regular activated this patriotism according to their needs. Come the First World War, Britain triggered this patriotic button like in many other occasions, but this time the price was much higher than anyone could have imagined. And none did imagine the punishment that Britain was progressively applying to the Subcontinent, neither did they imagine that within less 30 years most of princely states and Indian kingdoms would be wiped out, erased from the Indian landscape. This was the vision of Britain paying its dues, a lesson for future generations.

34 N.n.. "An Indian Riot – Returned Emigrants Cause Trouble," The Glasgow Herald, 3 October 1914, 9, <https://news.google.com/newspapers?id=EMpAAAAAIBA&sjid=-caYMAAAAIBA&pg=5259%2C2944676>, 05 May 2017.

35 Savita NARAIN, *The Historiography of the Jallianwala Bagh Massacre*, Atlanta, Lancer Publishers, 2013, Introduction.

Bibliography

Monographies

- BIJU, Mootheril Raghavan, *Good Governance and Administrative Practices*, New Delhi, Mittal Publications, 2007.
- DUTT, Romesh C., *Open letters to Lord Curzon on Famines and Land Assessments in India*, London, Kegan Paul, Trench, Trübner & Co. Ltd, 1900.
- Indian Statutory Commission, *Simon Commission Report on India*, vol. 1, *Survey*, Delhi, Swati Publications, 1988.
- JOHN, Ian St., *The Making of the Raj: India under the East India Company*, Oxford, England, Praeger, 2012.
- MACMUNN, Sir George, *The Martial Races of India*, London, Sampson Low, Marston & Co. Ltd, 1923.
- MOTTA, Giuseppe, *Less than Nations: Central-Eastern European Minorities after WWI, Volume 1.*, Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 2013.
- NARAIN, Savita, *The Historiography of the Jallianwala Bagh Massacre*, Atlanta, Lancer Publishers, 2013.
- RAY, S.C., *The Permanent Settlement in Bengal*, Calcutta, M.C. Sarkar Bahadur & Sons, 1915.
- TAGORE, Rabindranath, *Nationalism*, San Francisco, Book Club of California, 1917.

Historical sources

- ABC News, “Australia’s offer accepted,” 7. August 1914, <http://www.abc.net.au/news/2014-07-22/cutting-from-melbourne-herald2c-august-7-1914-28500px-wide29/5613862>, 30 April 2017.
- ABC News, “World War I: How Australia reacted to the outbreak of conflict,” 4 August 2014, <http://www.abc.net.au/news/2014-08-04/world-war-i-australian-reaction-to-outbreak-of-conflict/5603588>, 29 April 2017.
- Marquess of Lansdowne, “THE WAR—INDIA’S SUPPORT,” HL Deb, 09 September 1914, vol 17 cc573-81 (573), <http://hansard.millbanksystems.com/lords/1914/sep/09/the-war-indias-support>, 06 February 2017.

- N.n., “*An Indian Riot – Returned Emigrants Cause Trouble*,” The Glasgow Herald, 3 October 1914, 9, <https://news.google.com/newspapers?id=EMpAAAAAIBA&sjid=caYMAAAAIBA&pg=5259%2C2944676>, 05 May 2017.
- N.n., “*Are we afraid? No!*” 1915, <https://www.bl.uk/collection-items/are-we-afraid-no>, 30 April 2017.
- N.n., “*Brave Indians – Worthy Descendents of Great Warriors*,” The Glasgow Herald, 11 November 1914, 11, <https://news.google.com/newspapers?id=iOBAAAAAIBA&sjid=fqYMAAAAIBA&pg=5810%2C1076786>, 04 May 2017.
- N.n., “*Devoted India – A fighting Maharajah’s views*,” *The Glasgow Herald*, 25 November 1914, p. 10. <<https://news.google.com/newspapers?id=lOBAAAAAIBA&sjid=fqYMAAAAIBA&pg=6541%2C2520458>, 04 May 2017.
- N.n., “*In the fighting line – Praise for the Indians*,” The Glasgow Herald, 24 November 1914, 8, <https://news.google.com/newspapers?id=k-BAAAAAIBA&sjid=fqYMAAAAIBA&pg=3541%2C2414497>, 04 May 2017.
- N.n., “*Indian Camelry in Action*,” The Glasgow Herald, 24 November 1914, 6, <https://news.google.com/newspapers?id=k-BAAAAAIBA&sjid=fqYMAAAAIBA&pg=5113%2C2402732>, 04 May 2017.
- N.n., “*Indian War Grant*,” The Glasgow Herald, 20 November 1914, 7, <https://news.google.com/newspapers?id=kOBAAAAAIBA&sjid=fqYMAAAAIBA&pg=2850%2C2041147>, 03 May 2017.
- N.n., “*New Germany*,” 1915, Imperial War Memorial, Art and Popular Design department, Art. IWM PST 8712, <http://www.iwm.org.uk/collections/item/object/29215>, 30 April 2017.
- N.n., “*Our Indian Infantry*,” The Glasgow Herald, 3 October 1914, 6, <https://news.google.com/newspapers?id=EMpAAAAAIBA&sjid=-caYMAAAAIBA&pg=4995%2C2918298>, 05 May 2017.
- N.n., “*Our Indian Warriors...*,” 1915 (?), <http://indiaww1.in/gallery4.aspx>, 30 April 2017.
- N.n., “*Parliament... India and the war*,” The Glasgow Herald, 19 November 1914, 9, <https://news.google.com/newspapers?id=j-BAAAAAIBA&sjid=fqYMAAAAIBA&pg=1372%2C1928459>, 04 May 2017.
- N.n., “*This Soldier is Defending India*,” 1915, A Imperial War Memorial, Art and Popular Design department, <http://www.iwm.org.uk/learning/resources/first-world-war-recruitment-posters>, 30 April 2017.
- N.n., “*Your King & Country need another 100,000 Men*,” The Glasgow

Herald, 11 November 1914, 10, <https://news.google.com/newspapers?nid=GGgVawPscysC&dat=19141111&printsec=front-page&hl=en>, 29 April 2017.

Reuters, “*Prince Ranjitsinhji for active service*,” The Glasgow Herald, 20 November 1914, 7, <https://news.google.com/newspapers?id=kOBAAAAAIBAJ&sjid=fqYMAAAAIBAJ&pg=2850%2C2041147>, 03 May 2017.

Syno, N.n., “*Australia has promised Britain 50,000 more men*,” 1915, Australian War Memorial, ID ARTV05613, <https://www.awm.gov.au/collection/ARTV05613/>, 29 April 2017.

Wardle, Arthur, “*The Empire Needs Men!*” March 1915, United Kingdom, Straker Brothers Ltd., Parliamentary Recruiting Committee. Gift of Department of Defence, 1919, Te Papa (GH016383), <http://collections.tepapa.govt.nz/Object/1020691/download>, 29 April 2017.

Legionnaires about themselves in Songs and Poems

Piotr Budzyński

University of Łódź, Faculty of Philosophy and History (Łódź, Poland)

History, Department of Polish and world history after 1945 (Bachelor of Arts)

Abstract

Józef Piłsudski created Polish voluntary troops called Legions in Austrian Galicia soon before the World War I. Nearly half of the soldiers were students or had an academic background. They had written many songs during the war years. In the following article the author approximates the Legionaries' situation, motivations, and common life showed in these texts. He presents contrast between official, pathetic songs as We are the first brigade (My pierwsza brygada) and quizzical funny texts like What shooter can do (Co strzelec zrobić potrafi). He concludes that the first group of songs is constantly present in Polish awareness, while the second one have been forgotten.

Keywords: World War I, Polish Galicia, Józef Piłsudski, legionaries' songs

The vision of Polish Legions in songs and poems has only been described once in Polish modern historiography. Andrzej Szczepaniak presented the everyday life of the 1st and the 2nd Legions' brigades in songs during the First World War.¹ Among the texts written in English, the article of Robert Rothstein entitled *Piłsudski in song* is worthy of notice.² In the following text, I am going to present how Legionnaires viewed themselves during the war period. I am going to approximate their feelings, their situations, their relationships with officers and commanders, and similar problems which were expressed in songs and poems. I am going to analyse texts which were written by Legionnaires during the warfare.

The artistic value of Legions' songs varies. Generally, most of Legionnaires were well-educated, intelligent and literate. Students and pupils constituted about 23% of soldiers.³ Moreover, the total number of officials, teachers and people working in liberal professions was few lower. Between

1 Andrzej SZCZEPAŃSKI, "Obraz codziennego życia żołnierzy I i II Brygady Legionów w poezji i pieśni z czasów pierwszej wojny światowej 1914–1918 [Polish Poetry and Song from World War I as an Image of Everyday Life of Soldiers Fighting in Brigade I and II of the Polish Legions]," *Kwartalnik Opolski*, LXI, 2015, 3–24.

2 Robert ROTHSTEIN, "Piłsudski in song," *The Polish review*, 2011/56, 9–22.

3 In 1st brigade 29% in 2nd and 3rd about 20%. See Stanisław CZEREP, *II brygada Legionów Polskich [The Second Brigade of the Polish Legion]*, Warszawa, Bellona, 2007, 280.

34% and 44% of the soldiers, varying from brigade to brigade, came from one of these above mentioned groups.⁴ The high number of the literate is the effect of uncommon character of these troops. Legions were created by volunteers. The legionnaires wanted to fight for Poland's rebirth, they were ready to sacrifice their life for their homeland. It was the effect of high nationality awareness. Nationality awareness was connected with educational background and social status.⁵ On the other hand, we have to remember the fact that people belonging to other nationalities and ethnic groups also served in the Legions such as Jews coming from poor craftsmen families and Hungarians among whom the tradition of common fight was quite current as they had fought in the 1848 uprising.⁶

Legionnaires expressed their feelings in many ways. Some of them were painters, students of Cracow Academy of Fine Arts. They painted portraits of their Legions' colleges and depicted common scenes of soldiers' life. More or less 180 painters served in the Legions, and at least 30 of them studied on the above-mentioned academy. Their works are precious sources to get to know how everyday life was on the front also because some of them took photos as well. There was even a job called "front painter". Leon Wyczółkowski and Julian Fałat were such front painters.⁷

Nevertheless, most of the Legionnaires-"artists" wrote poems and songs (diary was popular form for self-expression too). Some of these texts have an artistic value and are typical of the modern time. For example *We Are the First Brigade* (*My pierwsza brygada*)⁸ future anthem of the Sanation⁹ and would-be anthem of Poland¹⁰ or *The buds of roses were*

4 Ibidem.

5 About the mood and spirit in the Legions see Janusz Odziemkowski, "Legenda Legionów Polskich Józefa Piłsudskiego a współczesność [*The Legend of the Józef Piłsudski's Polish Legions and the Present*]," *Niepodległość i Pamięć*, 2002/18, 57.

6 Marek GAŁĘZOWSKI, "Żydzi w legionach [*Jews in the Legions*]," *Uważam Rze Historia*, n.d., <http://www.historia.uwazamrze.pl/arttykul/942199//5>, 01 June 2017.

7 Alina JURKIEWICZ-ZEJDOWSKA, "Art of the Polish Legions. Temporary exhibition at the Museum Narodowe W Krakowie, 03. 06. 2016–31. 12. 2017," n.d., <http://mnk.pl/wystawy/sztuka-legionow>, 01 June 2017.

8 *A gdy na wojenkę szli Ojczyźnie służyć...: pieśni i piosenki żołnierskie z lat 1914–1918: antologia* [*And Whe They Went to War to Serve Their Homeland...: Soldiers' Songs and Chants 1914–1918: an Anthology*], ed. Adam ROLIŃSKI, Kraków, Uniwersytet Jagielloński, 1989, 149–151.

9 Sanation is the name of the political movement created by Józef Piłsudski. Lot of Sanation's members had been Legionnaires.

10 ROTHSTEIN, 9.

flourishing (*Rozkwitały pąki białych róż*)¹¹ is worth to mention. On the other hand, many texts are only simple nursery rhymes. Songs like *What shooter can do* (*Co strzelec zrobić potrafi*) are short humorous stories without any artistic value. They are called pseudo poetry by literary critics.¹² However, they are important sources permitting to get acquainted with the Legionnaires' life. They were not supposed to be published. They are colloquial and sometimes even impolite. Generally, we can divide the Legions' songs into two groups. The ones belonging to the first group are pathetic and elevated which describe Poland, the rebirth of homeland and sacrifice. The songs of the second group are colloquial, simple and funny. They are about hunger, boredom and unfair officers or about love, women and jokes. Some of them describe sacrifice and death, too. However, they were written in an ironic and quizzical way.

Our imagination about the First World War is often connected with trenches on the Western Front and with hundreds of thousands of people perishing without any sense in the trench warfare. This vision is shown, for example, in Erich Remarque's book entitled *All quiet on the Western Front*.¹³ The situation of the Polish Legions was completely different. In Galicia which had been incorporated into Austria, numerous paramilitary and gymnastic organizations were founded around 1910. Some of them such as "Związek Strzelecki" (Shooting Union) and Towarzystwo "Strzelec" ("Shooter" Association) overtly prepared the youth to fight for a free Poland through the drills. Other gymnastic associations such as "Sokół" (Falcon) hid their real intentions by concentrating on the propagation of gymnastic exercises. The secret "Związek Walki Czynnej" (Union of Active Fight) association, founded by the ex-activists of the Polish Socialist Party, led by Józef Piłsudski, founded "Związek Strzelecki" (Shooting Associations).¹⁴ Many Polish patriots waited for the "general war". The idea that war between the European powers make Poland independent was born in Paris among immigrants connected with the prince Adam Czartoryski in 1830s. This group was called "Hotel Lambert". Adam Mickiewicz, the Polish national prophet, a poet asked in one of his po-

11 ROLIŃSKI, 291.

12 Tadeusz CZAPCZYŃSKI, "Ze studiów nad pieśnią o Piłsudskim [Studies on the Songs about Piłsudski]," *Prace Polonistyczne*, Seria III, 1939, 207.

13 See: Erich Maria REMARQUE, *Im Westen nichts neues* in various editions.

14 Józef KOZIOŁ, *Straceńców los, czyli o legionistach spod Łowczówka [Fate of Desperados. About Legionnaires of Łowiczówek]*, Tuchów, Starostwo Powiatowe w Tarnowie, 2009, 5.

ems “for a general war for the freedom of nations. We ask you, Lord”.¹⁵ Consequently, for volunteers fighting in the Legions, war was something different than for the soldiers of other armies who were forced to go to the front. It was like realisation of their dreams.

However, we cannot imagine that they glorified war. They knew that war was cruel, bloody, and that they could perish or become war prisoners. In songs, Siberia is a common motive. For Polish people Siberia is a symbol of Russian brutality. After the partitions, Polish patriots fighting against the Tsar were to be deported there. For example in the song entitled *Trooper anthem (Hymn strzelecki)* is to read: “No traitorous power can destroy and squash us. / If we die on the battlefield, / or if we rot on the Siberian taigas, / from our efforts and pain / Poland will be reborn to life.”¹⁶ In other songs, such as in the *Iron brigade (Brygada żelazna, karpacka)* it is stated that “the way to Poland is full of corpses”,¹⁷ but the brigade will fight as long as there are any annexationists. We can notice that this vision is most popular in songs considered as official cantos of troops. Nevertheless, the image of death and suffering is almost always associated with the vision about Poland. The verse of the song *When they were coming on warlet to serve their homeland... (Agdy na wojenkę szli ojczyźnie służyć...)* reflects the principles of the Legionnaires very well:

“Nobody commanded them to go[...], They went because that was what they wanted, / because that was what grand-son had inherited from their grand-parents[...] / Nobody asked nothing, but everybody knew, / for what they were going to fight, and to whom they were going to pay the debt back.”¹⁸

We must remember the fact that “the tradition to die for the fatherland” was strongly rooted in the consciousness of Poles living under the partitions. The legionnaires represented the following generation which

15 Adam MICKIEWICZ, “*Litania pielgrzymyska [The Pilgrim’s Litany]*,” n.d., http://mickiewicz.poezja.eu/teksty/ksiegi_narodu/litania_pielgrzymyska.php, 01 June 2017.

16 „Żadna nas siła zdradziecka/Zniszczyć nie zdoła, ni zgnieść. / Czy umrzeć nam przyjdzie na polu, / Czy w tajgach Sybiru nam gnić. / Z trudu naszego i bólu/Polska powstanie, by żyć!” = ROLIŃSKI, 69.

17 „Więc chociaż do Polski ciałami szlak ściełem” = ROLIŃSKI, 216–217.

18 „Nikt im iść nie kazał [...] poszli – bo tak chcieli, / bo takie dziedzictwo wziął po dziadku wnuk [...] / Nikt nie pytał o nic, a wszyscy wiedzieli, / za co idą walczyć, komu płacić dług.” = ROLIŃSKI, 365–366.

was engaged in the battle with the invaders. We must also remember the fact that none of the previous uprisings had been successful.¹⁹ However, death and wounds were not always a bleak perspective for legionnaires. Some songs show death in quite a quizzical way. We can assume that this was a way to forget about fear and danger.

For example in the song *How on warlet (Jak to na wojence)* the author tells about what is happening with the death lancer.²⁰ His companions are trampling him instead of mourning. For his bloody wounds, he gains a hole in the ground. Generally, the song in a funny way shows the contrast between the death of young men and its price on war. Depreciation and deriding his victim in an attempt to prepare for similar fate. It can be effect of habituate soldiers for risk and death too. It also happened that the pathetic nature of songs was weakened by a simple soldier language. For example, in the work entitled *Do you know, lovely brother? (A czy znasz ty, bracie luby)* the sublime content connected with the death of the Legionnaires was presented by using casual expressions, and the whole work was written like a narrative that could be performed at bonfires.

There are several funny songs. Some of them describe trivial situations like, for example, life on the front line. In some of them, there were any sanctity for authors of songs. They joked about everything such as about provision of weapons and about themselves but also about the death of officers of their mission and about the Commander Piłsudski. In the song entitled *Gang (Banda)* the Legion is described as a gang which believes in the ringleader's promise. The ringleader is Piłsudski who only wants to earn money. But now he is riding on firemen's horse and has on a loan coat. He is singing: "I have a fireman's horse but I am going to buy the next one when I have earned on my band".²¹ We cannot think that Legionnaires felt exploited by their commander. We know that most of them admired him. Nevertheless, it does not mean that long marches, bloody and often

19 Many uprisings were organized by the Poles before the First World War, e.g. the Kościuszko Uprising (1794), the November Uprising (1830–1831) and the January Uprising (1863–1864) against the Russian Empire. However, the Poles fought against Austria (Kraków Uprising of February 1846) and Prussia (Greater Poland Uprising of 1848). All of the insurrections failed and brought extermination, immigration, and deportation of several hundreds of thousands people, especially of the elite of the Polish nation.

20 *Tam na błoni błyszczą kwiecie: śpiewnik historyczny [The flowers are shining...: a Historical Songbook]*, ed. Ligia PIŁECKA, Kraków, Polskie Wydawnictwo Muzyczne, 1985, 60.

21 „Mam konika strażackiego / a drugiego sobie kupię / jak zarobię na swej grupie.” = ROLIŃSKI, 174.

fruitless skirmishes did never lead to frustration among them. These kinds of works were a way to fight against stress and to unload their emotions.²²

Another way of fighting against stress were (as soldiers did all the time and everywhere) women and love. Some of the songs were funny, too, and describing Legionnaires' adventures with girls. For example in the song entitled *What shooters can do* (*Co strzelcy zrobić potrafią*) we can read the following fragment:

„A trooper is talking to Rózia: / sweet Rózia kiss me. / She acquiesced soon / and sit up to late. / The trooper met the girl one year later. / She was carrying a little thing, / but suddenly a miracle happened since / that thing was crying.”²³

We can often see in Legions' songs love is shown as a simple physical act in a humorous way. Soldiers seduce women in order to leave them short time later. They do not feel responsible for children being fruits of such relationships. The following short fragment reflects the state of mind of Legionnaires who tried to unload war stress in this way: “A man came out from a rain of balls / So, little girl, caress and hug me / Because it is my only fun.”²⁴ (*Second year in Legions / Już drugi rok legiony*).

Nevertheless, there is another and more serious motive, too. Women waiting at home for the soldiers who will never come back are presented in a completely different way. In some songs, only their friends came back carrying his corpses. In one of the most popular song of the Legions entitled *The buds of roses were flourishing* (*Rozkwitały pąki białych róż*) a girl has no information about her boyfriend Jasieniek, alias Johnny. She asks him to return and to kiss her. She promises that if he did it, she would give him the most beautiful white rose. The song finishes with the following words: “Jasieniek needs nothing now because he now lies among the roses.”²⁵

22 Irony as way to defuse emotions was used in near front theater too. Dorota Sajewska, *„Antyherosi. Teatr na froncie Wielkiej Wojny [Anti-heroes. The Theatre on the Front of the Great War],” Przegląd kulturoznawczy* 2014/22, 396.

23 „Obywatel rzekł do Rózi: / »Róziu słodka — daj mi buzi«. / Rózia prośbom wnet uległa, / Lecz za późno się spostrzegła. / Po roku spotkał dziewczątko, / Niosła małe zawiniątko, / Wtem — o dziwi! — cudo się stało, / Zawiniątko zapłakało.” = ROLIŃSKI, 282.

24 „Wyszedł człowiek z gradu kul, / Więc mnie, dziewczę, pieść i tul, / Bo to cała rozrywka ma.” = ROLIŃSKI, 133.

25 „Jasieńkowi nic nie trzeba już, / Bo mu kwitną pąki białych róż, / Tam pod lasem, gdzie w wojence padł / wyrósł na mogile białej róży kwiat.” = ROLIŃSKI, 291.

The last topic connected with war in Legions' songs are officers and leaders. As I have already mentioned, sometimes soldiers ridiculed them in songs. However, they are more often glorified in the texts. The most adored leader is Piłsudski as the creator and the commander of Legions, but for example in the second brigade Legionnaires dedicate their songs to their commanding officer, Józef Haller. Soldiers admire that their commanders are with them. Those officers wear grey uniform like privates and are brave. In their free time, privates and officers were equal. On the other hand, songs express a lot of respect and affection. Legionnaires often demand Piłsudski to lead them to fight against Russians or to liberate Warsaw under their direction. After the First World War, a cult of Piłsudski was born which was similar to the cult of Horthy in Hungary.²⁶

The songs of Polish Legions are an important part of Polish culture. The Sanation, political wing supporting Piłsudski often referred to them. Also during the communist times, in the Polish People's Republic Poles liked singing Legions songs as a symbol of opposition to the power. However, they often sang also quite sublime and pathetic songs. Certain groupings often refer to them also in the Third Polish Republic. For example, in 2007 the song entitled *We are the first brigade (My pierwsza brygada)* was officially declared to be the representational song of the Polish army. However, this example shows that Legion songs contribute to the establishment of an "unblemished" myth of Piłsudski's soldiers who had to serve an example of moral virtues e.g. for contemporary Polish army. People quite often forget about the second group of the song which quite colloquial and sometimes even sacrilegious. The works showing the "true" face of Legionnaires being often despaired of the war and doubting in their leaders are ignored. Sometimes it was more important for them to eat some satisfying dish, to enjoy corporal pleasures and adventurous love. A deep analysis of the whole artistic heritage of Polish Legions makes it possible to demythologize them.²⁷ Nonetheless, it does not downgrade their real and symbolic contribution to the rebirth of Poland.

26 Mieczysław B. B. BISKUPSKI, "The Invention of Modern Poland: Piłsudski and the Politics of Symbolism," = *Central European History and the European Union: The Meaning of Europe*, ed. Stanisław J. KIRSCHBAUM, New York, Palgrave Macmillan, 2007, 104.

27 Differences between real and mythic role of legions are shown in Paweł BRUDEK, "Polish War Myths (East Central Europe)," 4 January 2016, http://encyclopedia.1914-1918-online.net/pdf/1914-1918-Online-polish_war_myths_east_central_europe-2016-01-04.pdf, 01 June 2017.

Bibliography

- A gdy na wojenkę szli Ojczyźnie służyć...: pieśni i piosenki żołnierskie z lat 1914–1918: antologia [*And Whe They Went to War to Serve Their Homeland...: Soldiers' Songs and Chants 1914–1918: an Anthology*], ed. ROLIŃSKI, Adam, Kraków, Uniwersytet Jagielloński, 1989.
- BISKUPSKI, Mieczysław B. B., “*The Invention of Modern Poland: Piłsudski and the Politics of Symbolism.*” = *Central European History and the European Union: The Meaning of Europe*, ed. Stanislav J. KIRSCHBAUM, New York, Palgrave Macmillan, 2007, 102–122.
- BRUDEK, Paweł, “*Polish War Myths (East Central Europe)*,” 4 January 2016, http://encyclopedia.1914-1918-online.net/pdf/1914-1918-Online-polish_war_myths_east_central_europe-2016-01-04.pdf, 01 June 2017.
- CZAPCZYŃSKI, Tadeusz, “*Ze studiów nad pieśnią o Piłsudskim [Studies on the Songs about Piłsudski]*,” *Prace Polonistyczne, Seria III*, 1939, 207–242.
- CZEREP, Stanisław, *II brygada Legionów Polskich [The Second Brigade of the Polish Legion]*, Warszawa, Bellona, 2007.
- GAŁĘZOWSKI, Marek, “*Żydzi w legionach [Jews in the Legions]*,” *Uważam Rze Historia*, n.d., <http://www.historia.uwazamrze.pl/arttykul/942199/5>, 01 June 2017.
- JURKIEWICZ-ZEJDOWSKA, Alina, “*Art of the Polish Legions. Temporary exhibition at the Museum Narodowe W Krakowie*, 03. 06. 2016–31. 12. 2017,” n.d., <http://mnk.pl/wystawy/sztuka-legionow>, 01 June 2017.
- KOZIOŁ, Józef, *Straceńców los, czyli o legionistach spod Łowczówka [Fate of Desperados. About Legionnaires of Łowiczówek]*, Tuchów, Starostwo Powiatowe w Tarnowie, 2009.
- MICKIEWICZ, Adam, “*Litania pielgrzymka [The Pilgrim's Litany]*,” n.d., http://mickiewicz.poezja.eu/teksty/ksiegi_narodu/litania_pielgrzymka.php, 01 June 2017.
- ODZIEMKOWSKI, Janusz, “*Legenda Legionów Polskich Józefa Piłsudskiego a współczesność [The Legend of the Józef Piłsudski's Polish Legions and the Present]*,” *Niepodległość i Pamięć*, 2002/18, 53–66.
- ROTHSTEIN, Robert, “*Piłsudzki in song.*” *The Polish review*, 2011/56, 9–22.
- SAJEWSKA, Dorota, “*Antyherosi. Teatr na froncie Wielkiej Wojny [Anti-heroes. The Theatre on the Front of the Great War]*,” *Przegląd kulturoznawczy*, 2014/22, 396–410.

SZCZEPAŃSKI, Andrzej, “*Obraz codziennego życia żołnierzy I i II Brygady Legionów w poezji i pieśni z czasów pierwszej wojny światowej 1914–1918 [Polish Poetry and Song from World War I as an Image of Everyday Life of Soldiers Fighting in Brigade I and II of the Polish Legions]*,” *Kwartalnik Opolski*, LXI, 2015, 3–24.

Tam na błoniach błyszczy kwiecie: śpiewnik historyczny [The flowers are shining...: a Historical Songbook], ed. PIŁECKA, Ligia, Kraków, Polskie Wydawnictwo Muzyczne, 1985.

The Picture of the Czechs through the Eyes of Hungarian Politicians

Dániel Miklós

Eötvös Loránd University Faculty of Humanities (Budapest)

Doctoral School of History, 19th and 20th Eastern European History Studies Doctoral Programme

Abstract

The concepts and thoughts about the Czechs of the Horthy era are not particularly researched in Hungary. However, a lot of publications about the revisionist movement and about the politics of the neighbour states circulated during the interwar period. This paper intends to give a short insight into the way how the Hungarian politicians from the left wing progressives to the far right radicals thoughts about the Czechs who were mostly judged negatively because of the politics of Prague and Edvard Beneš, but how some of them also imagined that the cooperation between the Czechs and Hungary is possible under certain circumstances.

Keywords: History of East Central Europe, opinions about the Czechs, Interwar era, World War Two, post-war concepts

Introduction

The main purpose of this essay is to give a short insight into the opinions of those Hungarians who were actively engaged in politics regarding the Czechs during the World War Two. Although many Hungarian diplomats also expressed their thoughts and theories about the Czechs, due to the word limit, this essay only examines those politicians (prime ministers, politicians from the opposition and from the exile) who had a great impact on the history of Hungary. It is also necessary to lay down that on the forthcoming pages there are presented only conceptions which mention the Czechs in bigger detail.

During the Horthy era, the Hungarian political leadership equated the birth of the First Czechoslovak Republic with a kind of Nemesis. The long serving Minister of Foreign Affairs, Edvard Beneš considered to be the biggest foe of Hungary – this picture of him even became worse after the Treaty of Trianon and this attitude towards him still exist in our century. Due to the revisionism, Hungary handled the Slovak territory of Czechoslovakia with greater care.

The antipathy towards the Czechs was rooted in the 19th century. During the Romantic era, the Hungarian thinkers remembered the words of Johann Gottfried Herder – they were afraid that the “Slavic Sea” would sink Hungary and the Magyar people.¹ In 1871 Emperor Franz Joseph proposed an Austro-Czech political settlement regarding the western part of the Monarchy, but the Hungarian politicians neglected the idea mostly because of the tense situation with the minorities in Hungary.²

From then on, the fairly peaceful Czech-Hungarian relation did a 180 degree turn and was getting even worse until the World War One. The idea of the Czechoslovakianism involved that the land inhabited by the Slovaks should be the part of the future Czechoslovak state, which meant that the Kingdom of Hungary would lose its territory. The Hungarian politicians and public opinion strongly disagreed with that idea since they believed in the constancy of the ‘thousand-year-old’ borders.

By the same token, the main goal of the revisionism was to restore the Hungarian borders before the Treaty of Trianon would take place. The political representatives of Hungary elaborated a concept about the Slovaks, according to which after an imagined collapse of Czechoslovakia, they could live in an integrated part of Hungary. A lot of books, essays, articles and memoirs were published in Hungary about Slovakia and the Slovaks. There was also a Hungarian supported Slovak movement which was led by Viktor Dvorčák (Dvorcsák Győző), a “hungarophile” journalist.³

The Hungarian political writers did not say too much about the Transmoravian part of Czechoslovakia. Supposedly, it is so because the Czech Lands were not an integrated part of the Carpathian Basin⁴ which was

-
- 1 Pál PRITZ mentions that Regent Miklós Horthy wanted to take part in the dissolution of Czechoslovakia, but even in 1938 he feared Herder’s prediction. See: PRITZ Pál, *Magyarország és a nagyhatalmak 1938-ban*, = *Visszacsatolás vagy megszállás? Szempontok az első bécsi döntés értelmezéséhez*, ed. SIMON Attila, Balassagyarmat, Nógrád Megyei Levéltár–Selye János Egyetem, 2010, 11–20, 18.
 - 2 About the viewpoint of the Hungarian leaders see: LÁSZLÓ György, *Az 1871-es cseh államjogi reformkísérlet és a magyar politika* = *Kelet-Európai sorsfordulók: Tanulmányok a 80 éves Palotás Emil tiszteletére*, ed. JUHÁSZ József, BARTHA Eszter, FÓRIS Ákos, MEZEI Bálint, NAGY Éva Katalin, SZUDA Krisztina Eszter, Budapest, L’Harmattan–ELTE-BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 2016, 115–124.
 - 3 About the Hungarian supported „Sloviak” movement see: ÁBRAHÁM Barna, *A szlovákok és szlovjások: a nemzet határai*, Limes, 2003/3, 55–66.
 - 4 During the interwar period, the Carpathian Basin, which covered the biggest territory of the Kingdom of Hungary until 1918 (excluding Croatia) was often called on different names such as: Danube Valley, Danube Basin etc.

actually the 'natural living space' of Hungary. Therefore, this territory had a high priority. Furthermore, it is possible that because of the historical background, the Czechs were not regarded as important partners. By the same token, some Hungarian theorists during the World War Two wrote that the Czechs should be the part of the German "Lebensraum" hence they are not important for Hungary.

Another group of theorists intended to establish better relations with the Czechs. However, they planned to achieve this only without the mediation of the Czechoslovak state –with the reestablishment of Czechoslovakia the transfer between the Slovak territories and Hungary would have been impossible. In order to establish a connection on mutual ground, the Hungarian scholars and politicians tried to find groups in the Czech society who were dissatisfied with the first republic

Apart from the Horthy regime, the Hungarian exiles also had visions about the Czechs. Mihály Károlyi, the former President of Hungary in 1918-1919 thought that the cooperation between the two neighbour states could be possible. He had positive views on Czechoslovakia. The country was portrayed like a progressive, democratic state in his articles and letters. Later, during the World War Two, he tried to maintain good connection with the Czechoslovak government-in-exile, and the exile group led by Beneš also wanted to cooperate with the Hungarian emigrants.

The Origin of the Anti-Czechoslovak Thoughts

During the Horthy regime, Czechoslovakia quickly became the archenemy of Hungary. Between the years of 1918–1921, the Hungarian leadership witnessed numerous actions, such as the Peace Treaty of Trianon or the founding of the Little Entente, which were all connected to the political activities of Edvard Beneš. Hungary had territorial claims not only towards Czechoslovakia, but also towards the other members of the Little Entente: on the one hand, due to the relatively small size of Vojvodina, which was lost after the World War One, Budapest tried to reach an agreement with Yugoslavia. On the other hand, Transylvania caused a great tension in the Hungarian-Romanian relations. The Hungarian politicians tried to solve the problem even on the price of the cantonisation of the territory.

Although, Transylvania involved a bigger size of territory than Slovakia, and the Hungarian population was more numerous in Transylvania than in Slovakia (it is worth to mention that two prime ministers of Hun-

gary between the two world wars came from Transylvania: Pál Teleki and István Bethlen), the politics of Prague yet made Czechoslovakia the main foe of Hungary. Prague also tried to separate Hungary from other powerful countries so that they could not press their territorial claims on these states. However, this separation was not entirely successful since with British support Hungary got loan from the League of Nations; moreover, in 1927 Lord Rothermere wrote an editorial in the Daily Mail about the Hungarian revision under the title *Hungary's Place in the Sun*. In the Hungarian revisionist literature Edvard Beneš was depicted as a scapegoat for the territorial loss⁵ who, as the public claimed, schemed against Hungary to claim greater territory for Czechoslovakia.

According to Hungary, Slovakia became one of the territories of which awaited reattachment to the territory of Hungary. The minimalist concepts only took the ethnic revision into account, that was mostly realized with signing the First Vienna Award in November of 1938. Even the British Foreign Office agreed with that step tacitly.⁶ However, the public opinion and the politicians still believed that the full territorial revision would have been the only solution for Hungary. Most of the theories with respect to the reclaiming of Slovakia however spoke about a revision based on economic ground. Mostly these visions also contained the idea of regaining the full territory, but, in order to solve the political problems, they would have offered autonomy to the Slovaks within the borders of Hungary. Another theories suggested that Western-Slovakia should have remained the part of Czechoslovakia.⁷

During the interwar period, Czechoslovakia maintained reasonable relations with the Soviet Union (most of the European states did not have any connection with the newly formed Bolshevik state). This attitude was also a suspicious act according to the Horthy regime due to its negative memories of the Hungarian Soviet Republic. Until the end of the World War Two, the Hungarian leadership had a constant fear that the communism could return and the events of 1919 could repeat themselves. Therefore, the Czechoslovak-Soviet connection threatened the political leaders of Hungary, who thought that Czechoslovakia is the Soviet "Fifth Column" in the region.

5 For the bigger perspective about the Revisionism see: ZEIDLER Miklós, *A revíziós gondolat*, Pozsony, Kalligram, 2009.

6 BARCZA György, *Diplomataemlékeim*, Budapest, Európa-História, 1994, 408.

7 The conceptions which are mentioned below also often deal with the future of the Slovaks.

Theories about the Czech Lands and Nation

After a brief summary about the origins of the anti-Czechoslovak views, the next step is to scrutinize the theories about the Czech lands and nation. The concepts about the Hungarian revision involved a possible collaboration with Slovakia, which meant that the territorial integrity of Czechoslovakia would have been damaged. Although it is worth to highlight that papers about the future of the Hungarian minority and the Slovaks occasionally remained silent regarding the future of Czechoslovakia or the Czech lands. This is, however, reasonable from one point of view: since the theoretically regained territories could have been the part of Hungary, the Hungarian writers wanted to give answers about the future of their state.

To see the changes in broader perspective, some Hungarian theorists wrote about the future of the Czech lands, but only in a very undetailed way. They usually published papers about the Czechs from 1938 – the year when the disintegration of the Little Entente and the proclamation of the First Vienna Award happened. As an example of exception, after his prime ministry in 1933, István Bethlen held a lecture at the University of Cambridge about the situation of the Hungarian people in the Duna-basin. In this lecture he often called the Czechs the disrupters of the Austro-Hungarian Monarchy who were influenced and controlled by the Pan-Slavic Russian Tsardom,⁸ and that later they established a “hidden dictatorship”⁹ to suppress the minorities (also the Slovaks) in Czechoslovakia. He also suggested that the Dual Monarchy could be a better solution for the region than the French patronized Little Entente.¹⁰

Bethlen remained an influential politician in the thirties, and after the First Vienna Award he drafted his views in a memoir. In 1940, he elaborated possible peace conditions after the supposed fall of Germany.¹¹ He argued against a Habsburg ruled Austrian-Czech-Hungarian federation

8 BETHLEN István, *A magyarság helyzete a Dunamedencében = Helyünk Európában: Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon*, vol. I., Budapest, Magvető, 1986, 257–277, 263.

9 *Ibidem*, 264.

10 *Ibidem*, 265–267.

11 BETHLEN István, *Emlékirat a várható békefeltételekről = Helyünk Európában: Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon*, vol. I., Budapest, Magvető, 1986, 557–576. JUHÁSZ Gyula, *Magyarország külpolitikája a 2. világháború kitörésének időszakában = Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945*, vol. 4., Budapest, Akadémiai–MTA TTI, 743–761.

because due to economical, mostly industrial, reasons Prague and Vienna could easily overwhelm Budapest.¹² He could only agree with a federation with Austria and the Czech lands, with a broad revision of the Hungarian territories and an autonomous Slovakia. However, he warned the public that in this case the Czechs could constantly provoke the Slovaks against Hungary, and later they might form an alliance with the Romanians.¹³ Furthermore, in his memoir he wrote about a possible Catholic “Northern Slav”¹⁴ federation with Czechoslovakia and Poland, but he excluded Hungary from it. The former Prime Minister also denied that Hungary should form an alliance with the Czech Lands, because the neighbouring Germany could simply crush this federation. Bethlen later declared that the Czechs have to form a neutral state in order to let the neighbouring small nations collaborate “behind Germany’s back.”¹⁵ Since these thoughts were pervaded with previous bad experiences with the Czechs, Bethlen hardly imagined a cooperation between Hungary and the Czechs.

Endre Bajcsy-Zsilinszky, another politician from the opposition shared similar views with the former prime minister. He was a member of the Hungarian ruling party during the early years of the twenties, but later he quit from the Bethlen led organization and gained membership in radical parties. Finally, during the World War Two he was a representative in the House of Commons as the member of the Smallholders Party. During the Munich crisis in September of 1938, Bajcsy-Zsilinszky thought that the federalization could be a possible solution to solve the problem of Czechoslovakia.¹⁶ Three years later he suggested that the nations of the Danube Valley has to govern themselves. The Romanians were mentioned more often in his book than the Slovaks, but according to his concept, both of them could become the part of the Hungarian led federation. Opposed to this, Bajcsy-Zsilinszky pointed to the Czechs, who – in his theory – could be only an “auxiliary” part of that federation, because they “showed the smallest self-power among the nations of the Danube Valley, because they were sunk in the German Sea.”¹⁷ The Hungarian politician also blamed

12 *Ibidem*, 561.

13 *Ibidem*, 564.

14 *Ibidem*, 572.

15 *Ibidem*, 574.

16 SZARKA László, *A magyar politikai közvélemény Csehszlovákia-képe 1938-ban*, Irodalmi Szemle, 1992/9, 997.

17 BAJCSY-ZSILINSZKY Endre, *Helyünk és sorsunk Európában*, Budapest, Kairosz, 2008, 252.

Prague, especially Beneš as the “Main Intriguing Person” who rioted against the theory of the self-governing Danube Valley.¹⁸

Worth to mention the – sometimes vague – ideas of Ferenc Szálasi, who started his political career in the middle of the thirties after his dismissal from the Army. The future Arrow Cross Party leader often proclaimed his geostrategic conception and also commented political events of the era in his diaries. Szálasi had also antipathy against Beneš and the first Czechoslovak Republic, but he referred to the states which are important for Hungary due to economic reasons.¹⁹ In one of his diaries he wrote about a fictional football match where Beneš was the captain of the losing side, while the winning team consisted of German, Hungarian and Italian politicians. He thought that Czechoslovakia was a “paper state,”²⁰ which was not a motherland even for the Czechs, who were liberated by Hitler from the “freemason-Jewish government.”²¹ Apart from his asemitism,²² Szálasi did not describe the Czechs as the enemy of Hungary, just as an ‘occupied’ nation. Later he did not mention concretely the Czech nation in his conception, so we can just suppose that only Bohemia and Moravia would have formed the part of the Third Reich because Szálasi mentioned the Slovaks only as the part of the future Hungary.²³

Until now, we showed three short examples from the theories about the Czechs: the concepts of an influential Prime Minister; a radical politician from the opposition who remained in the establishment; and another radical who stayed out from it. However, it is worth to introduce another Prime Minister who did not often mention the Czechs and the politics of Prague.

Pál Teleki started his second term as Prime Minister in 1939, when he also established connection with Alois Eliáš, the Minister of Transport in Czechoslovakia and later the Prime Minister of the Protectorate Bohemia-Moravia.²⁴ Their connection is rather considered to be a supposition

18 BAJCSY-ZSILINSZKY, 252.

19 PAKSA Rudolf, *Szálasi Ferenc és a hungarizmus*, Budapest, Jaffa Kiadó, 2013, 24.

20 *Szálasi börtönnaplója 1938–1940*, ed. CSIFFÁRY Tamás, Budapest, BFL–Filum, 1997, 146.

21 *Ibidem*, 226.

22 About the views and role of Szálasi and about the asemitism in the Hungarian far right see: PAKSA Rudolf, *Magyar nemzetiszocialisták*, Budapest, Osiris–MTA TTI, 2013.

23 *Ibidem*, 32.

24 Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, C80 Legacy of Szentiványi Domokos, 2nd Box, *A Magyar Függetlenségi Mozgalom igaz története* [The True Story of the Hungarian Independence Movement], manuscript.

than a certain fact. After the Treaty of Munich, the Czechoslovak political scene became authoritarian, thus the state was acceptable for Germany. It meant that the opposition of the first republic, such as conservative-clerical, Habsburg legitimist and another right wing groups became the governing force.²⁵ Thus, ‘mutual sympathy’ could be built between the two similar regimes. Apart from the hypothetical connection: Teleki as Prime Minister declared in the Hungarian Parliament in February of 1939, that he wants to establish acceptable diplomatic connection with Prague.²⁶

Tibor Eckhardt, another member of the Smallholder Party, in his memoir recalled the meeting of the Parliamentary Committee of Foreign Affairs when Hungary joined to the Tripartite Pact on 20th November 1940. After the meeting, Eckhardt and Teleki had a word with each other. The Prime Minister explained that he signed the pact because Great Britain wanted to restore the “presoviet Little Entente,”²⁷ and they recognized Beneš as the President of Czechoslovakia. These short examples show that Teleki also had ‘Benešphobia,’ but he could imagine a collaboration with a Christian-conservative Czech state.

However, the future collaboration did not materialize because of the occupation of the remaining Czech lands and the death of both prime ministers – in 1941 Teleki committed suicide to protest against the Hungarian participation in the war against Yugoslavia; Eliáš was executed one year later after assassinating the acting Protector of Bohemia and Moravia (*Reichsprotector Böhmen und Mähren*) Reinhard Heydrich, who imprisoned Eliáš months earlier because he had connections with the Czechoslovak government-in-exile.

After the war, István Ujszászy, the former leader of the Hungarian Military Intelligence, mentions three times in his notes that in 1938 he had a conversation with the Head of the Hungarian State, Regent Miklós Horthy, who judged the Czechs as an untrustworthy nation, so the cooperation with Prague was regarded impossible. The regent also mentioned that he liked the “straightforward” Serbs, the right enemies of Hungary.²⁸

25 About the political structure of the Second Czechoslovak Republic see: Jan RATAJ, *O autoritativní národní stát*, Praha, Karolinum, 1997, 11–64.

26 *Képviselőházi napló*, 1935. XXI. kötet, Budapest: Athenaeum, 1939, 500–501.

27 ECKHARDT Tibor, *Visszaemlékezések 1941–1943*, ed. Katalin Kádár Lynn, Budapest, L'Harmattan, 2008, 104–105.

28 *Vallomások a holtak házából: Ujszászy István vezérőrnagynak, a 2. vkf. osztály és az Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzései*, ed. HARASZTI György, Budapest, ÁBTL-Corvina, 2007, 228, 269, 607.

Conceptions about the Czechs during the World War Two

The previous thoughts and theories were mostly laid down before Hungary entered the World War Two in April of 1941. During the wartime, the preconceptions about the future Europe were often completely modified or changed.

Under the prime ministry of Miklós Kállay, the government established an unofficial connection with the Western Allies to reach an agreement about separate peace. The Hungarian side also depicted its ideas in memorandums about the post-war future of Europe. One of these was sent to the British Embassy in Ankara during 1943 through a solicitor, named Károly Schrecker. The Hungarian historians agreed that Schrecker was a courier, and the conception of that memorandum was originated from an anti-Nazi group led by István Bethlen.²⁹ Actually, in Istanbul, the courier also added his own views to the memorandum.³⁰

In the Schrecker-memorandum the Hungarian leadership supported the idea of the Polish-Hungarian federation with the cooperation of Slovakia. The concept also opened the door for the Czechs, but they were offered to join only separately from the Slovaks which meant that the memorandum denied the future existence of Czechoslovakia. The reason of the separate joining to the federation was historical – as the document claimed, Slovakia developed within the Carpathian Basin along with Hungary and not with the Czech Kingdom. It also asserted that Czechoslovakia was an unsuccessful state because of the unsolved problems with the minorities.³¹

The act that István Bethlen stood behind the Schrecker-memorandum shows that the former Prime Minister changed his mind about the Czechs. While in 1940 he was against their membership in a federation, three years later he could easily accept their representation. Supposedly, he tried to use the federation theories supported by the Western Allies, and he knew about the Czechoslovak-Polish agreement about the planned confederation.

The Hungarian Government in 1943 sent another memorandum to

29 It was Gyula Juhász who first claimed that actually István Bethlen stood behind the Schrecker-memorandum. See this: JUHÁSZ Gyula, *Magyar-brit titkos tárgyalások 1943-ban*, Budapest, Kossuth, 1978, 39. Later Mária ORMOS and Ignác ROMSICS used that possible theory in their works.

30 ROMSICS Ignác, *A német- és nyilasellenes magyar politikai elit helyzetértékelése és jövőképe 1943-ban = Múltról a mának*, ed. ROMSICS Ignác, Budapest, Osiris, 2004, 284.

31 JUHÁSZ, *Magyar-brit titkos...*, 130–131.

the Foreign Office, which was written by Aladár Szegedy-Maszák, who was the chief of the Political Department of the Ministry of Foreign Affairs. This memoir also allowed the Czechs to join the “Commonwealth of the Carpathian Basin.”³² His work was even closer to the ‘official’ Hungarian thought because Szegedy-Maszák worked together with the Prime Minister.

After his appointment, Kállay held the position of the Minister of Foreign Affairs, and he wanted to continue politicizing based on the idea of Pál Teleki, who intended to establish an anglophile foreign policy. Kállay later left the Ministry of Foreign Affairs, but he still controlled it with the help of the new minister, Jenő Ghyczy. The leader of the Hungarian government also intended to make sure how the Czechoslovak government-in-exile planned to resolve the resettlement of the minorities and the punishment of war criminals.

By receiving diplomatic reports, Kállay was provided with information about the Protectorate of Bohemia Moravia. He forwarded some of this news to the Hungarian Envoy to Sweden, Antal Ullein-Reviczky in March of 1944 according to which in the occupied Czech territory the locals had rarely done sabotage, and they had been completely submitted themselves to the Germans. Therefore, Kállay thought that the drastic measures of Heydrich and State Minister Karl Hermann Frank were rather preventive and not sanctioning.

Kállay named the Czech President, Emil Hácha the “first Quisling in Europe,”³³ however he was the legitimate successor of Edvard Beneš as the first person of the State. He and Bethlen called the former President the decomposer of the Austro-Hungarian Monarchy. He also thought that Beneš in the past was the transmitter of the western ideas, but during the World War Two he became the “western guard tower of Pan-Slavism.”³⁴

In 1944 Kállay ordered György Bakách-Bessenyei, the Hungarian Envoy in Bern to establish connection with the Czechoslovaks and to show that Hungary is open to discuss about the post-war era. The Hungarian diplomat met Jaromír Kopecký, the Czechoslovak Delegate of the League

32 SZEGEDY-MASZÁK Aladár, *Az ember ősszel visszanéz...*, 2., Budapest, Európa, 1996, 281.

33 ULLEIN-REVICZKY Antal, *Német háború, orosz béke*, Budapest, Európa-História, 1993, 133.

34 *Ibidem*, 133.

of Nations, but they discussed the peace time only in general.³⁵ Although these meetings proved to be unsuccessful (after the German occupation of Hungary, Bakách-Bessenyei left his position), this was an interesting episode because the two sides had unofficial meetings, which was unexemplary in the previous years.

Before the Bakách-Bessenyei-Kopecký discussions the Hungarian diplomats met with Czechoslovak envoys in Switzerland. The aforementioned memoir of Ujszászy often recalls the unofficial meetings between the predecessor of Bakách-Bessenyei, János Wettstein and the former Czechoslovak Prime Minister Milan Hodža during 1940-1941 in Bern. The main topic of these meetings were a federation between Austria, Bavaria, Hungary and the Czech Lands led by the Habsburg dynasty. Although, as Ujszászy stated, these meetings were unofficial, the Hungarian government knew about them.³⁶

Unfortunately, in that time Hodža was segregated by the Beneš led emigration,³⁷ who did not want to see a Habsburg led state or federation in Middle Europe after the war. This rejection of the Habsburg dynasty strangely meant that Beneš and Bethlen had nearly the same view: the former Hungarian Prime Minister also thought that a Habsburg led state could get in danger after the war due to external reasons, so its return would not have been advisable.³⁸

Theories from the Hungarian Exiles

During the World War Two, Mihály Károlyi, the former President of Hungary slowly emerged as a quasi-leader of the Hungarian exiles, but his Hungarian Council in England (Angliai Magyar Tanács) was not a government-in-exile because Károlyi did not planned to form a cabinet in London. In literally, the opposing side of Károlyi, Tibor Eckhardt organized another Council in the United States. Originally, Eckhardt was sent to the United States by the Prime Minister Teleki in 1941 to establish a government-in-exile, but after the death of Teleki the new cabinet led by László Bárdossy did not support that idea. Thus, Eckhardt remained in North

35 G. VASS István, *Magyar-cseh hivatalos tárgyalások Bernben 1944-1945-ben*, Külpolitika, 1997/3, 101-129.

36 HARASZTI, 228-229.

37 ORMOS Mária, *Közép-Európa: Volt? Van? Lesz?*, Budapest, Napvilág, 2007, 189-191.

38 BETHLEN, *Emlékirat...*, 561.

America and tried to organize the Hungarian diaspora: mostly against the progressive and left sided groups, which was followed by Mihály Károlyi.

Eckhardt was the member of the Horthy era establishment and another Smallholder party member in the Parliament in 1940 like Endre Bajcsy-Zsilinszky; therefore, his views about the Czechs and Czechoslovak exile were also negative. In his later memoir he called Beneš “megalomaniac,” and he thought that the work of the President of Czechoslovakia helped Hitler sustain the hostility and confusion between the nations in the Danube Valley.³⁹

One of the *personae non gratae* of the Horthy regime, Mihály Károlyi had good connections with Beneš and other Czechoslovak politicians. In 1918 as the President of Hungary wanted to establish a new, democratic state which would have been in good relation with the neighbour states. After he left Hungary in 1919, he spent a short time in Czechoslovakia where he met Beneš, and wanted to use the emigrated Károlyi against Hungary.⁴⁰ This momentum also made the picture of Károlyi worse in the Horthy era.

During the World War Two, Károlyi thought that Lajos Kossuth’s modernized Danube Confederation Theory from the 19th century could work after the war on socialist ground with a customs union and common army. Although, Károlyi did not write about his plan particularly, he was sure that the Confederation could become the bridge between Western Europe and the Soviet Union.⁴¹ He also counted with a Czechoslovak-Hungarian collaboration within a planned confederation.⁴² As Károlyi explained, he did not support German orientation, he rather wanted to collaborate with the “Slavs.”⁴³ Károlyi pointed out the importance of the connection between a democratic Hungarian state and Czechoslovakia that is also the interest of Prague because they could stick again between the “reactionary” Hungary and Poland.⁴⁴

It is noteworthy that Károlyi saw entirely differently the question of the

39 ECKHARDT, 206.

40 GULYÁS László, *A Horthy-rendszer külpolitikája*, vol. 1, Máriabesnyő, Attraktor, 2012, 66–70.

41 KÁROLYI Mihály, *Vámbéry Rusztemhez = Károlyi Mihály levelezése IV. 1930–1944*, vol. B., ed. Hajdu Tibor, Litván György, Budapest: Napvilág, 2015, 575–576; Id., *Federáció: Az egyetlen kivezető út = Helyünk Európában...*, 605.

42 KÁROLYI Mihály, *Czakó Ambróhoz...*, 558–560.

43 KÁROLYI Mihály, *Vámbéry Rusztemhez...*, 575–576.

44 KÁROLYI Mihály, *Böhm Vilmoshoz...*, 713–714.

Hungarian borders: he wanted to nullify the First Vienna Award, because “we cannot accept anything from the hand of Hitler,”⁴⁵ but he wanted “fair treatment” for the future – as he wrote to Vilmos Böhm. His views could mean that he wanted to solve the problems of the Hungarian minority.⁴⁶

The social-democrat Böhm – who was the Minister of War under the Presidency of Károlyi and in the Soviet Republic – during the World War Two shared similar opinions with the former President of Hungary. However, he had more generic and blurred visions about the post-war Hungary. In his concept, based on Kossuth’s idea, the Danube Confederation would have been the solution for Central Europe where all of the successor states of the Austro-Hungarian Monarchy would take part.⁴⁷ However, he was not as optimistic as Károlyi: in another letter he feared that the Czechoslovak emigration wanted to separate and not integrate the democratic Hungary in the peace time East Central Europe.⁴⁸

Summary

Due to length limits, in this essay the thoughts, visions and concepts about the Czechs from various Hungarian politicians were presented incomprehensively. We chose nine politicians with different background and historical experience, thus these people became available to form definable groups.

To the first group belong politicians from the Horthy era who shared nearly similar negative thoughts about the first Czechoslovak Republic. István Bethlen and Endre Bajcsy-Zsilinszky depicted the Czechs as noxious nation which decomposed the Austro-Hungarian Monarchy, later tried to segregate Hungary, and ruled Czechoslovakia in a dictatorship. Similarly, the Head of Hungary, Miklós Horthy mentioned that the Czechs

45 *Ibidem*.

46 His wife, Katinka Andrássy (who helped Károlyi a lot in their emigration) wrote a letter to Oszkár Jászi, who was another long time co-worker, friend of Károlyi, to help him, because of his skills on the field of protection of the minorities. See: ANDRÁSSY Katinka, *Jászi Oszkárhoz = Károlyi Mihály levelezése...*, 867–870. In his memoir Károlyi wrote about his disappointment because Beneš wanted a homogeneous nation-state without minorities, and followed the “Slavic chauvinism” which was supported by Moscow. See: KÁROLYI Mihály, *Hit illúziók nélkül*, Budapest, Európa, 2013, 396.

47 BÖHM Vilmos, *John Smithnek = Böhm Vilmos válogatott politikai levelei 1914–1949*, ed. Szabó Éva, Szűcs László, Budapest, Napvilág, 1997, 178–182.

48 *Ibidem*, 189–190.

are untrustworthy. However, right wing radical Ferenc Szálasi thought that the Czechs without the first Republic could live as a “liberated” nation under Germany.

Pál Teleki and Miklós Kállay hoped that Hungary could somehow cooperate with the Czechs or even with Czechoslovakia. In the case of Kállay, the wartime also modified the views of the Prime Minister, because in Bern the Hungarian Envoy met Jaromír Kopecký, the Delegate of the long-time rejected Czechoslovakia led by Beneš. The Teleki government also knew that in Switzerland there were signed negotiations with Milan Hodža about a Habsburg led federation with Hungary and the Czech lands.

The Hungarian emigration during the World War Two is also a bigger and deeper topic, so now we just selected three politicians from the émigrés. Tibor Eckhardt came from the Horthy regime with the same historical experience like his fellow party member Bajcsy-Zsilinszky. He formed right wing groups in the emigration with his strong rejection of the Czechoslovak government-in-exile. On the other side, the progressive and left wing groups gathered around Mihály Károlyi, who had different historical examples (mainly positive) about Czechoslovakia, thus he trusted in the politics of Edvard Beneš, and wanted to establish a close cooperation between the democratic Hungary and Czechoslovakia. It is worth to mention Vilmos Böhm, who was another emigrant from 1919 like Károlyi. He had similar views about the future cooperation between Hungary and Czechoslovakia.

In conclusion, through some examples we saw how the Hungarian politicians thought about the Czechs; however, this short essay could only give a short insight into the topic. Most of these concepts depicted the Czechs as an untrustworthy nation because of the politics of Czechoslovakia, but nearly all of the above-mentioned Hungarian leaders could imagine some kind of cooperation between Budapest and Prague.

Bibliography

ÁBRAHÁM Barna, *A szlovákok és szlovjácok: a nemzet határai*, Limes 3 2003/3, 55–66.

BAJCSY-ZSILINSZKY Endre, *Helyünk és sorsunk Európában*, Budapest, Kairosz, 2008.

BARCZA György, *Diplomataemlékeim*, Budapest, Európa–História, 1994.

BETHLEN István, *A magyarság a Dunamedencében = Helyünk Európában:*

- Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon I.*, Budapest, Magvető, 1986, 257–277.
- BETHLEN, István, *Emlékirat a várható békefeltételekről* = *Helyünk Európában: Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon I.*, Budapest, Magvető, 1986, 557–576.
- BÖHM Vilmos, *válogatott politikai levelei 1914–1949*, ed. SZABÓ Éva, SZÜCS László, Budapest: Napvilág, 1997.
- ECKHARDT Tibor, *Visszaemlékezések 1941–1943*, ed. Katalin Kádár Lynn. Budapest: L'Harmattan, 2008.
- GULYÁS László. *A Horthy-rendszer külpolitikája, 1. Máriabesnyő: Attraktor*, 2012.
- G. VASS István, *Magyar-cseh hivatalos tárgyalások Bernben 1944–1945-ben, Külpolitika*, 1997/3, 101–129.
- GYÖRGY László, “Az 1871-es cseh államjogi reformkísérlet és a magyar politika = Kelet-Európai sorsfordulók. Tanulmányok a 80 éves Palotás Emil tiszteletére, ed. JUHÁSZ József, BARTHA Eszter, FÓRIS Ákos, MEZEI Bálint, NAGY Éva Katalin, SZUDA Krisztina Eszter, Budapest: L'Harmattan–ELTE–BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 2016, 115–124.
- JUHÁSZ Gyula, *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Budapest: Kosuth, 1978.
- KÁROLYI Mihály *levelezése IV. 1930–1944*, B. volume, ed. HAJDU Tibor, and Litván György, Budapest, Napvilág, 2015.
- KÁROLYI Mihály, *Hit illúziók nélkül*, Budapest: Európa, 2013.
- ORMOS Mária, *Közép-Európa: Volt? Van? Lesz?*, Budapest, Napvilág, 2007.
- PAKSA Rudolf, *Szálasi Ferenc és a hungarizmus*, Budapest, Jaffa Kiadó, 2013.
- PRITZ Pál, *Magyarország és a nagyhatalmak 1938-ban = Visszacsatolás vagy megszállás? Szempontok az első bécsi döntés értelmezéséhez*, ed. SIMON Attila, Balassagyarmat, Nógrád Megyei Levéltár-Selye János Egyetem, 2010, 11–20.
- RATAJ Jan, *O autoritativní národní stát*, Prague, Karolinum, 1997.
- ROMSICS Ignác, *Múltról a mának*. Budapest: Osiris, 2004.
- Szálasi börtönnaplója 1938–1940*, ed. CSIFFÁRY Tamás, Budapest, BFL–Film, 1997.
- SZARKA László, *A magyar politikai közvélemény Csehszlovákia-képe 1938-ban*, Irodalmi Szemle, 1992/9, 990–1000.
- SZEGEDY-MASZÁK Aladár, *Az ember ősszel visszánéz...*, 2., Budapest, Európa, 1996.

ULLEIN-REVICZKY Antal, *Német háború, orosz béke*, Budapest, Európa-História, 1993.

Vallomások a holtak házából: Ujszászy István vezérőrnagynak, a 2. vkf. osztály és az Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzései, ed. HARASZTI György, Budapest, ÁBTL–Corvina, 2007.

ZEIDLER Miklós, *A revíziós gondolat*, Pozsony, Kalligram, 2009.

Archival Source

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára

C80 Legacy of Szentiványi Domokos, 2nd Box, *A Magyar Függetlenségi Mozgalom igaz története* [The True Story of the Hungarian Independence Movement], manuscript.

A megszállt szovjet területek kérdése a magyar polgári kormányserveknél¹

Fóris Ákos

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar (Budapest)

Történelemtudományi Doktori Iskola, 19. és 20. századi kelet-európai történelem Doktori Program

Abstract

In this paper I shall focus on two issues. Firstly, I try to unfold how much the Hungarian organisations knew about the occupied territories. Furthermore, I describe what kinds of themes the reports comprise in connection with these territories, and how these documents depict the extermination war of the Axis in the Eastern Front. Secondly, I examine the plans and concepts of the Hungarian government authorities, especially the Ministry of Foreign Affairs, with respect to the occupied Soviet territories. I distinguish four kinds of plan: 1. the deportation of the “foreign” or “displaced” population from Hungary, 2. the issue of the modification of the Galician border; 3. sending of the Hungarian Occupation Forces to those occupied territories; 4. acquisition of raw materials from the occupied territories.

Keywords: Second World War, Hungary in the Eastern Front, Occupation of the Soviet Lands, Deportation of the unwanted population, Economy of the Occupied Ukraine

1. Bevezetés

1941 és 1944 között közel 1,8 millió km²-nyi szovjet terület került tengelyhatalmi megszállás alá. Az elmúlt években a magyar történettársadalom részéről élénk figyelem övezi a magyar megszálló csapatok Szovjetunióbeli tevékenységét.² Tanulmányomban ezekhez a kutatásokhoz kapcsolódóan azon tényezők, leendő kutatási irányok vázlatát kívánom adni, melyek a fentebbi kutatásokat kiegészítve bemutatják a magyar polgári kormánzatnak, szerveknek a megszállt területekre vonatkozó politikáját.

1 A tanulmányhoz szükséges németországi kutatást a Katholischer Akademischer Ausländer-Dienst kutatóösztöndíja tette lehetővé.

2 A témában megjelent két legjelentősebb kötet: *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban: levéltári dokumentumok, 1941–1947*, összeáll., szerk. KRAUSZ Tamás, VARGA Éva Mária, Bp., L'Harmattan, 2013.; UNGVÁRY Krisztián, *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944. Esemény–Elbeszélés–Utóélet*, Bp., Osiris, 2015.

Vizsgálódásaimban két kérdéskört tekintek át: egyrészt azt, hogy ezek a szervek milyen információkkal rendelkeztek a megszállt területekről, másrészt pedig azt, milyen tervei, elgondolásai voltak a polgári kormány-szerveknek a megszállt keleti területekre vonatkozólag.

2. Információk a megszállt területekről

Mielőtt áttekintem a magyar polgári szervek tudásszintjét, foglalkoznom kell a szervek forrásairól. A megszállt területekre vonatkozó legtöbb információt a Külügyminisztérium iratanyagában találhatjuk, ahol legfőképpen a berlini, a bukaresti, illetve a helsinki követségek és katonai attasék jelentései emelendők ki. Ezenkívül 1941-ben a határ menti hadműveletek, illetve a galíciai deportálás miatt más szervek is – mint a Belügyminisztérium, a Kárpátaljai Kormánybiztosság vagy a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság – fokozott figyelmet tanúsítottak a kelet-galíciai területeknek. Harmadrészt a megszállt szovjet területek nyersanyagainak megszerzésére való törekvés által – elsősorban a Külügyminisztérium Gazdaságpolitikai Osztályának, illetve a Transkarpathia Kft. közreműködésével, – a magyar gazdasági élet szereplői is kapcsolatba kerültek a megszállt területekkel.

A keleti területekre vonatkozó információk döntő hányada közvetett módon ért el a jelentéseket elkészítő szervekhez. A követségi jelentésekben sajtó, megnevezett vagy anonim beszélgetőpartnerekkel való beszélgetések alapján alakították ki a képüket a megszállt területekről. Különböző, a BM VII. osztálya által készített bizalmas jelentéseket is találhatunk a Külügyminisztérium Politikai Osztályának anyagában. A galíciai deportálás tekintetében általában a határvédelmi feladatokkal kapcsolatban lévő szervek tapasztalataira támaszkodtak, akik a megszállt területeken járó polgári személyek, menekültek és katonák beszámolóin túl közvetlenül a német szervekkel is kapcsolatban álltak. Így például Hans Krüger, a sztaniszlai Gestapo parancsnoka³ rendszeres kapcsolatban állt a magyar szervekkel, egy alkalommal a KEOKH tagjai tanulmányúton is voltak a megszállt területeken.⁴ A közvetlen információszerzés kapcsán kiemelen-

3 Hans Krüger tevékenységéről lásd: POHL, Dieter, *Hans Krueger and the Murder of the Jews in the Stanislawow Region (Galicia)*, Yad Vashem Studies, 26(1998), 239–265.

4 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban: ÁBTL) 3.1.9. V-104139 14. Kiss Árkád kihallgatási jegyzőkönyve. Bp., 1945. május 21.; Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékhely Kamenyec-Podolszkij gyűjtemény – A kassai VIII. hadtestparancsnokság távirata a VKF 2. osztályhoz, 1942. január 27.

dó, hogy 1943 júniusában egy magyar gazdasági bizottság több mint két hetes tanulmányúton vett részt az ukrainai gazdasági lehetőségek feltérképezése érdekében.⁵

A keleti megszállt területekről a legrészletesebb jelentéseket Krause Rolf, egykori rigai konzul készítette.⁶ Krause a Szovjetunió megtámadását követően a berlini nagykövetség részéről „a megszállt szovjetorosz területről esetleg megszerezhető nyersanyagbeszerzés és árukompenzáció megszervezésével, illetőleg a lehetőségek tanulmányozásával bízott meg.”⁷ Jelentéseiben elsősorban Ostland, azaz a megszállt Baltikum gazdasági lehetőségeit mérte fel, emellett viszont a kiépülő német megszállási rendszer szerkezetét, különböző német szervek és vezetők belharcait mutatta be, illetve a megszállt – elsősorban balti – népek önrendelkezésének lehetőségeit mérlegelte. A keleti területekre vonatkozó jelentéseinek értékét növeli, hogy több alkalommal is járt a megszállt területeken, elsősorban a Baltikumot magába foglaló Reichskommissariat Ostland területén.⁸

A megszállt keleti területek jövőjével kapcsolatban⁹ először még az az elképzelés jelent meg a magyar követségek jelentéseiben, hogy „német részről az a törekvés, hogy a fennmaradó Szovjetoroszország és a Német

5 A beszámolót idézi: BÁLINT József, *A Szovjetunió gazdasági kifosztása dokumentumokban elbeszélve (1941–1944)*, Bp., Russica Pannonicana, 2011 (Ruszsztikai Könyvek XXXIV.), 339–382.; Az ungvári határvidéki rendőrkapitányság szerint „a szomszédos galíciai területen működő S.S. német rendőrségi alakulatokkal és főként a sztaniszlai rendőrséggel az érintkezés a legszívésebb.” In Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (továbbiakban: MNL OL) K 149 130. dob. 1942-6-6891 – 50/1942.biz. – Az ungvári határvidéki rendőrkapitányság és alárendelt kirendeltségeinek 1941. évi IV. negyedéről jelentés. Ungvár, 1942. január 12.

6 MNL OL K 64 95. cs. 24. t. 56/1942 – Krause Rolf jelentései a németek által megszállt keleti (szovjet-orosz) területek helyzetéről; K 69 758. cs. I-K és I/2 t.

7 MNL OL K 64 95. cs. 24. t. – 119/pol.-1941. A Berlinbe kiküldött Krause Rolf jelentése a németek által megszállt terület gazdasági és politikai megszervezéséről. Rosenberg és a párt céljai az Ostland tekintetében. Berlin, 1941. augusztus 22.

8 Saját bevallása szerint két alkalommal volt a balti államokban, egy alkalommal pedig Ukrajnában. In ÁBTL 3.1.9. V-111802/1 67. Feljegyzés Krause Rolf kihallgatásáról. Bp., 1953. június 12.

9 A német politika 1941 és 1943 közötti elképzeléseire vonatkozólag összefoglalót közöl a berlini követség: MNL OL K 63 206. cs. 1943-21/1/a – 213/pol.-1943. Jelentés a német politikai változása orosz viszonylatban az orosz háború kitörésétől a mai napig tárgyban. Berlin, 1943. június 11.

Birodalom között minél több kisebb államot (Pufferstaat) hozzon létre.”¹⁰ Hamarosan viszont már körvonalazódott a Wehrmacht, a Megszállt Keleti Területek Minisztériuma és az SS hatásköri konfliktusai¹¹ által meghatározott megszállási rendszer, ami a megszállt területeken az államiság teljes megszüntetésével járt. Krause Rolf 1941 augusztusában beszámolt a német megszálló politika azon jellegzetességeiről is, melyek megfeleltethetőek a Generalplan Ostnak.¹² A meglévő jelentések szólnak a megszállt területek germanizálásáról is. Így például Sztójay Dömének a dnyepropetrovszki német főkormányzó helyettese kifejtette – Hitlerhez és Erich Kochhoz hasonló – nézeteit az ukrán értelmiség megsemmisítéséről és az ukrán oktatásnak az alapfokú oktatásra való redukálásáról.¹³ A bukaresti katonai attasé pedig úgy összegezte a német terveket, hogy „önkéntelen is Hitler *Mein Kampf* c. könyvének megállapítására kell gondolni az orosz térség eme felosztásával kapcsolatban.”¹⁴

Ezzel párhuzamosan jelentős mértékben foglalkoznak a megszállt területen élő népek államiságának kérdésével, viszont nemzetiségtől függően más előjellel. Kárpátalja miatt egy jövőendő ukrán állam lehetőségét elutasította a magyar elit, így a galíciai határmódosítási terv során „egy szláv állam” elleni védekezés jogosságra hivatkozott,¹⁵ az ukrán előadások és röplapok ellen pedig felszólaltak a külképviseletek.¹⁶ Ezzel szemben viszont pártolták a jelentések készítői a balti államok önállóságát, emigráns balti diplo-

10 MNL OL K 63 200. cs. 1941-21/28 – 1.454./427.k.a.-1941. Berlieni katonai attasé jelentése, Berlin, 1941. július 9.; Ugyanezt erősíti meg Sztójay Döme beszélgetése Ribbentroppal a német támadás napján. In Uo. 99/pol.-1941. – Jelentés a német–szovjetorosz háború kitörése tárgyában. Berlin, 1941. június 28. Idézi más jelzet alapján: *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához. V. köt. Magyarország külpolitikája a nyugati hadjáratról a Szovjetunió megtámadásáig*, összeáll. JUHÁSZ Gyula, Bp., Akadémiai, 1982, 1236–1239.

11 MNL OL K 64 95. cs. 24. t. 56/res.pol. 8046/1941. – Politische Streiflichter zum Wirtschaftsbericht vom 23. XI. 1941. Bp., 1941. november 23.

12 MNL OL K 64 95. cs. 24.t. – 119/pol-1941.

13 MNL OL K 69 758. cs. I-K – Melléklet a 522/Pol.-1942. számhoz. Jelentés dr. Meztner miniszteri dirigenssel, a dnyepropetrovszki német főkormányzó helyettesével folytatott beszélgetésről. Bp., 1942. január 31.

14 MNL OL K 63 261. cs. 1941-27/5 – 267./140.-k.a.1941. Bukaresti katonai attasé negyedéves jelentése. Bukarest, 1941. október 25.

15 Hadtörténelmi Levéltár (továbbiakban: HL) VKF B/247 dob. 277/2569/1988 mikrofisch 1942. 1. oszt. 5121/el.

16 Például 1943-ban egy ukrán előadást bíralt a helsinki követség: MNL OL K 63 106.cs. 1943-12/1 47/pol.1943 – Jelentés az ukrán propagandáról. Helsinki, 1943. április 22.

maták is megkeresték a magyar külképviseleteket közbenjárásukat kérve.¹⁷ Viszont a német követség a Belügy-, és a Honvédelmi Minisztériumnak, valamint a Miniszterelnökségnek is eljuttatta a német birodalmi kormány azon rendelkezését, mely szerint az emigránsok és menekültek visszatérése a megszállt területekre nem kívánatos.¹⁸ Egy Magyarországon lakó emigráns oroszországi birtokainak visszavételére vonatkozó kérésére pedig azt a választ kapta a német államtól, hogy „a német települési területért küzdünk, nem pedig elmúlt állapotok visszaállításáért.”¹⁹

A megsemmisítő háborúra (*Vernichtungskrieg*) vonatkozólag is bőven találhatunk információt a vizsgált szervek anyagaiban. A zsidóság keleti területeken való megsemmisítésére vonatkozó hírek 1941 augusztusa és szeptembere óta folyamatosan megjelentek a magyar polgári szervek jelentéseiben. A bukaresti nagykövetség és katonai attasé már 1941 augusztusában beszámolt a bevonuló román hadsereg zsidókkal szembeni politikájáról,²⁰ szeptembertől pedig tömegessé váltak a hírek a zsidók ellen elkövetett tömeggyilkosságokról. Ezek az információk egyrészt külügyi vonalon érkeztek továbbra is,²¹ emellett a galíciai deportálások kapcsán is informálódtak a magyar szervek a megszállt területekről. Utóbbi esetben mutatható ki egyértelműen, hogy a külügyi szerveken túl a magyar politikai elithez is eljutottak a hírek a zsidóság megsemmisítéséről.²² Kozma Miklós 1941. szeptember 13-án Bárdossy László miniszterelnöknek és Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternek küldött leveléhez csatolt egyik

17 Erre vonatkozó dokumentumokat tartalmaz: MNL OL K 63 25. dob.

18 MNL OL K 63 200. cs. 1941-21/28. – 6840/1941. Német feljegyzés a keleti megszállott területeken nem kívánatos elemek tárgyában.; Ezt megerősíti: Uo. 202. cs 38/pol-1942. Bizalmas jelentés Szófia, 1942. április 14.

19 MNL OL K 63 202. cs. – 689/5-1942. biz. Másolat a 23.419/1942.VII.res.B.M. számú iktatmányból. Sopron, 1942. november 12.; Hasonló megkeresést láss még: MNL OL K 70 297. cs. 4906/1942 – Dr. Sirich Fedorné kérelme. Bp., 1942. november 27.

20 MNL OL K 63 260. cs. 1941-27/1 – 121/pol-1941. Jelentés „a zsidókérdés rendezéseinek bonyodalmai” tárgyban. Bukarest, 1941. augusztus 9.; Uo. 127/pol-1941. Jelentés a zsidók üldözése Romániában tárgyában. Bukarest, 1941. augusztus 27.

21 Lásd például: MNL OL K 63 1941-21/1 b) – 14754/1941-VII.res. Benti szigorúan bizalmas jelentés. Bp., 1941. szeptember 22.; Uo. 1941-27/5 – 267./140.-k.a.1941. Bukaresti katonai attasé negyedéves jelentése. Bukarest, 1941. október 25.

22 Külön kérdés, hogy az 1941-es deportálások során nem hivatalos szervektől, hanem a kitelepítendőket pártfogó szervezetektől és közéleti személyiségektől kapott információkat mennyiben fogadták el valósnak a döntéshozók. Erre vonatkozó dokumentumokat közöl: MAJSAI Tamás, *Iratok a körösmezei zsidódeportálás történetéhez 1941 = Ráday Gyűjtemény Évkönyve IV–V. 1984–1985*, szerk. Benda Kálmán et al., Bp., Ráday Gyűjtemény, 1986, 195–237.

jelentés úgy jellemezte a kelet-galíciai viszonyokat, hogy „a zsidók agyonlövése a megszállt területen köztudomású.”²³ 1942 októberében pedig arról nyilatkozott Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter, hogy értesülései szerint „a Körösmezőn át Galíciába kitett zsidókat az ottani megszálló hatóságok legtöbb esetben agyonlövik.”²⁴ Ugyancsak erre utal mind Ottlik György jelentése a Sztójay Dömével való beszélgetéséről,²⁵ mind Sztójay jelentése Martin Luther, külügyi államtitkár-helyettessel folytatott tárgyalásáról, melyben Kállay aggodalmait tolmácsolta a keletre telepített zsidók sorsát illetően.²⁶

A keleti háború egyéb vonatkozásai is megjelennek az iratokban. A szovjet városok – elsősorban Leningrád – kiéheztetésének kérdése nem csupán a külügyi iratokban,²⁷ hanem Hóman Bálint naplója alapján az 1941. szeptemberi magyar–német kormányközi tárgyalásokon is szóba került.²⁸ A szovjet hadifoglyok meggyilkolása is visszatérő kérdés a külügyi jelentésekben,²⁹ Krause Rolf pedig arról számolt be egyik jelentésében, hogy a szovjet hadifoglyok közül többek vagy kannibálokká váltak, vagy öngyilkosok lettek a német hadifogolytáborokban uralkodó viszonyok miatt.³⁰

23 MNL OL K 774 1. cs. 1941. – 59. 1078/sz-B-1941 - Kassai VIII. csendőrkerület 8/1. nyomozó alosztály jelentése. Ungvár, 1941. szeptember 5. A Kamenyec-Podolszskban elkövetett tömeggyilkosságokról a magyar hatóságokhoz eljutó hírekről: GELLÉRT Ádám, GELLÉRT János, *Menekülés a népirtás elől: Az 1941-es deportáltak hazatérési kísérletei és a magyar állam ellenintézkedései*, Betekintő, 2013/3, http://www.betekinto.hu/sites/default/files/2013_3_gellert_gellert.pdf, hozzáférés: 2017. szept. 4.

24 MNL OL K 491 – 1942-369. Siménfalvy Nándor jelentése. Bp., 1942. október 28.

25 MNL OL K 64 96. cs. 41. t. 437-1942. Ottlik György jelentése 1942. augusztus 18-a és szeptember 28-a között lebonyolított külföldi útjáról.

26 *A Wilhelmstraße és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról*, összeáll., rend., bev. tanulm. RÁNKI György, PAMLÉNYI Ervin, TILKOVSKY Lóránt, JUHÁSZ Gyula, Bp., Kossuth, 1968, 697.

27 Lásd például: MNL OL K 63 200. cs. – 225/pol-1941. Jelentés Németország oroszországi tervei tárgyában. Zágráb, 1941. november 14.; Uo. K 63 106. cs. 1942-12/5 – 15435/el-2.vkf.nyil.1942. A helsinki katonai attasé jelentése. Bp., 1942. április 23.; Uo. K 69 758. cs. I-K – Melléklet a 522/Pol.-1942. számhoz.

28 Budapest Főváros Levéltára (továbbiakban: BFL) XXV.1.a 293/1946. 7497–7498. Hóman Bálint naplója, feljegyzései – 1941. szeptember 13.

29 MNL OL K 63 199. cs. 1941-21/5. – 1750/535. k.a.-1941. Berlini katonai attasé jelentése. Berlin, 1941. augusztus 29.; Uo. 202. cs. – VII. res. B.M.-9259/1942. –Benti bizalmas jelentés. Bp., 1942. március 3.

30 MNL OL K 69 759. cs. I/2. Die Geschäftslage der „Transcarpathia”. Bp., 2. Juni 1942.

3. Magyar elképzelések a megszállt területekre vonatkozólag

A kutatás jelenlegi állása alapján nem ismert, hogy a német tervekhez hasonlóan a magyar polgári vezetés részéről lett volna egy egységes koncepció a megszállt területekre vonatkozólag. Átfogóbb elképzelések csupán katonai vonalon jelentek meg. Homlok Sándor vk. ezredes, a berlini katonai attasé vezetője az alábbi javaslatot küldte a kormányzat számára:

„A m. kir. Honvéd erők által elfoglalt terület a Dnyeszterig katonai megszállás alatt való tartásával a következő előnyök adódnak:

- a. A magyar határ végleges határkiigazítása – ott ahol a védelem szempontjából szükséges – keresztülvihető.
- b. Elsőrendű szellőztető nyílást képez, melyen át Magyarországból a Kárpátoktól É-ra visszatelephetők mindazok, kik abból az irányból beszivárogtak.
- c. Magyarországon élő hangos tót és oláh megbízhatatlanok kitelepítésére is igen alkalmas.
- d. Csereobjektumot képez.”³¹

Werth Henrik, a Honvéd Vezérkar főnöke Bárdossy Lászlónak átnyújtott memorandumában hasonló érvek mentén foglalta össze a Szovjetunió elleni háború adta lehetőségeket:

- a. „ezeréves határaink visszaszerzését,
- b. a határokon belül élő szláv és román nemzetiségek kitelepítését,
- c. a zsidók kitelepítését,
- d. Magyarország nyersanyag részesedését a szovjet nyersanyagkészletből”³²

A megszállt keleti területekre vonatkozó politikai tervek alapvetően a Szovjetunió elleni háború első hónapjaira vonatkoztak. A háború első heteiben abból a feltételezésből indult ki a magyar – főleg katonai – elit, hogy a magyar határtól északkeletre elterülő dél-galíciai területet tartós magyar megszállás alá vonják, s ennek megfelelően ez a terület alkalmas mind a magyar állam kitelepítési terveinek végrehajtására, mind pedig terület gazdasági adottságainak kihasználására. Miután a német hadvezetés megváltoztatta a Kárpát-csoport megszállási övezetét, úgy került veszélybe a zsidók kitelepítésének terve is, amit végül német nyomásra felfüggesztet-

31 MNL OL K 63 200. cs. 1941-21/28 – 1469/436.k.a.-1941. A berlini katonai attasé jelentése a július 9–12-i eseményekről. Berlin, 1941.július 12.

32 Horthy Miklós titkos iratai, rend, jegyz. SZINAI Miklós, Szűcs László, Bp., Kossuth, 1963, 306.

tek. Az 1941. szeptemberi magyar–német találkozó két újabb aspektust is hozott a kormányzat keleti területekre vonatkozó politikájába. Egyrészt ekkor döntöttek a magyar megszálló csapatok kiküldéséről, ami a legközvetlenebb kapcsolatot jelentette a megszállt területekkel. Másrészt – valószínűleg a galíciai magyar megszállás megszüntetésével összefüggésben – a magyar kormányzat határmódosítást próbált kieszközölni az északkeleti határszakaszra vonatkozólag, amelyről a tárgyalások 1942 nyaráig tartottak. A megszállt területek közvetlen magyar gazdasági kihasználásának is gátat szabott a német politika 1941 őszén. Viszont egy, a keleti területekre vonatkozó kereskedelmi kapcsolatok fenntartására szolgáló cég megalapításával mégis kapcsolatot tartott fenn a megszállt területekkel, ami a 1942-től a legfőbb polgári érintkezési maradt a keleti területekkel.

A megszállt keleti területekre vonatkozó magyar elképzeléseket és igényeket négy kategóriába sorolhatjuk:

3.1. A keleti területek mint a kitelepítés terepe

A magyar kormányzatnak a keleti területekre vonatkozó legnagyobb szabású és leginkább megvalósításra kerülő tervezete a hontalan zsidóknak a kelet-galíciai területekre történő 1941-es deportálása volt. 1941 nyarán a Horthy-rendszer addigi legerőszakosabb zsidóellenes intézkedése során mintegy húszezer embert kényszerítettek az ország területének elhagyására. Tanulmányomban nem vállalkozhatok a deportálás teljes mértékű bemutatására, csupán néhány jellegzetességét kívánom kiemelni.

A galíciai kitelepítés szélesebb kontextusba helyezhető. Egyrészt a zsidóság keletre való telepítésének terve a nemzetiszocialista elit részéről már a Szovjetunió megtámadását megelőzően felmerült, viszont 1941-ig ennek elsődleges terepe a Lengyel Főköormányzóság területe, azon belül is elsősorban Lublin körzete volt. A lengyel területekre való deportálás viszont csak részleges megoldást jelentett, ugyanis a területre tervezett „zsidó rezervátum” feltételeit nem teremtték meg, a területre deportáltakra ellátási és közegészségügyi problémaként tekintett a helyi német adminisztráció. A Szovjetunió elleni háború megindításával a nemzetiszocialista rendszer lehetőséget látott abban, hogy a zsidóknak a meghódított szovjet területekre való kitelepítésével – és itt részbeni legyilkolásával – Európában megszüntessék a zsidó népességet. Habár végül a Pripjaty-mocsarak területére, a Jeges-tengerhez és a Szibériába való kitelepítés he-

lyett a nemzetiszocialista elit a zsidóság megsemmisítése mellett döntött,³³ támadás megindításával a polikratikus nemzetiszocialista rendszer helyi adminisztrációi – főleg a Lengyel Főkormányzóság területén – a kumulatív radikalizálódás jegyében lehetőséget láttak a területükön lévő zsidó lakosságnak a keleti területekre való deportálására, ezzel – az ideológiai megfontolásokon túl – újraosztható vagyont teremtve. Valószínűleg ezeknek a terveknek ismeretében indította meg Németország két szövetséges hatalma, Románia és Magyarország is a saját, a németekkel nem egyeztetett deportálási akcióját a megszállt területekre.

Másrészt a „galíciái” vagy „idegen” zsidók kitelepítésére vonatkozó szándék már a világháborút megelőzően is megjelent a magyar politikai életben, elsősorban a második zsidótörvény vitájában, melynek indoklásában is megjelent a „jövevények” kérdése.³⁴ Az 1941-es események egyik kulcsszereplője, Kozma Miklós, Kárpátalja kormányzói biztosa 1940-ben gondolkodott a zsidók keletre való áttelepítésében, 1940 végén több zsidó embert át is toloncoltak a magyar–szovjet határon.³⁵ A kutatás jelenlegi állása alapján megállapítható, hogy a hontalan zsidók kitelepítése nem német nyomásra, vagy az idegenrendészet és a honvédség magánakciójaként történt, hanem a Honvéd Vezérkar kezdeményezésére a minisztertanács jóváhagyásával.³⁶

Harmadrészt a hontalan zsidóság kitelepítését nem csupán elszigetelt szándékként, hanem egy átfogóbb ki- és betelepítési elképzelés részeként értelmezhetjük. Jugoszlávia lerohanását követően megjelentek a radikális hangok a kitelepítések kapcsán. Werth Henrik 150 ezer ún. nem őslakos délszláv kitelepítésével számolt, Hóman Bálint pedig „világos és nyílt nemzetiségi programot” sürgetett, mely alapján „a keletiek (oláh, szerb, rutén) kitelepítésére ki kell dolgozni a programot, s azt külpolitikailag is elő kell

33 A holokauszt szakirodalom jelenlegi álláspontja szerint sem az európai, sem a szovjet területen élő zsidóság teljes megsemmisítésére vonatkozó parancs nem létezett még 1941. június 22-én. A szovjet területeken élő zsidóság teljes megsemmisítésére vonatkozó intézkedések kiadására a nyár folyamán, az európai Endlösung elhatározására 1941 utolsó hónapjaiban került sor.

34 STARK Tamás, *A hosszú út az „idegen” zsidók galíciái deportálásához*, Századok, 2013/6, 1461–1495.

35 ORMOS Mária, *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós – Pokoljárás a médiában és politikában (1919–1941)* 2. köt. Bp., Polgart, 2000, 738–739.

36 GELLÉRT Ádám, GELLÉRT János, *Az 1941. évi körösmezői deportálások. A kitoloncolásokat jóváhagyó minisztertanácsi döntés háttere*, Betekintő, 2012/2, http://www.betekinto.hu/2012_2_gellert_gellert, hozzáférés: 2017. szept. 4.

terjeszteni.”³⁷ Így a galíciai deportálásokkal párhuzamosan – szintén német tiltakozás közepette – a délvidéki katonai közigazgatás a bácskai szerbek tömegeit telepítette ki a németek által megszállt területekre.³⁸ Közvetlen összefüggésre utal Dálnoki Veress Lajos jelentése, aki azért tartotta károsnak a katonai igazgatás megszüntetését, mert „több zsidó és gyanús elem fog beszivárogni a Déli határokon át, mint amennyi a Jugoszláv uralom alatt itt élt, és mint amennyit a magyar állam a Keleti határokon át kitelepíteni képes.”³⁹

A galíciai deportálások végrehajtása során felmerült a kitelepítendőek körének kiszélesítése. Ennek a gondolatnak az áldozatai elsősorban azok a kárpátaljai zsidók voltak, akiket – Meskó Arisztid rendőrtanácsos szavaival élve – a „tisztogató akció”⁴⁰ során annak ellenére szállítottak Kőrösmezőre, hogy állampolgárságukkal semmiféle probléma nem merült fel. Amint a fentebb idézett Werth-memorandum is mutatja,⁴¹ a vezérkari főnök is kiterjesztette volna a kitelepítendőek körét más nemzetiségekre.⁴² Kozma Miklós Bárdossy Lászlónak írt levelében kifejtette, hogy „a nem magyar állampolgár idemenekült galiciánereket, az exponált ukrán agitátorokat és a cigányokat át fogom tetetni a határon.”⁴³ Egy, a miniszterelnökkel folytatott beszélgetés jegyzetei alapján a kitelepítendőek körét négy kategóriában határozta meg Kozma: „a) Nem magyar állampolgár zsidók b) Fiatal zsidók c) Ukrán agitátorok d) Cigányok.”⁴⁴ Habár végül a zsidókon kívül más nemzetiségi csoportot nem telepítettek ki, a Belügyminisztériumnak körlevelet kellett intéznie annak ügyében, hogy nem zsidó lengyel és orosz menekülteket nem toloncoltak-e ki az országból.⁴⁵

37 BFL XXV.1.a 293/1946. 7511. Hóman Bálint jegyzetei az 1941. április 4-i minisztertanácsi előterjesztéshez.

38 A. SAJTI Enikő, *Délvidék 1941–1944: A magyar kormányok délszláv politikája*. Bp., Kossuth, 1989, 40–53.; Uő., *Székely telepítés és nemzetiségpolitika a Bácskában*, 1941. Bp., Akadémia, 1984.

39 „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...”: *Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon I. köt. 1939. március–1942. május*, szerk. és bev. tan. KARSAI Elek, Bp., Magyar Izraeliták Képviselőlete, 1962, 370.

40 GELLÉRT, GELLÉRT, *Az 1941. évi... i. m.*

41 Horthy... i. m., 300–308.

42 Kozma Miklós azzal kapcsolatban fogalmazott meg kritikát, hogy a magyar tisztikar „arra az egyszerű álláspontra helyezkedik, hogy a nemzetiségeket Magyarországról ki kell dobni a határon túlra.” In MNL OL K 429 40. cs. 2221. Kozma Miklós levele Bárdossy Lászlóhoz, 1941. október 28.

43 MNL OL K 429 38. cs. 1653. Kozma Miklós levele Bárdossy Lászlónak. Ungvár, 1941. július 10.; Ezt erősíti meg Siménfalvy Árpád főispán is: MNL OL K 149 105. dob. - 1241-6-12103 778. Pro domo. Bp., 1941. július 16.

44 MNL OL K 429 39. cs. 1811. Feljegyzés

45 MNL OL K 149 105. dob. 1941-6-12542

A magyar állam intézkedések sorát hozta a kitoloncoltak visszatérésének megakadályozására,⁴⁶ illetve a KEOKH 1941 őszét követően is toloncolt ki hontalan zsidókat.⁴⁷ Heszlényi József vezérőrnagy 1942. januári tárgyalása során magánkezdeményezésből ismét felvetette a németeknél 100 ezer hontalannak minősített zsidó kitelepítését a keleti területekre, viszont a német fél immár az egész magyarországi zsidóság deportálásával kötötte volna össze a menekültek kitelepítését.⁴⁸

A keleti területek és a kitelepítés kérdésköre két egyéb módon is megjelenik a Külügyminisztérium anyagában. Egyrészt pártolták azt a német elitben megjelenő álláspontot, miszerint az Erdély-kérdés megoldásaként az erdélyi románokat a transznisztriai területekre telepítenék át.⁴⁹ A berlini követség jelentése alapján a magyar fél Hermann Göringnél rámutatott: „A magyar élettér a Kárpátok medencéje, és hogy Erdélyben a magyar nép a románnal nem élhet együtt, hogy onnan a magyarságot kitelepíteni természetesen nem lehet, mert Magyarország egyéb területén a népsűrűség máris nagy, más terület pedig nem áll rendelkezésre, viszont nincstelen hegyi lakó románoknak csak előnyös lehet, ha a gazdag keleti területeken, Besszarábiában, Transznisztriában stb. földhöz juttatva idővel módos parasztok válhatnak belőlük.”⁵⁰

46 GELLÉRT, GELLÉRT, *Menekülés...*, i. m.; Megjegyzendő, hogy az ukrán milíciák terrorja elől Magyarországra szökő lengyelek határon való feltartóztatását is kérte a magyar külügy a belügyminisztertől. In MNL OL K 63 200. cs. 1941-21/7 - 572/Pol.-1941 Szentmiklós követségi tanácsos Keresztes-Fischernek a lengyel menekültek átszivárgása tárgyában. Bp., 1941. október 30.

47 FROJOMOVICS Kinga, *Deportálás Galíciába a kamenyec-podolszkiji vérengzés után (1941–1942)*, http://kamenyec1941.pe.hu/sites/default/files/frojimovics_mt.pdf, hozzáférés: 2017. szept. 4.

48 Ennek részleteit lásd: *Wilhelmstraße...*, i. m., 675.; *The destruction of Hungarian Jewry. A Documentary Account*, szerk., BRAHAM, Randolph L., New York, 1963, I. köt. 86–95; BRAHAM, Randolph L., *A népiértés politikája: A Holocaust Magyarországon*, I. köt. Bp., Belvárosi, 1997, 276–286.

49 L. BALOGH Béni, *Az Antonescu-rezsim békeelképzelései 1940–1944 között*, Századok, 2007/1, 18.

50 MNL OL K 63 205. cs. 1943-21/1/a - 11/pol. 1943. Jelentés Göring birodalmi tábornagy beszélgetéséről. Berlin, 1943. január 15.; Lásd még: MNL OL K 63 203. cs. 21/1/a - 92/pol-1942. Jelentés Románia új keleti határainak megállapításairól tárgyban. Berlin, 1942. május 22.; MNL OL K 63 203. cs. 21/1/a - 138/pol-1942. Jelentés a müncheni utazás és ottani politikai beszélgetések tárgyában. Berlin, 1942. augusztus 7.; MNL OL K 63 260. cs. 1941-27/4 (I/2) - 71./pol-1941. Brassói konzulátus jelentése a német népcsoport vezetőinek beszéde tárgyában.

Ennek ellentétéként viszont felmerült az a lehetőség is két román tervezetben, hogy Erdély Románián belüli egyesítése elérhető lenne úgy, ha az ottani magyar lakosságot Kárpátaljára telepítenék, a kárpátaljai ruszoknak számára pedig felajánlanák Transznisztria 3-4 megyéjét.⁵¹

A Magyar Külügyminisztériumhoz beérkezett jelentésekben megjelenik a bácskai németek keletre telepítésének híre is. Hitler 1939. október 6-i, a külföldi németység hazatelepítését szorgalmazó beszéde, illetve az 1940 szeptemberében Sztójayval folytatott beszélgetése is biztatóan hatott a Kárpát-medencei németység kitelepítését támogatóknak.⁵² Így számoltak azzal, hogy a „Drang nach Osten” irányelv újbóli megjelenésével „a németység veszni hagyja nálunk kivívott pozícióját és ennek kiszélesítése helyett más irányokba – áttelepítés útján – akarja szolgálni a Német Birodalom terjeszkedési és uralmi törekvéseit.”⁵³

3. 2 A galíciái határmódosítás

A szovjet–magyar határ megváltoztatásának kérdése először 1939 szeptemberében vetődött fel, amikor is német részről felajánlották, hogy a Kelet-Galíciába benyomuló szovjet csapatok elől némi területet elfoglalhatnának a magyarok, de ezt a magyar vezetés elutasította.⁵⁴ Kozma Miklós esetében 1940-ben a „darab ukrán föld” mint a zsidóság kitelepítésének területe jött szóba.⁵⁵

51 L. BALOGH Béni, OLTÍ Ágoston, *A román–magyar lakosságcsere kérdése 1940–1947 között*, 11–12, <http://adatbank.transindex.ro/regio/kutatoiolalak/htmlk/pdf515.pdf>, hozzáférés: 2017. szept. 4.; VIOREL, Achim, *A második világháború éveit alatti román lakosságcsere tervekről*, Múltunk, 2007/4, 16.

52 UNGVÁRY Krisztián, *Kitelepítés, lakosságcsere és a Holokauszt egyes összefüggései = A Holokauszt Magyarországon európai perspektívában*, szerk. MOLNÁR Judit, Bp., Bállassi, 2005, 90.

53 MNL OL K 63 199. cs. 12342/1941-VII.res. Benti bizalmas jelentés. Bp., 1941. július 20.; „A legutolsó napokban újra azt a bizalmas értesítést kaptam több helyről, hogy összeírják a falvakban azokat a szászokat, akik hajlandók Németországba kivándorolni. Erre vonatkozólag bizalmi egyénem azt a hírt hozta, hogy a németek a cseheket az Azovi tenger mellékre szándékoznak kitelepíteni, és ezek helyére viszik majd az itteni és a délvidéki szászokat.” In MNL OL K 63 199. cs. 1941-21/7. t. 14.739/1941-VII.res – Benti bizalmas jelentés. Bp., 1941. október 26.

54 MNL OL K 63 473. cs. 75/a t. – SZENT-IVÁNYI Domokos, *Csonkamagyarország külpolitikája 1919. júniustól 1944. március 19-g.* 289.; *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához. IV. köt. Magyarország külpolitikája a második világháború kitörésének időszakában 1939–1940*, összeáll. JUHÁSZ Gyula, Bp., Akadémiai, 1982, 487.; ORMOS, i. m., 645.

55 ORMOS, i. m., 738.

A galíciai határmódosítás terve az 1941. szeptemberi német–magyar tárgyalásokon merült fel, melynek véghezvitelére mind a magyar, mind a német fél egy bizottságot állított fel. Ennek a néhány kilométeres sávnak Magyarországhoz való csatolására vonatkozó törekvés máig nem tisztázott. Annak tükrében, hogy a területről elsősorban katonai vonalon tárgyaltak, illetve ez egybeesett azzal a törekvéssel, hogy a határ menti területek maradjanak tartós magyar megszállás alatt,⁵⁶ feltételezhető, hogy a katonai felső vezetés kezdeményezte ezt a határkiigazítást. A Medvey Aurél nyugalmazott altábornagy által vezetett magyar küldöttség egy leendő ukrán állammal szembeni védelmi és határellenőrzési okokkal indokolta a mintegy 3000 km²-t kitevő, a határkiigazítást,⁵⁷ ám ezt az érvet a németek elutasították a gazdasági megfontolásokon túl elsősorban azért, mert a Magyarországgal szomszédos galíciai területeket már a Főköormányzóshoz csatolták. Különösen hevesen küzdött a terv megvalósulása ellen Hans Frank, a Lengyel Főköormányzóság vezetője. A Magyar Külügyminisztérium sem támogatta ezt a tervet, mivel nem egyezett azzal az elvvel, mely szerint a magyar állam csak a történelmi határokon belül kíván területgyarapítást végrehajtani. Végül a határmódosítás kérdését 1942 nyarán a háború utáni rendezés időszakára napolták el.⁵⁸

56 „Ezt a megszállt területet sokáig szeretnénk kezünkben tartani” In HL II. 1456. I/1 A VIII. hadtest harci cselekményei, 203.

57 Habár a határkiigazítási tervekről szóló tárgyalások során nincs róla szó, de ez a vékony sáv területe megfeleltethető annak a 20–30 km-es sávnak, aminek a kitelepített zsidók elől való lezárását kérték a magyar szervek a megszálló német hatóságoktól. In MNL OL K 149 105. dob. 6. t. V. rész. 1241–6–12103 835. Melléklet a 761/res.10.-1941. számhoz. Königlich Ungarische Gesandtschaft 791/B-1941 Verbalnote an das Auswärtige Amt des Deutschen Reiches; Berlin, 3 Oktober 1941; Az eredeti javaslat: Uo., 813. 17482. sz./N.kt.1941 – A csendőrség központi nyomozó parancsnokságának jelentése belügyminiszternek. Bp., 1941. szeptember 3.

58 A galíciai határmódosítási tervekhez kapcsolódó dokumentumokat közöl: *Wilhelmstraße...*, i. m., 443., 445., 447., 456., 457., 459., 460., 463., 465., 485–2., 511. sz. dokumentumok; *A második világháború*, szerk.: UNGVÁRY Krisztián, Bp., Osiris, 2005 (Nemzet és emlékezet), 120–122.; A tárgyalásokat ismerteti: MARUZSA Zoltán, *A meg nem valósult területi gyarapodás. Német–magyar diplomáciai tárgyalások Magyarországon terjeszkedéséről a Keleti-Kárpátokon túl 1941–42 folyamán* = *Eszmények, forradalmak, háborúk* – Vadász Sándor 80 éves, szerk. HÁDA Béla, Bp., ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történelmi Tanszék, 2010, 403–414.; UNGVÁRY, *Magyar megszálló...*, i. m., 185–189.

3.3. A megszálló csapatok kérdése

A keleti megszállt területekre küldendő megszálló csapatok kérdése Magyarország háborús részvételének csökkentésére vonatkozott. 1941 szeptemberére a magyar katonapolitika jelentős változásokon esett át, egyrészt a teljes mozgósítást támogató Werth helyébe a háborúban való korlátozott részvételt szorgalmazó Szombathelyi Ferenc lépett a Vezérkari Főnökség élén, másrészt össze bebizonyosodott, hogy a jelentős tengelyhatalmi sikerek ellenére a Vörös Hadsereg nem omlott össze, és szertefoszlott a néhány hetes villámháború lehetősége. Ebben a helyzetben a magyar katonapolitika és a politikai vezetés célja az volt, hogy minimalizálják Magyarország katonai részvételét a Szovjetunió elleni háborúban. Ennek legmegfelelőbb eszközének a megszálló csapatoknak a kiküldését látták, mert azzal számoltak, hogy az alapvetően vasútbiztosító feladatkört betöltő alakulatok nem szenvednek el jelentős veszteségeket, illetve nem szükségesek számukra azok a nehézfegyverek, melyeket egy Románia elleni esetleges háborúra tartalékkolt a magyar hadvezetés.⁵⁹

A magyar és német politikai és katonai vezetés 1941. szeptember 7–10-i találkozásán döntöttek a 4 megszálló dandárnak a keleti frontra küldéséről, amit a magyar politikai elit sikerként értékelte a háborús szerepvállalás mérséklése okán. Habár a magyar vezérkari tisztek önkéntes felajánlása miatt – vagy német részről arra hivatkozva – növelni kellett már 1941-ben a megszálló csapatok nagyságát,⁶⁰ az 1942. januári tárgyalások során a magyar vezetés nem tudta elhárítani nagyobb erők felajánlását, még ha érvelésében a megszálló tevékenységre való hivatkozás is megjelent.⁶¹

A megszállócsapatok tevékenysége jelentős politikai kérdéssé 1943-ban vált. Egyrészt a 2. hadsereg vereségét és hazaszállítását követően a Magyar Megszálló Erők parancsnoksága alatt lévő VII. és VIII. hadtest maradt a keleti fronton. A német megszállásig a magyar politikai és

59 Szombathelyi Ferencnek a Vezérkar Főnökség élén kifejtett tevékenységéről: KALÓ József, *Szombathelyi Ferenc a Magyar Királyi Honvéd Vezérkar élén*, Doktori disszertáció, Debreceni Egyetem BTK, 2010, <https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/97153/ertekezes.pdf?sequence=5&isAllowed=y>, hozzáférés: 2017. szept. 4.

60 MNL OL K 63 473. cs. 75/a t. – SZENT-IVÁNYI, i. m., 692–698.

61 „A magyar hadsereg (...) jelenlegi állapotában (...) csak egy jobbfajta megszálló hadseregnek tekinthető.” In BFL XXV.1.a 293/1946. 7020. Bárdossy László feljegyzései a Keittel 1942. január 20-án lefolytatott beszélgetéséről.

katonai vezetés célja az maradt, hogy a keleti fronton lévő magyar alakulatok megszálló szolgálatban maradjanak, s azokat ne vessék be szovjet frontalakulatok ellen. Ezzel párhuzamosan felmerült, hogy a keleti fronti megszállást balkáni megszállással váltsák fel. Már 1941-ben felmerült német részről magyar megszálló alakulatoknak a Balkánra küldése, viszont ekkor még a magyar politikai elit pozitívan értékelte ennek elmaradását,⁶² 1943-ra viszont több tényező is mellette szólt. A titkos brit–magyar tárgyalásokon felmerült kritikaként a magyar honvédség keleti fronti tevékenysége, s a szövetségesek pártolták, hogy a magyar csapatok Balkánra vitelével vonjanak ki csapatokat a keleti frontról. A balkáni megszállásban több lehetőséget láttak a magyar vezetés részéről. Elsődlegesen egy esetleges kiugrás esetén a magyar megszállók közelebb lennének az országhoz, mint a keleti fronton, az angolszász szövetségesek partraszállása esetén pedig közvetlen kapcsolatot tudnának kialakítani az expedíciós erőkkal. Emellett szempontként jelent meg az is, hogy a balkáni megszállás esetében nem állt fenn annak a lehetősége, hogy 1942 és 1943 tavaszához hasonlóan a német hadvezetés reguláris alakulatok ellen vetné be a magyar megszálló alakulatokat.⁶³ Harmadrészt lehetőséget láttak arra is, hogy a szerbekkel való viszonyt normalizálják. Szombathelyi javaslata ellenére végül a Kállay-kormányzat nem járult hozzá a honvédség balkáni szerepvállalásához.⁶⁴

A magyar megszállócsapatok tevékenységének más diplomáciai vetülete a szovjetekkel való kapcsolatfelvételt jelentkezett. Molotov a magyar béketapogatózások során egyértelművé tette, hogy a magyar megszálló csapatok által okozott károkért Magyarországnak kell a felelősséget viselnie a háborút követően.⁶⁵ A szovjet fél ugyanezt az álláspontot érvényesítette akkor is, amikor 1943-ban – a szófiai követségen

62 „Ez a feladat [megszálló tevékenység a szovjet területeken – F. Á.] mindenesetre sokkal kellemesebb és a jövő politikai alakulás tekintetében is kedvezőbb a balkáni megszállásnál, amitől bizonyos fokig tartottunk. Galícia népe a megszálló katonaságra veszélytelen, jámbor népség, semmi esetre sem hasonlítható a bandaharchoz szokott, s ma ily belső harcban álló szerbekhez és horvátokhoz.” In BFL XXV.1.a 293/1946. 7496. Hóman Bálint naplója, feljegyzései – 1941. szeptember 13.

63 Emiatt törekedett a magyar politikai vezetés arra, hogy ezeket az alakulatokat a Kárpátokhoz vonják. Lásd: *Horthy i. m.*, 408–410.

64 A kérdésekre vonatkozólag lásd: Joó András, *Kállay Miklós külpolitikája: Magyarország és a háborús diplomácia 1941–1944*, Bp., Napvilág, 2008 (Politikatörténeti Füzetek XXVII.), 136–146, 205–218.

65 *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*, összeáll., rendez, bev. tanulmányt írta Juhász Gyula, Bp., Kossuth, 1978, 158–159.

keresztül – arra hivatkozva nem szolgáltatott ki információkat a 2. hadsereg hadifogságba került katonáiról, hogy a magyar csapatok háborús bűnök sorát követték el a megszállt területeken.⁶⁶

3.4. Gazdasági törekvések

A magyar elit a háború kezdetén még azzal számolt, hogy a Szovjetunió megszállásából adódó gazdasági lehetőségeket közvetlenül sikerülhet kiaknázniuk. 1941. júliusában már MAORT-szakembereket küldtek ki a galíciai olajkutak üzembe helyezése céljából,⁶⁷ a Kárpát-csoport pedig azt kívánta elérni, hogy nyilvánítsák a galíciai olajmezőket hadizsákmánynak, és ennek 10 százalékát juttassák a magyaroknak.⁶⁸ A magyar csapatok zsákmány- és anyaggyűjtését viszont a németek igyekeztek megakadályozni – főleg az olajvidéken,⁶⁹ ez az ellentét még a diplomáciai jelentés szintjén is megjelent.⁷⁰

A magyar kormány 1942 januárjában a németekhez jegyzékben fordult a megszállt keleti területekre vonatkozó gazdasági kiaknázás tárgyában. Ez tartalmazta a keleti területekről importálandó cikkek listáját, a termelés szervezésében való közreműködésre való igényét, illetve felvetették, hogy katonai alakulatokban alkalmazott magyar szakemberek mellett magyar magánvállalkozók is közreműködhetnek a „helyreállítási munkáknál.” Végül a magyar kormány igényt formált „a birtokba vett orosz területek állami bevételeire” is, egyrészt a magyar megszállási költséget megtérítése végett, másrészt egy arányos részt kértek a közigazgatási és megszállási költségeket követő többletből.⁷¹ Habár a magyar fél szerint

66 MNL OL K 63 260 cs. 1943-24/7 - 25/pol-1943. A szovjet kormány válasza a bolgár követség érdeklődésére. Szófia, 1943. március 11.; Erre a vádra a Honvédelmi Minisztérium az alábbi módon reagált: „Ami pedig a 2. hadsereg által végrehajtott kegyetlenkedéseket illeti, úgy szóljon helyettünk azon – most visszafoglalt – szovjetorosz területek lakosságának tárgyilagos véleménye, mely területen a magyar hadsereg megfordult.” In MNL OL K 70 297. cs. 5/c HM 84079.sz./eln.21.-1943. – Jelentés szovjetorosz tiszték és legénység személyi adatainak megküldése tárgyában. Bp. 1943. november 26.

67 HL VKF B/241 277/2192/1988 mikrofisch - 1941. 1. oszt. 5751/eln.

68 HL VKF B/241 277/2205/1988 mikrofisch - 1941. 1. oszt. 5873/eln.

69 Pl. Bundesarchiv Militärarchiv RH 22/5 Anlage zu AOK 17 Ia Nr. 092/41 geh vom 30.6.41; Politisches Archiv des Auswärtigen Amts RZ 501, R 60751. Fernschreiben Nr 11. vom 12. Juli 1941. für Informationsabteilung LR. v. Rantzau.

70 *Wilhelmstraße...*, i. m., 602–603.

71 *Uo.*, 643–645.

„a német bizottság látszólag szívesen fogadta” a magyar javaslatokat,⁷² a berlini követség jelentésében kénytelen volt megállapítani, hogy „a jelenlegi rendezés mellett aligha várható, hogy Ukrajna kincseiből a németek mellett mások is részesüljenek és a magyar közgazdászoknak Ukrajnához fűzött reményei teljesüljenek.”⁷³ Ugyan – valószínűleg német mintára⁷⁴ – a minisztertanács már 1941. július 1-jei ülésén döntött a rubel nyomott árfolyamáról,⁷⁵ Magyarország közvetlen bevételekkel nem rendelkezett a megszállt területeken, mivel a magyar csapatok által megszállt területeken is német gazdasági irányítás épült ki.

Így a Magyarország számára fontos nyersanyagok beszerzése csak a német területen létrejött német monopolcégeken keresztül valósulhatott meg. Ennek érdekében hozták létre 1941–42 fordulóján a Transkarpattia Kft.-t, mely a magyar közreműködő vállalat volt a magyar–német kereskedelmi egyezmény által megállapított szállítások lebonyolításánál.⁷⁶ A Transkarpattia 1944. februári összesítése szerint a megszállt területekről több mint 47 ezer tonna ócskavasat, 1100 tonna lenkócot és lent, 43800 bála cigarettapapírt, 2 kotróhajót és 32700 db gumitömlőgyűrűt szállítottak az ország területére több mint 6,7 millió pengő értékben, mely több mint 2,6 millió pengővel haladta meg a Magyarországból kivitt termékek értékét.⁷⁷

A megszállt területek mezőgazdasági kiaknázása is felmerült a magyar vezetés részéről amiatt, hogy ezzel csökkentsék a Németországba irányuló mezőgazdasági szállításokat.⁷⁸ Viszont a Heszlényi József által folytatott 1942. januári tárgyalásokon kiderült már, hogy „a galíciai termékefelesleg

72 MNL OL K 69 758. cs. I/2. – 2.366.-szám/III.Csfság.-1942. Úti jelentés a berlini magyar–német katonai tárgyalásokról. Bp., 1942. január 15.

73 MNL OL K 63 202. cs. 1942-21/5 – 51. Német jelentés az élelmezési helyzetről, a külföldi munkásokról és az ukrainai termés felhasználásáról.

74 A megszállt keleti területeken folytatott német pénzügypolitikáról lásd: ALY, Götz, *Hitler népállama: Rablás, faji háború és nemzeti szocializmus*, Bp., Atlantisz, 2012, 215–220.

75 MNL OL K 27 1941. július 1-i minisztertanácsi jegyzőkönyv, 43–44.

76 A megszállt szovjet területekre vonatkozó magyar külkereskedelem áttekinti: BÁLINT, i. m., 306–393.; BÚZÁS József, NAGY András: *Magyarország Külkereskedelme 1919–1945*, Bp., Közgazdasági és Jogi, 1961, 354–361.

77 MNL OL K 69 759. cs. I/3. – Jelentés és zárszámadás társaságunk második üzleti évéről. Bp., 1944. február.

78 MNL OL K 63 202. cs. 1942-22/1 – 241/pol.-1942. Jelentés a német ellátási helyzetről 1942/1943 telén. Berlin, 1942. november 26.

sem teljes, sem részbeni átengedésére a németek nem hajlandók.”⁷⁹ Ennek ellenére a későbbiekben is megjelentek kezdeményezések a Németországnak szállítandó mezőgazdasági termékek csökkentésére. Walther Funk budapesti látogatásakor a berlini követség arra hivatkozva tanácsolta a gabonataralékok visszatartását, hogy „a Generalgouvernement⁸⁰ termése jó és Ukrajnában is többet arattak.”⁸¹ A magyar–német vegyes bizottsági tárgyalások során a Földművelésügyi Minisztérium felvetette annak lehetőségét, hogy „a kint zsákmányolható gabonaneműekből vagy erőtakarmányból hozzassunk be megfelelő mennyiséget az országba.”⁸²

Az Országgyűlés Negyvenkettes Országos Bizottságának ülésén merült fel annak lehetősége „majdan Krivoj-Rogban nagymennyiségű érc fog felszabadulni, és ha az vízi úton Németország felé gravitál, akkor egy ilyen közbeeső állomásnak – valahol itt Pozsony és Budapest között, illetőleg egy ilyen nagyolvasztónak jogosultsága az érc szempontjából megvan.”⁸³ Ez a kérdés a 25. magyar–német vegyes bizottsági ülésen szóba került,⁸⁴ de végül a megvalósítása nem történt meg.

4. Összegzés

Tanulmányomban arra akartam felhívni a figyelmet, hogy a keleti megszállt területek kérdése nem csupán katonai, hanem politikai és gazdasági kérdésként is felmerült a magyar kormánynál. Aligha vállalkozhattam a téma teljes kifejtésére, így további kutatás tárgyát képezheti a keleti fronton vívott megsemmisítő háborúról érkező információknak a kormányzati recepciója, illetve a magyar kormánynak a keleti területekre vonatkozó politikájának mind a négy, általam megkülönböztetett fajtája.

79 MNL OL K 69 758. cs. I/2. – 2.366.-szám/III.Csfság.-1942.

80 Lengyel Főkörmányszócság

81 MNL OL K 63 203. cs. 21/1. – 175/pol-1942. Jelentés Funk miniszter budapesti látogatása és német kívánságok tárgyban. Berlin, 1942. szeptember 4.

82 MNL OL K 69 697. cs. 1942/8 Földművelésügyi minisztérium VI.1. ügyosztály – Feljegyzés a magyar–német vegyes bizottsági tárgyalásokhoz. Elintézendő mezőgazdasági kérdések. Bp., 1942. július 10.

83 MNL OL K 513 4441. dob. 414–415. A Negyvenkettes Országos Bizottság ülése. Budapest, 1942. október 19.

84 MNL OL K 69 697. cs. 25. bizalmas jegyzőkönyv a magyar és német kormánybizottság 1943. július 13-tól augusztus 7-ig tartott üléséről. 41.; BÁLINT, *i. m.*, 390–393.

Irodalomjegyzék

Levéltári források

Allambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (Budapest)

3.1.9. V-104139 – Kiss Árkád vizsgálati dossziéja

3.1.9. V-111802/1 – Krause Rolf vizsgálati dossziéja

Budapest Főváros Levéltára (Budapest)

BFL XXV.1.a 293/1946 – Szálas Ferenc és társai elleni népbíróági per

Hadtörténelmi Levéltár (Budapest)

II. 1456 – Kárpát-csoport és Gyorshadtest iratanyaga

Vezérkari Főnökség 1. osztályának iratanyaga

Holokausz Dokumentációs Központ és Emlékhely (Budapest)

Kamenyec-Podolszkij gyűjtemény

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (Budapest)

K 27 – Miniszterelnökség, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek

K 63 – Külügyminisztérium, Politikai Osztály iratai

K 64 – Külügyminisztérium, Politikai Osztály rezervált iratai

K 69 – Külügyminisztérium, Gazdaságpolitikai Osztály iratai

K 70 – Külügyminisztérium, Jogi Osztály iratai

K 149 – Belügyminisztérium, Rezervált iratok

K 429 – Kozma Miklós iratai

K 491 – Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság, Rezervált iratok

K 513 – Országgyűlési Levéltár, 33, 36, ill. 42 tagú országos bizottság iratai

K 774 – Kárpátaljai Terület Kormányzói Biztosának Hivatala

Bundesarchiv Militärarchiv (Freiburg im Breisgau)

RH 22 – Kommandant der rückwärtigen Heeresgebieten

Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (Berlin)

RZ501 – Deutsches Reich – Kultur Abteilung – Geheime Akten (Legationsrat

Dr. Karl Georg Pfeleiderer - Vertreter des Auswärtigen Amts beim AOK17)

Szakirodalom

ALX, Götz, *Hitler néppállama: Rablás, faji háború és nemzeti szocializmus*, Bp., Atlantisz, 2012.

A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban: levéltári dokumentumok,

- 1941–1947, összeáll., szerk. KRAUSZ Tamás, VARGA Éva Mária, Bp., L'Harmattan, 2013.
- A *második világháború*, szerk. UNGVÁRY Krisztián, Bp., Osiris, 2005 (Nemzet és Emlékezet).
- A *Wilhelmstraße és Magyarország: Német diplomáciai iratok Magyarországról*, összeáll., rend., bev. tanulm. RÁNKI György, PAMLÉNYI Ervin, TILKOVSKY Lóránt, JUHÁSZ Gyula, Bp., Kossuth, 1968.
- BÁLINT József, *A Szovjetunió gazdasági kifosztása dokumentumokban elbeszélve (1941–1944)*, Bp., Russica Pannonicana, 2011.
- L. BALOGH Béni, *Az Antonescu-rezsim békeelképzelései 1940–1944 között*, Századok, 2007/1, 3–27.
- L. BALOGH Béni, OLTI Ágoston, *A román–magyar lakosságcsere kérdése 1940–1947 között*, Kisebbségkutatás, 2006/4, 597–620.
- BRAHAM, Randolph L., *A népiértés politikája: A Holocaust Magyarországon*, I. köt. Bp., Belvárosi, 1997.
- BÚZÁS József, NAGY András, *Magyarország Külkereskedelme 1919–1945*, Bp., Közgazdasági és Jogi, 1961.
- Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához: V. köt. Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig*, összeáll. JUHÁSZ Gyula, Bp., Akadémiai, 1982.
- „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...”: *Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon I. köt. 1939. március–1942. május*, szerk. és bev. tan. Karsai Elek, Bp., Magyar Izraeliták Képviselőlete, 1962.
- FRJOMOVICS Kinga, *Deportálás Galíciába a kamenyec-podolszkiji vérengzés után (1941–1942)*, http://kamenyec1941.pe.hu/sites/default/files/frojimovics_mt.pdf, hozzáférés: 2017. szept. 4.
- GELLÉRT Ádám, GELLÉRT János, *Az 1941. évi körösmezői deportálások: A kitoloncolásokat jóváhagyó minisztertanácsi döntés háttere*, Betekintő, 2012/2, http://www.betekinto.hu/2012_2_gellert_gellert, hozzáférés: 2017. szept. 4.
- GELLÉRT Ádám, GELLÉRT János, *Menekülés a népiértés elől: Az 1941-es deportáltak hazatérési kísérletei és a magyar állam ellenintézkedései*, Betekintő, 2013/3, http://www.betekinto.hu/sites/default/files/2013_3_gellert_gellert.pdf, hozzáférés: 2017. szept. 4.
- Horthy Miklós titkos iratai*, rend, jegyz. SZINAI Miklós, SZŰCS László, Bp., Kossuth, 1963.
- JOÓ András, Kállay Miklós *külpolitikája: Magyarország és a háborús diplomácia 1941–1944*, Bp., Napvilág, 2008 (Politikatörténeti Füzetek XXVII.)

- KALÓ József, Szombathelyi Ferenc *a Magyar Királyi Honvéd Vezérkar élén*, Doktori disszertáció, Debreceni Egyetem BTK, 2010, <https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/97153/ertekezes.pdf?sequence=5&isAllowed=y>, hozzáférés: 2017. szept. 4.
- Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*, összeáll., rendez, bev. tanulm. JUHÁSZ Gyula, Bp., Kossuth, 1978.
- MAJSAI Tamás, *Iratok a körösmezei zsidódeportálás történetéhez 1941.* = *Ráday Gyűjtemény Évkönyve IV–V. 1984–1985*, szerk. Benda Kálmán et al., Bp., Ráday Gyűjtemény, 1986. 195–237.
- MARUZZA Zoltán, *A meg nem valósult területi gyarapodás. Német–magyar diplomáciai tárgyalások Magyarország terjeszkedéséről a Keleti-Kárpátokon túl 1941–42 folyamán* = *Eszmék, forradalmak, háborúk – Vadász Sándor 80 éves*, szerk. HÁDA Béla, Bp., ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, 2010, 403–414.
- POHL, Dieter, *Hans Krueger and the Murder of the Jews in the Stanislawow Region (Galicia)*, *Yad Vashem Studies*, 1998/26, 239–265.
- ORMOS Mária, *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós – Pokoljárás a médiában és politikában (1919–1941)* 2. köt. Bp., Polgart, 2000.
- A. SAJTI Enikő, *Délvidék 1941–1944: A magyar kormányok délszláv politikája*, Bp., Kossuth, 1989.
- A. SAJTI Enikő, *Székely telepítés és nemzetiségpolitika a Bácskában, 1941*, Bp., Akadémia, 1984.
- STARK Tamás, *A hosszú út az „idegen” zsidók galíciai deportálásához*, *Századok*, 2013/6, 1461–1495.
- The destruction of Hungarian Jewry: A Documentary Account*, szerk. BRAHAM, Randolph L., New York, 1963, I. köt. 86–103
- UNGVÁRY Krisztián, *Kitelepítés, lakosságcsere és a Holokauszt egyes összefüggései* = *A Holokauszt Magyarországon európai perspektívában*, szerk. MOLNÁR Judit, Bp., Balassi, 84–99.
- UNGVÁRY Krisztián, *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944: Esemény–Elbeszélés–Utóélet*, Bp., Osiris, 2015.
- VIOREL, Achim, *A második világháború éve alatti román lakosságcsere-vekről*, *Múltunk*, 2007/4, 4–17.

„Úgy mint akkor éjszaka” – apokalipszis egy Sík Sándor-elbeszélésben¹

Garaczi Zoltán

Szegedi Tudományegyetem (Szeged)

Irodalomtudományi Doktori Iskola – Modern magyar irodalom

Absztrakt

Tanulmányomban Sík Sándor A nagy és magas hegy című elbeszélésének értelmezésére teszek kísérletet, kiemelt hangsúlyt fektetve az apokalipszis műfajához történő viszonyulásra. Ennek mentén keresem a modernitás jegyeit a szövegben, kitérve a műfaji hagyományoktól történő elmozdulásokra. Elemzésem során hagyatkozom a mű keletkezéstörténeti aspektusára is, vizsgálva, hogy az első világháború milyen módon jelenik meg Sík művében, és ez gyakorol-e bármilyen hatást magára a műfajra.

Kulcsszavak: Sík Sándor; apokalipszis, modernitás, első világháború

Sík Sándor nevének említésekor aligha szépprózája jut először eszünkbe. Lírája és tudományos munkássága terjedelmében és minőségében is felülmúlta szépprózai alkotásait. Egyetlen novelláskötete, *Hét szép história* címmel, 1921-ben jelent meg. Baróti Dezső, Sík Sándor egykori tanítványa, majd barátja a kötet mögötti szerzői motivációt a következőképpen jellemezte: „a régi hagyomány motívumait modern hangvétellel rekonstruáló [alkotás]”.² Baróti szerint Síknak Gottfried Keller *Hét legenda* című novelláskötete lehetett a minta, melyben a svájci szerző a legenda műfajának felelevenítésre törekedett.³ A katolikus irodalmi hagyományt mozgó Sík-novellák tétje az lehetett, hogy sikerül-e az ebből a hagyományból táplálkozó műfajakat újraértelmezni, vagy a próbálkozás megmarad a felidézés szintjén, ahogy ez Kellernél is történt. A *Hét szép história* rekonstrukciós szándékát már a korabeli kritika is kudarcként értékelte. Váradi Béla a *Katholikus Szemle* hasábjain a következőképpen nyilatkozott a könyvről: „igazi műalkotás sohasem lesz,

1 A tanulmány előadás formájában elhangzott a Doktoranduszok Országos Szövetsége *Literary and Historical Aspects of the First World War in the Eastern European Region* című konferenciáján „Úgy, mint akkor éjszaka” – háború és vízió egy Sík Sándor-elbeszélésben címmel 2017-ben.

2 BARÓTI Dezső, *Sík Sándor*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1988, 35.

3 *Ua.*

ezeknek bármily színes átírása csak annyit ér, mint primitív metszetek kiszínezése, ezekre új köntösükben is áll a tétel: Man merkt die Absicht und wird verstimmt”.⁴ A kötetben megjelent novellákat túlzott didaktikusságuk és erkölcsi pátozruk miatt is kárhoztatta Váradi, kivételt képezett számára *A nagy és magas hegy*, melyet esztétikai kontextusában dicsért. „Lüktető, erős menet, csupa biztos részlet jellemzi a novellát, melynek csúcspontja az a viharzó beszéd, mely az önző ember felágaskodását festi a krisztusi morál ellen”.⁵

Az elbeszélés kiemelkedik a kötetből, a szöveg erejét a modernsége jellemző írástechnikai eljárások adják, ám a műfaj tartalmi vonatkozását tekintve nincs olyan reflexió, mely újításról számolna be.

Angyalosi Gergely egy 1994-es tanulmányában arról értekezett, hogy a modern és posztmodern irodalom miként tudta hasznosítani önmaga számára az apokalipszis műfaji hagyományát. „Első látásra mi sem áll távolabb a posztmodern világlátástól, mint az apokaliptikus örökség”⁶ – írja Angyalosi, ám ez a távolság csak látszólagos, hiszen a posztmodern technikai eszköztára „gátlástalanul” válogat a műfajokat alkotó egységek közül, „örömet” pedig az újrakonstruálás folyamatában leli.⁷

De miként jelenik meg a modernség határain belül az apokalipszis műfaja? Ehhez elsőként talán a modernség fogalmát kellene tisztázni, ám ennek szakirodalma olyan bőséges irodalomelméleti és -történeti anyagot vonna maga után, mely terjedelménél fogva nem illeszthető bele ebbe a tanulmányba. Vizsgálódásunk szempontjából Szénási Zoltán definícióját használom. A modernség, „amely a tudomány empirizmusát teszi alapvető világtapasztalattá, és az embert helyezi az európai gondolkodás centrumába”⁸ szemben a premodernnel, „mely a világot a teremtő Isten által rendezett kozmoszként képzei el, s az embert a teremtet világ kitüntetett létezőjeként értelmezi”.⁹ A leírtak tükrében talán nem meglepő, hogy modernség és az apokalipszis ennek az on-

4 VÁRADI Béla, *Hét szép história*, Katolikus Szemle, 1921/5, 318–319.

5 Ua.

6 ANGYALOSI Gergely, *Az apokalipszis víziója és a posztmodern magyar próza* = A. G., *A költő hét bordája*, Debrecen, Latin betűk, 1996, 86.

7 Ua.

8 SZÉNÁSI Zoltán, *A szavak sokféleségétől a Szó egységéig (Tanulmányok a 20. századi magyar katolikus irodalom témaköréből)*, szerk. FENYŐ István, Bp., Argumentum, 2011 (Irodalomtörténeti Füzetek, 170), 9.

9 Ua.

tológia tapasztalatnak a tragikuma kapcsán fonódik össze, és lesz a háború – a katolikus antimodernizmus felől¹⁰ – a felborult világkép következménye.¹¹

Bár a vizsgált novella mögötti eszmei háttér inkább rokonítható a pre-modern gondolkodással, mégis *A nagy és magas hegy* jó példa arra, hogy Sík neotomista világképe, és a szándék, hogy a katolikus irodalmi hagyományt a modernség irányába elmozdítsa, milyen mértékben volt összeegyeztethető és működőképes.

Sík tábori lelkészként pár hónapot töltött el a fronton,¹² itteni élményei meghatározó szerepet játszhattak az elbeszélés megszületésében. Elbeszélésének főszereplője Szabó János hadapród, akit súlyos, alighanem halálos sebesüléssel kezelnek egy tábori kórházban. Felépülésére ő maga sem lát esélyt, erre a következő mondat utal: „Tudta, orvosok arcáról, látogatók hangjából, hirtelen elhallgatásokból és gyengédségekből régen kiolvasta, hogy nem sok reménysége van az életben maradáshoz”.¹³ Karácsony estéjén a háború értelmetlenségéről gondolkodik: „Miért ölik egymást az emberek, ha megszületett a kis Jézus? És hol a Jézus”.¹⁴ A háborúk apokaliptikus megközelítésének jelentős irodalmi hagyománya van. Maga az apokalipszis kifejezés a fel- vagy kitakarni görög szóból származik.¹⁵ Ez a fajta „kitakarás” a végső igazság kibontásaként értelmezendő. Az apokalipszis fogalma szorosan összefügg az eszkhatológia fogalmával, mely „szűkebb értelemben a vallásos irodalomnak az az ága, amelyik a »végső dolgokról« szól (...). A zsidó-keresztény kultúrkörben az eszkhatologikus irodalom legjellemzőbb példája az apokalipszis”.¹⁶ A háború jelenségé-

10 vö. HOVÁNYI Márton, *Háború a modernistákkal a modern háború alatt = Emlékezz egy nyári-éjszakára – Interdiszciplináris tanulmányok 1914 mikrotörténelméről*, szerk. KAPPANYOS András, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015, 219–226.

11 Az apokaliptikus hangvételű szövegek megjelenését maga a háború tapasztalata erősítette fel, ahogy arról Mekis D. János is ír könyvében: „Az első világháború során, különösen a végén, előtérbe került az idők végének gondolata, az apokaliptikus szemlélet”. MEKIS D. János, *Vers és kontextus – a modern magyar líra mint irodalomtörténeti probléma*, Pécs, Pannónia Könyvek, 2014, 108.

12 vö. SÍK Sándor, *Tábori lelkészség (önéletrajzi töredék)*, MTA Kézirattár MS 5316/28.

13 Uő, *A nagy és magas hegy = Hét szép história*, Bp., Szent István Társulat az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 2007, 200.

14 *Ua.*

15 BÄDILITÄ Cristiant idézi HUBBES László: HUBBES László, *Látomások a végső dolgok bűvöletében*. Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2008, 11.

16 *Világirodalmi Lexikon* 3. kötet, szerk. KIRÁLY István, Bp., Akadémia, 1972. – a szócikk szerzője Hamvas Béla.

nek és az apokalipszis irodalmának párhuzamosan történő megjelenésére több magyarázat is lehetséges. John J. Collins és kutatótársai a hellenista zsidó kultúrkörből vizsgálták a kérdést, mely alapján arra a megállapításra jutottak, hogy a hellenizált zsidóság két világkorszakot különböztetett meg; a történelmit és az eszkatológiát, „az elsőt a bűnök és ellenségek állandó ostroma alatt álló földi Jeruzsálem viszontagságai jellemzik, míg a másodikat az Égi Jeruzsálem eljövetele, amelyben az igazak megdicsőülnek Isten oldalán”.¹⁷ A *nagy és magas hegy* című elbeszélésben is a földi és égi Jeruzsálem közötti ellentét jelenik meg. Szabó János betegágyán egy karácsonyi adományból kapott *Újszövetségbe* lapoz bele, mely egészen véletlenül éppen a *Jelenések könyvének* alábbi részleténél nyílik ki: „És hozzám jöve egy a hét angyal közül, kiknél a csészek valának, tele a hét csapásokkal és szóla velem, mondván: Jöszte és megmutatom neked a menyasszonyt, a Bárány jegyesét. És lélekben engem egy nagy és magas hegyre vitt és megmutatá nekem a szent várost, Jeruzsálemet, mely Istentől szállott alá mennyből.”¹⁸ Szabó János ezt követően felteszi magának a következő kérdést „Mik lehetnek a csapások, ha nem a háború?”¹⁹ Ezzel a kérdésnek látszó felismeréssel a hadapród az első világháborút az apokalipszissal azonosítja. Ezt a megközelítést erősíti meg az elbeszélés végén található jelenet, mikor Szabó lázalmában látja, ahogy Isten egyik angyala kiönti a hetedik csészét. „Csakugyan, az angyal, amint odaértek, fölállt, mellén keresztbefont a karját, mélyen meghajolt, azután odalépett a hegyorom szélére és kiöntötte a csésze tartalmát, lefelé a mélybe. Először füst támadt és nem lehetett látni semmit. De amint a füst oszlani kezdett, óvatosan odaléptek mind a hárman a meredek szélére és lenéztek. Szabó János majdnem felkiáltott. A csatateret látta maga előtt, amelyet olyan jól ismert.”²⁰ Az apokaliptikus szövegek esetében szükségszerű, hogy valamilyen módon reflektáljanak a történeti időre, hiszen apokaliptikus jellegük éppen a történeti időt hivatott felszámolni. Különösen problematikusává válik ez olyan művek esetében, melyek az apokaliptikus folyamatokat a jelen történeti idejébe helyezik, hiszen a történeti idő folytathatóságát vagy tagadni kénytelenek, vagy annak folytathatóságára valamilyen mó-

17 COLLINS J. Johnt idézi HUBBES: HUBBES, *i. m.*, 11.

18 SÍK, *A nagy...*, *i. m.*, 200–201.; vö. *Biblia, Ószövetségi és újszövetségi Szentírás*, ford., GÁL Ferenc, GÁL József, GYÜRKI László, KOSZTOLÁNYI István, ROSTA Ferenc, SZÉNÁSI Sándor, TARJÁNYI Béla, szerk., RÓZSA Huba, Bp., Szent István Társulat, 2013, 1796.

19 *Ua.*

20 *Uo.*, 217.

don reflektálni kényszerülnek. Ezt a problematikát²¹ Sík úgy oldja fel elbeszélésében, hogy Szabó János visszatalál halála pillanatában a krisztusi hithez. A szereplő halálával az elbeszélés kilép a történeti időből átlépve egy végtelen és transzcendens idősíkbá. Továbbá Síknál a hit irányába történő visszatalálás lesz az egyetlen alternatíva, sőt maga a hit lesz az apokaliptikus folyamat végső igazsága, amelyről Derrida így vallott: „Maga az igazság a vég; a rendeltetés, a vég eljövetele pedig az, hogy az igazság lelepleződjék”²² Sík szövegében a reveláció pillanatában a háború „értelme” a következő módon fogalmazódik meg. „Mit akarsz a háborúval?”²³ – kérdezi Szabó János Jézustól, akire az elbeszélés második részében ismer rá az ezredpap alakjában. „Téged”²⁴ – adja meg Jézus az egyszerű választ, majd így folytatja: „Azért, hogy te engem megtalálj.”²⁵ A reveláció kibontása részben beleillik abba a toposzba, hogy Isten a hozzá közel álló személyek hitét különböző nehézségek útján próbára teszi. Ennek tekintetében nem beszélhetünk semmilyen műfaji újításról, ám a szöveg tartalmaz egy másik revelációt is, mely látszólag eltér az apokaliptikus hagyománytól, komolyan véve a kereszténység egyetemes, nemzetek feletti jellegét. „Mi lesz a hazával, Uram?”²⁶ – teszi fel a kérdést Jézusnak Szabó János egyik bajtársa, mire ő azt válaszolja „Akarom, hogy ti mind az enyéim legyetek”²⁷ Takács Gyula értelmezésében „az apokaliptikus irodalom sajátossága, hogy krízishelyzetben jön létre, olyan csoportok körében, melyek nemzeti, politikai vagy vallási létük veszélyeztetettségében élnek, amivel nyíltan nem képesek megbirkózni”²⁸ Tehát az apokalipszis csoportok harcaként megképződő folyamat, de az első világháború egy általános krízisként jelentkezett, és egyaránt érintett különböző csoportokat. Ez a nézőpont érvényesül Sík elbeszélésében is. Szabó János lázálmában megjelennek a korabeli társadalmi csoportok jellegzetes figurái. Az özvegy, a kommunista, a hadirokkant, a háborútól vetni nem tudó és éhező paraszt.

21 Ez a probléma Angyalosi Gergely már említett cikkében is megjelenik a második világháború után született írók kapcsán. vö. ANGALOSI, *Az apokalipszis...*, i. m., 95.

22 Jacques DERRIDA, *A filozófiában újabban meghonosodott apokaliptikus hangnemről* = J. D., KANT, Immanuel, *Minden dolgok vége*, ford. ANGALOSI Gergely, Bp., Századvég, Bp., 1993, 74.

23 SÍK, *A nagy...*, i. m., 225.

24 *Ua.*

25 *Ua.*

26 *Uo.*, 226.

27 *Ua.*

28 TAKÁCS Gyulát idézi HUBBES László: HUBBES, i. m., 17.

A jelenet helyszínéül egy homályos, kocsmaszerű helyiség szolgál, melyet így jellemez Szabó: „Az asztaloknál folyt a tivornya. Rongyos legények és ríktó ruhájú leányok jártak körül és egyre törölgették a poharakat. Rekedt hangú dalolás, hangos kiáltások, káromkodás és pohárcsengés töltötte be a borgőztől és szegényszagtól nehéz levegőt. Szabó Jánost az egész kép valami németalföldi festményre emlékeztette”.²⁹ Ez a szöveghely a danse macabre allúzióját kelti. Az összezsúfolódott, nagyon is eltérő társadalmi osztályokból érkező emberek együtt keseregnek a háború borzalmain, kiki a maga szemszögéből látva az események láncolatát. „Megállj, megállj kutya Szerbia”³⁰ – kiabálja egy félkezű katona, mire később egy kommunista fiú így replikázik: „úri huncutság ez a háború [...] Mit vétett énnekem a muszka meg a szerb? Szegény emberek azok is mint mink”.³¹ Ebben a zavaros kocsmajelenetben, mintha az érvek és ellenérvek folyamatosan cáfolódnának meg, és ennek mentén határozott, a háborúért felelőssé tehető ellenségképet nem sikerül felvázolni. Az apokalipszis folyamata a háborúban manifesztálódik, de a szemben álló felek és céljaik elmosódnak. Az elbeszélés harmadik részében az első reveláció során Jézus – ahogy már említettük – kijelenti, hogy maga a háború Szabó János személyéért folyik, mely a folytatásban így egészül ki, „Hogy... hogy... az egész világvészedelem ...énértem...”³² erre Jézus válasza: „A lelketekért.”³³ Ennek függvényében megfogalmazható a kérdés, hogy kitől vagy mitől is kellene félni Szabó Jánosék, pontosabban az emberiség lelkét. Az elbeszélés harmadik egységének elején Szabó János egy hosszú monológot intéz Jézushoz, mellyel kapcsolatban Sík monográfiája, Máthé Zsuzsanna megállapította, hogy ezekben a mondatokban Nietzsche kereszténység elleni érveit lehet felismerni, melyek ebben az esetben a modern ember kritikai és filozófiai álláspontját hivatottak képviselni a keresztény vallással szemben.³⁴ Tehát az egyik oldalon Isten, míg a másik oldalon maga az ember, aki a modernizáció során elveszítette hitét.

Visszakanyarodva a tanulmány elején említett Angyalosi-szöveghez, a szerző így írt Konrád György *A városalapító* című műve kapcsán „Nincsenek többé választottak, olyan lények, akik a többieknel közelebb állnak Is-

29 Sík, *A nagy...*, i. m., 208.

30 *Ua.*

31 *Uo.*, 210.

32 *Uo.*, 225.

33 *Ua.*

34 MÁTÉ Zsuzsanna, *Sík Sándor – a szépirodalomtudós, az esztéta*, Szeged, Lazi Könyvkiadó, 2005, 67.

tenhez”.³⁵ Az idézet akár Sík elbeszélése kapcsán is elhangozhatna, hiszen a látomásban megjelenő szereplők az egyetemes emberiséget képviselik. Ám Angyalosi így folytatta: „Isten is egyike a közép-európai nagyváros lakóinak”.³⁶ Ez a gondolat már közel sem rokonítható Sík elbeszéléseivel. Síknál a mindenkire vonatkozó megváltás ígérete, melyet a „lelketekért” kifejezéssel jelez, nem az apokalipszis műfajának megújítási szándékából ered. Okai inkább a korabeli katolikus irányzat eszmei és politikai nézeteiben keresendők: a kultúrát a nemzeti-katolikus és a modernség harcaként fogta fel, illetve az előbbi kizárólagos győzelmét hirdette.³⁷ Sík a nemzeti-katolikus irányvonal azon ágához tartozott, amely próbált valamilyen szintézist teremteni a két gondolkodás és az ebből fakadó esztétika között. Neotomista gondolkodása azonban kizárta, hogy ne egy keresztény világképben gondolkodjon, melynek centrumában Isten áll. Ebből is eredeztethetők esztétikájának jellegzetes neotomista zárlatai.³⁸

Összegezve Sík elbeszélését, elmondható, hogy írástechnikailag jól el-sajátította azokat az elemeket, melyek már a modernség jegyeit tükrözik, de szövegének eszmei háttere inkább még a premodern katolikus gondolkodást tükrözi, mely a történelmet egy kultúrharcként értelmezi. Az apokalipszis műfajának rekonstruáló szándéka, ezáltal csak felemás eredményt mutat, jelentős műfaji újítás nem történt.

Irodalomjegyzék

ANGYALOSI Gergely, *Az apokalipszis víziója és a posztmodern magyar próza* = A. G., *A költő hét bordája*, Debrecen, Latin betűk, 1996.

BARÓTI Dezső, *Sík Sándor*, Bp., Akadémiai, 1988.

BOGOLY József Ágoston, *Az esztétika és a teológia kapcsolata Sík Sándor világképében – Abszolútum, szeretet-kommunikáció és spiritulaitás = Sík Sándor eszmekörei*, szerk. Miklós Péter, Szeged, Radnóti Szegedi Öröksége Alapítvány, 2004.

DERRIDA, Jacques, *A filozófiában újabban meghonosodott apokaliptikus hangnembről* = D., J., KANT, Immanuel, *Minden dolgok vége*, ford. ANGYALOSI Gergely, Bp., Századvég Kiadó, 1993.

35 ANGYALOSI, i. m., 91.

36 Ua.

37 SZÉNÁSI, *A szavak sokféleségétől...*, i. m., 68.

38 vö. BOGOLY József Ágoston, *Az esztétika és a teológia kapcsolata Sík Sándor világképében – Abszolútum, szeretet-kommunikáció és spiritulaitás = Sík Sándor eszmekörei*, szerk. MIKLÓS Péter, Szeged, Radnóti Szegedi Öröksége Alapítvány, 2004, 129–131.

- HOVÁNYI Márton, *Háború a modernistákkal a modern háború alatt = Emlékezés egy nyári-éjszakára – Interdiszciplináris tanulmányok 1914 mikrotörténelméről*, szerk. KAPPANYOS András, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015.
- HUBBES László, *Látomások a végső dolgok bűvöletében*, Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2008.
- MÁTÉ Zsuzsanna, Sík Sándor – *a szépíró, az irodalomtudós, az esztéta*, Szege, Lazi Könyvkiadó, 2005.
- MEKIS D. János, *Vers és kontextus – a modern magyar líra mint irodalomtörténeti probléma*, Pécs, Pannónia Könyvek, 2014.
- SÍK Sándor, *Tábori lelkészség (önéletrajzi töredék)*, MTA Kézirattár MS 5316/28.
- Sík Sándor, *A nagy és magas hegy = S. S., Hét szép história*, Bp., Szent István Társulat az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 2007.
- SZÉNÁSI Zoltán, *A szavak sokféleségétől a Szó egységéig (Tanulmányok a 20. századi magyar katolikus irodalom témaköréből)*, szerk. FENYŐ István, Bp., Argumentum Kiadó, 2011 (Irodalomtörténeti Füzetek, 170).
- VÁRADI Béla, *Hét szép história*, Katholikus Szemle, 1921/5.
- Biblia, Ószövetségi és újszövetségi Szentírás*, ford. GÁL Ferenc, GÁL József, GYÜRKI László, KOSZTOLÁNYI István, ROSTA Ferenc, SZÉNÁSI Sándor, TARJÁNYI Béla, szerk. RÓZSA Huba, Bp., Szent István Társulat az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 2013.
- Világirodalmi Lexikon* 3. kötet, szerk. KIRÁLY István, Bp., Akadémiai, 1972.

SZONETTEK ÉS (SZONETT)FORDÍTÁSOK A NYUGATBAN AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN – BAUDELAIRE MAGYARUL¹

Pataky Adrienn

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Bölcsészettudományi Kar (Budapest)

Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet

Irodalomtudományi Doktori Iskola – Általános irodalom- és kultúratudomány PhD-program

Abstract

The publication of world literature in the journal Nyugat was relatively balanced until 1914, but during World War I this situation had changed: firstly the Germans, later the French and the Russians came into the foreground. This tendency could be observed not only in politics, but also in literature. The Great War had influenced the image of Nyugat with respect to its censorship and topics (battlefield, military, siege, death) too. The aim of my paper is to analyze the sonnets written in the first decade of the past century, and to introduce the Hungarian Baudelaire-reception during wartime.

Keywords: World War One, Literature, Nyugat, Sonnets, Hungarian Baudelaire-reception

*Ki vérigéket, pongyolán szeret,
az versemet ezentúl ne olvassa.
(Babits Mihály)*

*A versfordítás a kör négyszögesítése.
(Rába György)*

1. A „nyugatos szonett”

„Nálunk a »szonett« szóhoz rendszerint a »nyugatos« jelzöt ragasztják hozzá” – írja Nemes Nagy Ágnes egy esszéjében,² s azt hozza erre magyarázatul, hogy Kazinczy és Szemere „próbászériája” után alig akadt néhány példa, tehát:

1 Az írás az MTA–ELTE Általános Irodalomtudományi Kutatócsoport Kultúraalkotó médiumok, gyakorlatok és technikák (TKI01241) projektjének keretében jött létre.

2 NEMES NAGY Ágnes, *Kisebb szerkezetek* = N. N. Á., *A magasság vágya: Összegyűjtött esszék II.*, Bp., Magvető, 1992, 53. – A hosszabb idézetet lásd ugyanitt.

Maradt minden a *Nyugatra*. Ezért a mi szonettképzetünk speciális. [...] a nyugatos szonettet nem tartalmi jegyek teszik azzá, ami. Van itt mindenféle anyag, szerelmes vers, kultúrzsánerkép, ars poetica, világnézeti vallomás, öröm és búbánat, – a szonett-képzethez itt semmiféle tartalmi előfeltevés nem járul. A közös stílusjegyek, verselési jegyek viszont kvázi megsűrűsödnek, összébb szorulnak a feszes formában; a nagyon kötött versformákba már maga a nyelv is nyomatékosan beleszól, lehetőségeivel, korlátaival, rímkészletével, mondatfűzésével, és pláne beleszól a kialakított korstílus. A *Nyugat*-szonett egy fokkal nyugatosabb, mint a *Nyugat*.

Az ún. nyugatos szonetthez így – Nemes Nagy szerint – speciális ritmus és nyelvezet, vagyis a „nyugatos verselési stílus” köthető. Ennek egy tematikus alapon kikülönülő típusát Kovács Sándor Iván magyar szonettnek nevezi: szerinte Babits, Juhász és Kosztolányi azon szonettjei ilyenek, amelyek az Arany-epigonok ellen fellépve, egykori magyar szerzőket és témákat dolgoznak fel.³ A magyar szonett terminus azonban, más vélekedések szerint, formai kötöttségeket is magában foglal. Babits néhány műve (*Magyar szonett az ősről, Magyar szonettek*⁴-ciklus) azért nővum, mert a petrarcái hagyományt követő szonettektől eltérő módon, magyaros tizenkettesekben született.⁵ E verstípus utóéletét jól szemlélteti Kálnoky László *Magyar költő a XVI. században* című verse, amelyet szintén magyaros tizenkettesekben, illetve négyes rímekben írt, s amelyben „[m]intha azt próbálta volna ki, milyen szonettet írt volna Balassi [...] Kálnoky a szonett ütemhangsúlyos verselésében Babits mintáját követte”.⁶ A szonett verselési hagyományaitól korábban is tapasztalhatók eltérések, Virág Benedek például az antik metrumot és a szonettet próbálta ötvözni,⁷ Kisfaludy Sándor

3 Kovács Sándor Iván, *Zrínyi epigrammáitól a „magyar szonettek”-ig*, Irodalomtörténet, 1981/1, 181–214.

4 *Magyar szonettek*. [1.] Régi költők, [Régi magyar költők] [2.] Virágének = Babits Mihály kéziratai és levelezése, összeáll. CSÉVE Anna, KELEVÉZ Ágnes, MELCZER Tibor, NEMESKÉRI Erika, PAPP Mária, Bp., Argumentum–PIM, 1993, 161.

5 Részletes elemzését e formának lásd BENGÍ László, *Két Babits-szonett: Régi magyar irodalom, Zrínyi Velencében*, Irodalomismeret, 1995/4, 104–108.; KELEVÉZ Ágnes, *Babits magyar szonettjei*, Irodalomtörténet, 2012/2, 222–234.

6 ALFÖLDY Jenő, *Magyarságversek szordinóval és anélkül Kálnoky László költészetében*, Forrás, 2014/6, 66–72, 69.

7 Lásd Virág Benedek szonettkísérleteit: *Hangzatka hendecasyllabusokban; Hangzatka sapphicusokban. Ariadna panasza Theseusra; Hangzatka hatos jambusokban; Hangzatka négyes jambusokban; Hangzatka négyes trocheusokban*.

pedig a petrarcai szonett mintájára alkotta meg Himfy-strófáját, amely a szonettével ellentétben magyaros hangsúlyos, ereszkedő ritmussal bírt.⁸

A nyugatos szonett korántsem csak a magyar szonett (bármelyik fenti értelmében is értjük) használatát jelentette, hanem elsősorban Babits Mihály, Juhász Gyula, Tóth Árpád, Kosztolányi Dezső s a többi nyugatos szonettformában írt, formailag és tematikailag is szerteágazó munkáit.⁹ Erre az (újra)felfedezett hagyományra épül – bár egyénenként egészen másképp – Áprily Lajos, József Attila, Szabó Lőrinc, Weöres Sándor, Rónay György vagy Faludy György szonettköltészete. Különösen akkor domborodik ki e forma jelentősége, ha ars poétikussá vagy önreflexívvé válik, mint például Babitsnál ekképp: „Ezek hideg szonettek. Mind ügyesség / és szenvtelen, csak virtuozitás. [...] ez nem költészet; de aranyművesség! [...] Minden szonett egy miniatűr oltár [...] Szonett, aranykulcs, zárd el szívemet” (*Szonettek*),¹⁰ vagy Tóth Árpádnál így: „Igen, ez csak vers: limlom, szép szemét, / Játék, melyet a halk gyermek, a Vágy / Faragcsál [...] Most ezt faragta: kis szonettet, setét / Szavakból ácsolt bús ébenfa-ág.”

8 „Kisfaludy a petrarcai minta belső tagolását híven megőrizte; a szonett két négysoros szakaszából egyetlen nyolcsoros előszakaszt formált, két záró tercínájából lett az előszakasz rímelésétől eltérő rímszerkezetű utószakasz, vagyis a Himfy-strófa nem tizennégy soros, mint a szonett, hanem két sorral rövidebb. Kisfaludy más módon, a sorok kurtításával is zsugorította a szonettformát: a Himfy-strófa sorai váltakozva nyolc, illetve hét szótagosak. Az előszakasz nyolc sorában egy-egy teljes, illetve csonka trocheusi dimeter váltakozik, s négy-négy sort kereszttrím fog össze periódussá. A szonett ölelkező rímeiből tehát magyarosabb kereszttrím lett, a szonett nyugat-európai jambusai magyaros trocheusokká alakultak át, de e változások ellenére is, a kereszt-rímes perióduspár a szonett két első szakaszának emlékét őrzi. Az utószakasz képlete más: két páros rímű nyolcas trocheust két páros rímű hetes trocheus követ. Ez lett a szonett tercínáiból.” KONCSOL László, „...szublimálom ösztönöm...”: József Attila „Költők és kora” című verséről, Irodalmi Szemle, 1981/6, 514–515.

9 Ady Endre összesen nyolc szonettjéből hét (köztük a *Három Baudelaire-szonett* és a *Paul Verlaine álma*) a *Nyugat* megalapítása előtt keletkezett (1898 és 1904 között jelentek meg), az egyetlen *Nyugat*-szonettje a *Téli alku szememmel* a *Nyugat* 1913/3. számából. E versek hathattak Szép Ernőre, aki Ady nyomán hat szonettet írt, ezek mindegyike a *Nyugat*-ban vagy saját kötetében jelent meg 1908 és 1917 között. Részletesen lásd PATAKY Adrienn, *Ady-hatás Szép Ernő szonettjeiben* = „álom visszhangja hangom”: *Tanulmányok Szép Ernőről*, szerk. PALKÓ Gábor, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2016, 109–129.

10 Babits Mihály verse a *Nyugat* 1910/1. számában jelent meg. A *Szonettek* motívuma (ahogy Szerb Antal kimutatta) megtalálható a Babits által ismert, fordított Rossetti-versben, ekképp: „A Sonnet is a monument / Memorial from the eternity” A *lírikus epilógja* című Babits-vers, amely jóval korábbi, szintén szonettben fejt ki ars poétikáját.

(*Hófehérke*).¹¹ Juhász Gyula „zárt gyűrűk”-nek nevezi a szonetteket, amik „rejtve rejtik a szép mérgeket, / Keserveit megölt, megtört szívemnek. // Búcsút veszek ma fájón töletek, / Szonettek, ötvözöttek és kizengők” (*A búcsúzás szonettje*), máskor pedig így reflektál a szonettformára: „Szegény szonettem, akkor született / Mikor egy nagy szerelmem odalett” (*Úgy szeretem...*) vagy „Szelíd szonettek szende tejüvegén keresztül / Egy új éden kinyíló, távol kertjét lesem” (*A munkásnak*).

A szonett politikai, társadalmi vagy épp poétikai állásfoglalása jellemző e korszakban, de különösen a lírai én önvallomása, a vers önreflexivitása kerül előtérbe benne. Kosztolányi az idegenség, meg nem értettség miatti kint jelzi a *Számadás*-ban: „aztán mit írsz, ha sorsunk írva van már, / hol tiltakozhatsz és hogy ellene?” (5.),¹² s Babits is hasonló érzést, ám más predesztinációt fogalmaz meg: „csöpp szállószemnek születtem, / mely a nagy naptól édesedve romlott. [...] Rossz végzet tölté fűrtömet tömötté, / mert szomszéd szemek szögletes-zömökké / nyomtak, ki szépnek, szabadnak születtem” (*Magamról I. Nel mezzo...*).¹³ Babits ars poétikus szonettjei a költészet alapvető funkciójára, lehetőségeire kérdeznak rá: „Nem tudok kavarogni s nagyra menni / mint a vidám dúshomlokú fiúk: / érzem, hogy festett céljuk pusztá semmi / s a nagy dicsőség álmai hiúk.” (*Festett cél, pusztá semmi*), „nem takart seb kell, inkább festett vérzés! / és jönnek az új lantosok sereggel, sebes szavakkal és hangos sebekkel: / egy sem tudja mit mond, de szóra bátor” (*Arany Jánoshoz*). Ezt, az esztétikai elveinek nem megfelelő, s a művészetet nem alázattal képviselő költők iránti ellen-szenvet fejezi ki a mottó is, amely a *Szonettek* című versből származik: „Ki vérigéket, pongyolán szeret, / az versemet ezentul ne olvassa.”¹⁴

11 Tóth Árpád verse a *Nyugat* 1912/3. számában jelent meg.

12 Kosztolányi Dezső költészetében első verseskötetétől (*Négy fal között*, 1907) kezdve jelentős szerepet töltött be a szonett. A *Magyar szonettek* című ciklusában a magyar történelemnek állított tablókat (a Honfoglalásról, Szent Lászlóról, Mohácsról vagy épp Zrínyiről szóló versekben), a *Fasti* szonett-triptychonban az ünnepek (karácsony, húsvét, pünkösd) kerülnek középpontba, s sok egyéb téma is megjelenik szonettjeiben Dantétól a szerelmen keresztül a halálig. A szonett kései lírájáig kedvelt formája, utolsónak, *Számadás* (1935) című kötetének is fontos része, hiszen címadója egy önmegszólító szonettciklus lett.

13 A szőlőszem-motivikáról lásd DÁVIDHÁZI Péter, „Most taposnak rajtam” = *Thienemann Tivadar és a mai szaktudományok. Írások születése 125. évfordulójára*, szerk. P. MÜLLER Péter, Pécs, Kronosz, 2016, 11–46.

14 A vérege szó Juhász Gyula egy későbbi versében is szerepel: „Bús vérigéket, bánatos varázst, / Mely vérző szívre fejedelmi palást.” Lásd JUHÁSZ Gyula: *Ének kupa vezérről*, 1925.

A szonett a *Nyugat* korszakában (s időnként később szintűgy)¹⁵ versenyek, játékok tárgya is volt – hasonlóan, mint kialakulásának idején, II. Frigyes udvarában. Az irodalomtörténet József Jolán és Illyés Gyula emlékezetéből őriz egy esetet arról, hogy József Attila és Illyés egy papírra „rímeket írtak fel, szonettformában, a másiknak kellett a rímekhez megírni a verset. Hogy nehezebb legyen a feladat, címet is adtak a megírandó versnek. Attila és Illyés órákon keresztül írták ezeket a szonetteket”.¹⁶ József Attila egy levelében azt írta testvérének, Jolánnak, hogy „parnasszista szonettet nem nehéz írni, ahhoz nem lírai hév kell, hanem csupán ízlés és gondosság [...] És semmi szimbolizmus! Mindent teljesen racionálisan; és analitikusan meg kell vizsgálni minden szót és minden sort külön-külön.”¹⁷ A játék több darabja fennmaradt, s Illyés is felidézte azt csaknem öt évtizeddel később: „Én nagyon meglepve fedeztem fel József Attila összes művei között is, azt hiszem, kettőt ezek közül a játékok közül. Arra pontosan emlékszem, hogy miért ez a kettő menekült meg, mert amikor így együtt voltunk, bejött a kávéházba József Attilának a néneje, a Jolán, oda leült mellém, és akkor látta, hogy ezeket csináljuk, azt hiszem, kettőt zsebre tett, vagy a ridiküljébe tett azért, hogy a barátjának megmutassa. Így maradt abból a sokból kettő meg”.¹⁸

15 Lásd például Nemes Nagy Ágnes szonett-játékát, a *Szigliget* című vers keletkezési körülményeit: PATAKY Adrienn, *Kötött vagy szabad forma? Nemes Nagy Ágnes és a szonett = Szabad kötöttség*, Bp., Ráció, 2016, 24.

16 JÓZSEF Jolán, *József Attila élete*, Bp., Cserépfalvi, 1940, 297–298.; vö. *József Attila összes versei III., Kritikai kiadás*, közzétette STOLL Béla, Bp., Balassi, 2005, 261.

17 *József Attila levele József Jolánnak*, 1926. december 19. = *József Attila levelezése*, s. a. r. STOLL Béla, Bp., Osiris, 2006, 141.

18 Lásd Illyés rádióbeszélgetés = Illyés Gyula *József Attiláról*, szerk. DOMOKOS Mátyás, Bp., Nap, 2006, 24–25. Stoll Béla Illyés naplójának utalásaiban egy hasonló költői-nyelvi játékuk emléke is fellelhető: „[a]rról a játékról van szó, melyet egykor (ha jól emlékszem) szintén József Attilával üztünk. Fonetikus magyarításával a híres Verlaine-versnek: Les songlots longs / Des violons / De l'automne / Blessent mon coeur / D'une langueur / Monotone. Több változat is volt. Az egyik eleje: Lé-szagolón / Déry e lón / Dól a Donba... Egy teljes délután ment rá, akkor (1928-ban?) nagy nevetések közt erre a mihaszna kis elmeerősítésre” Lásd ILLYÉS Gyula, *Naplójegyzetek* [1975–1976], Bp., Szépirodalmi, 1991, 50–51.

Amennyire játékos ez a forma, annyira komoly is, akár ugyanazon szerző életművében. József Attila szonettjei párba állíthatók Juhász Gyuláéival,¹⁹ főként a Juhász halála után írt József Attila-szonettek kiemelendők ilyen szempontból: a *Meghalt Juhász Gyula, a [Te öngyilkos...]* kezdetű²⁰ és a *[Szól a telefon...]* hosszú idő után első versei József Attilának egykori mentorához, aki 1937 áprilisában lett öngyilkos. A *Meghalt Juhász Gyula* című epitáfium oktávájának néhány hónappal későbbi átírata (valószínűleg) József Attila utolsó verse. A csonka szonettet a halála napján keletkezett, Cserépfalvinak írt leveléhez mellékelte, elhagyva abból a korábbi gýászvers tercínait, s a múlt időt jelen időre („mely békén nyitja most a sírt.”) módosítva. Az 1974 óta ismert szöveg – Stoll Béla szerint²¹ – nem a Juhász halálakor írt szonett változatának, hanem későbbi, önálló versnek tekinthető.²² Az E/2. megszólítás, amely eredetileg Juhász Gyulának szólt, itt – a Németh G. Béla által Arany Jánostól kezdődően, József Attila verseiben különösen kimutatott²³ – önmegszólító retorikába fordul át, tehát egész más jelentést nyernek az előbb Juhászra, később a lírai énre vonatkoztatható sorok, mint például a versközepi „A bolondok között se bírt // szived a sorssal”-rész. Az önmegszólító verstípus sajátossága, hogy a költő kívülről látja és láttatja magát: „tárgyasítva, elvonatkoztatva, szemléli a személyiséget, mindegy kívülről és felülről”, illetve hogy zárt, szigorú szerkezetben nyilvánul meg: „az autonom zártság, a tudatos formáltság e versben rendkívüli: sajátja a költőnek és sajátja, látható volt, a verstípusnak

19 Turcsány Péter igen vegyes jellegű, analízis írást közöl a szonettéről és Juhász Gyula szonettjeiről, 277 szonettet számolva össze az életműben, lásd TURCSÁNY Péter, *Juhász Gyula titkos értelmű szonettvilága* = T. P., *Poétika-pedagógiai, verstan-poétikai, irodalomismereti és közgondú írások 1–2.*; Pomáz, Kráter Műhely Egyesület, 2001, 220–270.

20 MANN Lajos, *Ajánlat egy József Attila-töredék hiányzó sorainak pótlására*, Holmi, 2010/5, 571–579.

21 „Igen fontos különbség, hogy az egyik vers Juhász Gyula »sírirat«-a, a másik saját magáé. Ez a nyolc sor tehát nem másolat, hanem eredeti vers, József Attila utolsó verse.” Lásd STOLL Béla, *József Attila utolsó verse*, Irodalomismeret, 2000/4, 28.

22 „A 8. sor lám szava a Juhász Gyuláról szóló versben megtörtént eseményre utal, ezt a szót József Attila mostra változtatta, »a legközelebbi jövőben; azonnal, tüstént, ezután« értelemben. Igen fontos különbség, hogy az egyik vers Juhász Gyula »sírirat«-a, a másik saját magáé. Ez a nyolc sor tehát nem másolat, hanem eredeti vers, József Attila utolsó verse.” Lásd STOLL Béla, *József Attila utolsó verse*, Irodalomismeret, 2000/4, 28.

23 „Az mindenesetre bizonyos, hogy ez a verstípus, ez az attitűdfajta nálunk a kései József Attila korában és költészetében éri el addigi legjobb teljességét. Ebben a korban korjellemző jelenségnek tekinthető.” NÉMETH G. Béla, *Az önmegszólító verstípusról (Különös tekintettel József Attilára)*, ItK, 1966/5–6, 546.

is.”²⁴ A nyolcsoros József Attila-szövegben tehát a barátira utalás elmarad, e hiány és néhány apró változtatás által a vers temporalitása és reflektáltsága megváltozik, s épp ezáltal konstruál maga számára új jelentést, s válik önálló, itt és mostba emelt verssé.

A szonett – talán e néhány példából is kitűnik – a *Nyugat* működésének ideje alatt végig népszerű, a folyóirat több szerzője által művelt versforma volt. Szabó Lőrinc ötvenes évekbeli szonettkötetének, *A huszonhatodik évnek* is voltak verstani előzményei a *Nyugat* korában – már 1932-es, *Te meg a világ* című kötetében tért nyert a szonett, igaz, ebben a 4-4-3-3 osztatú petrarca, nem a shakespeare-i változat dominált (lásd pl. *Gyermek és bolond*, *Ketrec*, *Testünk titkaiból*, *Majd*, *Büntetés*). Kétségtávol a *Nyugat* – a világháborút is magában foglaló – első évtizede erősítette meg e forma pozícióját, tette általánosan ismertté, így a szonett a magyar lírában „a *Nyugat* modernségével asszociálódott [...] ellentétben a nyugat-európai változattal, amely tradíciót felidézően tapadt a reneszánsz gyökereihez, hogy aztán a romantikus, majd a szimbolista mozgalmakban (legismertebb képviselőinél, Baudelaire-nél, Verlaine-nél, Mallarmé-nál) teljesedhessen ki újra” – írja Tarjányi Eszter.²⁵

A nyugatos szonetthez nemcsak a folyóirat és költőinek modern szellemisége tartozik hozzá elválaszthatatlanul, de kifejezetten a *Nyugat* fennállása alatt megindult fordítási hullám is, így nálunk a szonett a nyugatosok saját invenciói mellett fordításaik, átirataik és világirodalmi átvételeik által terjedt el a 20. század első felében. A szonettfordítások két gócpontja a Baudelaire- és a Shakespeare-fordításkötet, de ha egy-egy szerző minden munkáját számba vesszük, láthatóvá válik, mennyi más név is felmerül, így például Babits a fenti szerzők mellett fordított Michelangelo Buonarroti, Dante Alighieri, Paul Verlaine, Arthur Rimbaud, Oscar Wilde, Giorgio Baffo, Elizabeth Barrett-Browning, Leconte de Lisle, George Meredith vagy Alfred de Musset szonettjeiből. Az írás elsősorban a szonett szerepét próbálja körüljárni, nem tekinti feladatának a fordítások milyenségének elemzését vagy egy konzisztens fordításelméleti elgondolás ismertetését, annál is inkább, mert a korábbi, Rába-féle hagyománnyal ellentétben azt,

24 NÉMETH G. Béla, *Az önmegszólító verstípusról (Különös tekintettel József Attilára)*, ItK, 1966/5–6, 550. és 560.

25 Vö. Sandra L. BERMAN, *The Sonnet Over Time. A Study in the Sonnets of Petrarch, Shakespeare and Baudelaire*, Chapel Hill and London, University of North Carolina, 1988, 8. Lásd TARJÁNYI Eszter, *Ars poetica-szerű szonettek, szonett-szerű ars poeticák*, IT, 2014/1, 411.

a hazai fordításelméletben például Józan Ildikó könyvében²⁶ deklarált elképzelést tekinti magáénak, amely szerint a műfordítás nemcsak a cél- vagy forrásnyelv problémája felől, hanem a befogadó és a szélesebb irodalomtörténeti hatás felől is megközelíthető. A továbbiakban a fordítási elképzelések mögött a háttérben felsejlő politikai-társadalmi viszonyulásokra következik rövid kitérés.

2. Világirodalom, (világ)politika – A Nyugat működése az első világháború végéig

A Nyugat kiadó „csak 1916-ban tette le az óvadékot, amelyet a politikai lapoknak letétbe kellett helyezniük az esetleges sajtórendészeti bírságok fedezetéül, ezért addig a folyóirat napi politikával nem foglalkozhatott”²⁷ – jegyzi meg Kőszeg Ferenc, hozzátéve, hogy ennek ellenére nem mondhatnánk, hogy korábban ne jelentek volna meg rendszeresen a lapban politikai írások. Az Európa-szerzte elhúzódva bevezetett és nehézségeket okozó, 1914-es sajtótörvényig,²⁸ vagyis nagyjából az első világháború kitöréséig nem szankcionálták a lapok politikai megnyilvánulásait Magyarországon. Így nyílt rá mód, hogy a *Nyugat* tulajdonképpen „a kezdetektől politizált, s ennek a politizálásnak Ignótos volt a főszerep-

26 JÓZAN Ildikó, *Mű, fordítás, történet. Elmélkedések*, Bp., Balassi, 2009.

27 KŐSZEG Ferenc, *Egy letűnt nemzedék elfeledett krónikása*, Holmi, 2008/1, 125.

28 1914. április 11-én (szimbolikusan 1848-ra utalva) hirdették ki a XIV. törvénycikelyt, azonban azt a hadiállapot beálltával azonnal felülírta egy korábbi törvény: „11. § A ministerium elrendelheti, hogy az időszaki lapoknak és más sajtótermékeknek a sajtóügyi közbíróhoz benyújtandó sajtórendészeti köteles példányait a szétküldés előtt kell a legközelebbi kir. ügyészségnek, illetőleg rendőrhatóságnak kézbesíteni és hogy a szétküldés, a mennyiben a kir. ügyészség vagy a rendőrhatóság korábban meg nem engedik, időszaki lapoknál csak a sajtórendészeti köteles példány kézbesítésétől számított három óra múlva, más sajtótermékeknek a kézbesítés napjától számított egy hét múlva veheti kezdetét. // Ha az első bekezdés értelmében kijelölt kir. ügyészség vagy rendőrhatóság arról győződik meg, hogy valamely sajtótermékkel oly bűncselekmény követtetnék el, a mely a hadviselés érdekeit érinti, a sajtóterméknek szétküldését megtilthatja. Köteles azonban a kir. ügyészség vagy a rendőrhatóság a tilalommal együtt a tilalom megszegésének a 25. §-ban megállapított következményeit a sajtótermék előállítójával (nyomdászszal stb.) közölni és őt arra figyelmeztetni.” – lásd az 1912. évi LXIII. törvénycikk 11. §-át. [Kiemelés tőlem – P. A.] A törvények forrása: 1000ev.hu, szerk. POMOGYI László, kiadta a Wolters Kluwer Kft. (Hozzáférés: 2017. máj. 12.)

lője egészen 1919-ig.”²⁹ Ignotus a *Nyugat* főszerkesztőjeként, az olvasói körre jelentős hatást gyakorolva indította el 1910-ben a *Nyugat Politika* mögül rovatát. Ugyanakkor a *Nyugatot*, főleg a világháború időszaka alatti csökkentett példányszám idején, nem olvasta az ország túlnyomó része, inkább csak a nagyvárosok (Budapest, Temesvár, Pozsony) elitje, az általános közvéleményre tehát nem gyakorolhatott számottevő hatást, nem véletlenül írt Ignotus is a *Nyugat* mellett a sokkal szélesebb körben olvasott napilapokba.

A *Nyugat* viszonya a kezdetektől ellenséges volt a népnemzeti/konzervatív irányzat képviselőivel, világirodalmi preferenciái miatt, s mert velük szemben modern elképzeléseket vallottak, nemzetképünk és irodalomszemléletünk elmaradottságát hangsúlyozták.³⁰ A folyóirat *Nyugat-Európára*, a modern társadalmi és kulturális eszmékre fókuszált, az arányok tekintetében mégsem beszélhetünk a világirodalommal kapcsolatos túlkapaszkodásról. A *Nyugat* folyóirat világirodalmi közleményei 1914-ig viszonylag kiegyensúlyozottak voltak, a háború alatt azonban hangsúlyeltolódások tapasztalhatók az egyes nemzetek, nyelvek tekintetében: előbb a németek, később a franciák, majd az oroszok előtérbe kerülése érzékelhető. A *Nyugat* nemcsak folyóiratot, hanem kiadót is jelentett, így nem mellékes megnézni a viszonyok feltérképezéséhez az 1909-es első kötetével³¹ útjára indított kiadó történetét, az ott publikált könyvek kronológiáját – bár, bizonyára anyagi megfontolások okán, sok szakkönyvet is megjelentettek, és nemcsak irodalomtudományost³² –, hiszen a *Nyugat* szerkesztői 1910-ben kijelentik, hogy a

Nyugat Könyvtár művészi programja ugyanaz, melyet a *Nyugat* folyóirat is magáénak vall, és a művelt magyar olvasóközönség osztatlan tetszésére megvalósítani törekszik: európai színvonalú magyar irodalmat teremteni, szóhoz juttatni mindazokat a törekvéseket – tekintet nélkül politikai hitvallásukra –, melyekben érdekes írói

29 ANGYALOSI Gergely, *Politika a Nyugatban – a Nyugat politikája = A minta fordul egyet: Esszék, tanulmányok, kritikák*, Bp., Kijarat, 2009, 39.

30 Erről részletesebben lásd Rákai Orsolya vagy Szénási Zoltán írásait: RÁKAI Orsolya, *A teljes zenekar. Schöpplin és a társadalmi modernség irodalmi kérdése*, Bp., Editio-Princeps, 2013.; SZÉNÁSI Zoltán, *Az irodalom mint a politika tapasztalata a Magyar Figyelő történetének első periódusában (1911–1914)*, Irodalomismeret, 2014/4, 4–17.

31 Az első *Nyugat*-könyv GELLÉRT Oszkár *A deltánál* c. verseskötete volt.

32 Lásd például: *Az oldott jó molekulaállapotáról, Kórbonclástan, A pénztőkekezelés szaporítása, Esztétika* stb.

egyéniségek művészi formában nyilatkoznak meg, egyszóval esztétikai kultúránkat fejleszteni. [...] megjelennek a magyar és világirodalom legjobb termékei, [...] olvasóink megismerkedhessenek olyan [külföldi] írókkal is, kiket eddig csak az irodalmilag művelt felső tízezer körében ismertek és becsültek.³³

A fent idézett részlet és a kiadott könyvek számbavétele alapján látható, hogy a kötetekben igen kis arányban közöltek világirodalmat. A folyóirat 1910-es előfizetési felhívása is a magyar irodalomra koncentrált, annak úttörő lapjaként nevezve meg magát, s célja „[ö]sszehozni a magyar irodalmat s a magyar közönséget [...] A *Nyugat* hasábjain a mai magyar irodalom legérdekesebb egyéniségei s legfinomabb tollai találkoznak, a múlt legnemesebb hagyományai, a jelen legkomolyabb törekvései egyesülnek”³⁴ – szól egy részlet „A NYUGAT kiadóhivatala” aláírással ellátott előfizetői felhívásból. Az 1911. október 1-jei szám elején a negyedik évfolyama végére érő *Nyugat* egy hosszabb olvasói tájékoztatást közölt, amiben összefoglal, és előre mutat: „[...] érdekes speciális számot hoz már a közeli jövőben a NYUGAT. Éspedig: [...] egy *külföldi számot*, mely a legkiválóbb külföldi esszéírók és kritikusok dolgozatait hozza”,³⁵ ezen túl minden számba Ady-verseket ígérnek a szerkesztők, továbbá politikai írásokat Ignotustól és egyéb magyar (!) írásokat, illetve világirodalomból a legközelebbi számba Verlaine és Mallarmé verseit (Szabó Dezső fordításában). Nem sokkal e közlemény után (1911 novemberétől) a *Nyugat* Könyvtár az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság tulajdonává vált,³⁶ de korábbi elvei szerint működött tovább. A következő évben a folyóirat kiadása elé is akadályok gördültek, a *Nyugat* Irodalmi és Kritikai Félhavi Szemle veszi át a *Nyugat* Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaságot – a folyóiratot Ignotusék szerkesztik tovább, de ezévtől kezdve saját tulajdonukká válik a lap. A folyóirat 1913 végén a jövő évi hét éves fennállást ünnepli, s ígéri, hogy előfizetőinek két regényt fog ajándékozni, valószínűleg Galsworthy (*Egy udvarház*) és Flaubert (*Éducation sentimentale*) regényei lesznek ezek.³⁷ A

33 Először a *Nyugat*, 1910. november 16-i számában olvasható, később többször kiegészül, módosul. Ezt a reklámszöveget közölték az egyes füzetek végén is, illetve redukálva más lapokban, hirdetésként. [Kivágások, kiemelések tőlem – P. A.]

34 Előfizetési felhívás, megjelent: *Nyugat*, 1910.

35 *Nyugat*, 1911. október 1., 505–600.

36 A *Nyugat* folyóirat és kiadó kapcsolatát, főként a kiadó történetét lásd Buda Attila, *A Nyugat Kiadó története*, Bp., Borda Antikvárium, 2000.

37 Az *Egy udvarház* végül csak 1915-ben került kiadásra, Babits regénye kíséretében.

világháború kitörése a folyóirat több tervét megghiúsította, 1916-ra a megszűnés szélére jutott, amit ellenzői nem leplezett kárörvendéssel szemlélték:

a Nyugat irodalmi rt., miután a háborús két év alatt részvénytőkéjének több, mint felét elvesztette, felszámol. Magyarország közgazdasági életéből egyike azon vállalatoknak tűnik el nyomtalanul, amelyeknek megalapításakor a destruktív irány üzleti hasznosítása volt a célja. Rikító üzletiességre törekedett ez a kereskedelmi vállalat, amelynek felszámolásánál a háború rendteremtő hatása nyomatékosan megnyilvánul abban, hogy a felszínről, amelyen úszkált, fokozatosan eltűnteti a kijózanodott közszellem és gazdasági észretérés, amely lovat adott a nyugatiak alá jó ideig, s ezek tényleg lóhátról beszéltek a közönséggel és a magyarsággal, meg a jó ízléssel.³⁸

A részvénytársaság – amely ráadásul nemcsak a *Nyugat* folyóiratot adta ki, hanem például a *Politikai Hetiszemlét*³⁹ is (1909-től) – a háború miatt „felszámolni lévén kénytelen [...], megszűnik. Tetszetős ólombetűit a fémközpont veszi át srappellgyártás céljából. [...] Ez a váratlan körülmény és a háború okozta egyéb nehézségek miatt is legnagyobb sajnálatunkra kénytelenek vagyunk a *Politikai Hetiszemlét* rövid ideig szüneteltetni”⁴⁰ – közli a lap. Mindez a *Nyugatra* is kihatott, egy 1916-os határozat szerint ugyanis „a dr. Fenyő Miksa budapesti lakos kiadásában megjelenő *Nyugat* című szép-irodalmi és kritikai lap ezentúl politikai tartalommal fog megjelenni”⁴¹.

A fenti idézethez hasonló vélemény nem volt egyedülálló az 1910-es években, a soproni *Új Élet* későbbi, 1917-es lapszemléje (cikkét ismét név nélkül közölve: az eltitkolással talán ugyanazt a szerzőt leplezve) szintén elmarasztalja a *Nyugatot*, mert az

[m]egkegyült szókificamítók, zagyva félrebeszélők és nagyon is meztelenkedő szennyírók nagyképűsködő folyóirata; azt lehet mondani: a szabadkőműves felforgatók irodalmi bukfencező tere. Pocsolya, örültház, Ahaszvár zsinagógája. Egymást iszonyú komo-

38 [S. n.], *Új Élet*, 1916. április 20., 4.

39 A *Saturday Review* mintájára alapított *Politikai Hetiszemle* politikai, közgazdasági, társadalmi, irodalmi és művészeti lap (később továbbá sportközlöny) a fenti témakörök-höz kötődő eseményekről közölt bírálatokat, első száma 1894 szeptemberében jelent meg, kisebb megszakításokkal 1939-ig működött.

40 *Politikai Hetiszemle*, 1916. június 25.

41 BFL, előszám: 83 785/912–XI.

lyan veszik; úgy beszélnek egymás szellemi termékeiről, mintha csakugyan ők csinálnák a magyar irodalmat. Valóságos kölcsönös megbámuló társaság. Az irodalomnak egyébként éppoly kevés köze van hozzájuk, mint nekik a jóízléshez.⁴²

Nem sokkal a fenti írás megjelenése után, 1917 májusában a felszámolás alatt lévő Nyugat Rt. átadta könyveit a Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaságnak. A folyóirat azonban mindvégig, még ha a háború alatt kisebb példányszámban is, működött. A kritikus hang a háború alatt, s Trianon után kifejezetten felerősödött, s ezzel együtt a *Nyugat* világirodalmi törekvései is egyre élesedtek, noha valamelyest alkalmazkodtak is a politikai helyzethez: 1917-től megsaporodtak az orosz tárgyú írások is. A *Nyugat* ellensúlyozásaképp a fenti véleményhez hasonlólt képviselők saját folyóiratot alapítottak, az 1923-ban indult *Napkeletnek*, a Magyar Irodalmi Társaság folyóiratának éveken át Tormay Cécile volt a főszerkesztője. A lap programadó cikkét Horváth János írta, amely szerint „Ízlésünk ma a bomlás állapotában van”⁴³ – ugyan ezzel csak implicit utal a *Nyugat* folyóiraatra.

3. „eredeti versnek is ritkaszép”.

A (szonett)fordítások és a Baudelaire-hatás

A folyóirat és a kiadó világirodalmi preferenciáit nagyban befolyásolta tehát annak éppen aktuális anyagi-szellemi háttere, illetve a világpolitikai helyzet. Az a világirodalom-felfogás, ami Arany János-i gyökerű, s amit Szerb Antal vagy Babits Mihály képviselt, a *Nyugat* fordítói lelkületében átfogóan megnyilvánult. Az első-második korszak nyugatosai elsősorban formahűsége törekedtek műfordításaik során, a metrika, a szótagszám és a rímek fontosságát hirdették. Az első években leginkább a német nyelvű irodalom hangsúlyos (a szonett tekintetében Rilke neve megemlíthető, akiről Kosztolányi 1909-ben írt cikket),⁴⁴ majd elkezdenek publikálni az angoloktól/ról⁴⁵ és a szomszédos országokbeliektől/ról, persze olasz vagy

42 [S. n.], *Új Élet*, 1917. március 1., 2–3.

43 HORVÁTH János, *Új közízlés felé*, *Napkelet*, 1923/1, 81–84.

44 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Rilke*, *Nyugat*, 1909. szeptember 16., 301–313.

45 A *Nyugat* első éveiben például Kosztolányi és Babits is írt az angol Swinburne-ről, Babits szerint – Kosztolányi nézetével ellentétben – „Baudelaire hymnikus lendülete Swinburne lelkének legmélyében lelt rokon húrokat. De legjobban hatott rá Baudelaire (sötét-vörös) erotikája.” Lásd KOSZTOLÁNYI Dezső, *Swinburne*, *Nyugat*, 1908. december 1., 446–447.; az idézetet lásd BABITS Mihály, *Swinburne*, *Nyugat*, 1909. február 1., 113–119.

francia nyelvű irodalom is felbukkan.⁴⁶ Egy-egy *Nyugat*-cikk általában nemcsak a tárgyául választott szerzőt ismerteti, hanem igyekszik a műveit kontextusba is helyezni, összehasonlító szempontokat működtetni. Babits 1912-es, *Dante fordítása* című műhelytanulmánya is ilyen, amely általános fordítói programot nyújtva, a tartalom és forma kettősségének szükségét taglalja: „mennél hívebbek maradunk a szöveghez formailag, annál, több kilátásunk van arra, hogy tartalmilag is hívek maradhassunk legalább ahhoz, ami a tartalomban lényeg.” Elmarasztalja Szász Károly fordítását, mert szerinte Danténál nem hagyható el a forma, hiszen „hangulatilag és értelmileg egyformán fontos a szók helyzete, az, hogy a sor elején, vagy végén áll-e a szó.”⁴⁷

Szonettíróként természetesen nemcsak Baudelaire és Shakespeare tartható számon, hanem Petrarca, Dante, Michelangelo, Milton, Ronsard, Wordsworth, Heine, Rilke, Mallarmé, Verlaine vagy Rimbaud is. A szonettek fordítása az 1900-as századfordulón azért is jelentőségteljes, mert összefonódik a modern magyar líra kialakulásával. A nyugatosok két nagy vállalkozása a Baudelaire- és a Shakespeare-fordítás volt. Előbbi többszereplős, éveken át tartó együttműködést jelentett: „Shakespeare lefordításának eszméje Vörösmartyé, a kezdet vezéréé, Baudelaire lefordításának gondolata meg kezdésünk egyik vezető alakjának, Babitsnak köszönhető”⁴⁸ – írja Lackó Géza 1923-ban *A Rómlás virágai* megjelenésének apropóján. A megjegyzés Shakespeare drámáira kétséggkívül érvényes, azonban szonettjeinek mára klasszikussá és alapkővé vált Szabó Lőrinc-féle fordításainak alapötlete tekintetében nem ennyire egyértelmű. Ám talán ebben is igaza van Lackónak: a szonettek Babits Mihálynak köszönhetők.⁴⁹

Babits egy töredékben maradt tanulmányában – a modern francia líráról (amely az általános költészeti felfogását is jól szemlélteti, s amelynek elindítója egy világirodalmi vita lehetett) – Baudelaire-t védi, mégsem ő,

46 Erről részletesebben lásd SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A Nyugat és a világirodalom* (A magyar Tudományos Akadémián 1999. február 15-én tartott székfoglaló előadás szövege.), *Alföld*, 1999/5, 54–69.

47 BABITS Mihály, *Dante fordítása. Műhelytanulmány*, *Nyugat*, 1912. április 16., 659–670.

48 LACKÓ Géza, *Magyar Shakespeare – Magyar Baudelaire*, *Nyugat*, 1923. augusztus 16., 121–124.

49 Maga Babits az első világháború ideje alatt fordított Shakespeare-verseket (a színművek mellett), megjelentette a 20. és 95. szonettet, s mellette tudunk egy kéziratban maradt töredékről, ez a 154. szonett. A *Nyugat*-ban a két szonett lábjegyzete az a jegyzet, amely a kéziratban a töredékkel egy lapon szerepel, bár más (de szintén autográf) kézírással és íróeszközzel – mivel a másik két szonett megjelenése 1916, és a kézirat a *Téli rege* fólói között található, kijelenthető, hogy ez a töredék is 1916-os vagy néhány évvel korábbi lehet.

hanem Poe az, aki szerint „az egész modern költészet ősatyja, aki a leg-erősebb impulzusokat adta. Tőle a különös tárgyak kedvelése, a misztikus spiritualizmus. Tőle a forma kultusza, a kifejezés légies harmóniája.”⁵⁰ Poe hatása természetesen nem független Baudelaire-étől, korai európai elterjedése nagy részben Baudelaire-nek köszönhető, akinek fordításai az 1850-es években széles körben ismertté váltak. Baudelaire neve a magyar irodalmi- és közéletben sem volt idegen a 19. század második felétől, az 1870-es években már lexikonok szócikkévé is vált.⁵¹ Baudelaire két évtizeddel a *Nyugat* előtt jelent meg először magyarul (lásd Reviczky Gyula: *Éjjéli számvetés*, 1886),⁵² de némi hatása talán már korábban volt a magyar irodalomra: azon belül a (késő)romantikus lírára, ennek egyik példája Arany János *Naturam furcâ expellas* című szonettje 1877-ből, amely összefüggésbe hozható Baudelaire *La Cloche fêlée* című versével – s ebből következően Ady *Három Baudelaire-szonettjének* egyikével (*Bűvös, szép őszi ég*) –, amelyet Babits Mihály *A repedt harang* címmel fordított, illetve talán ez is ihletője volt Szép Ernő első szonettjének (*A harangozónak, Nyugat*, 1908/6) – tehát egész láncolat fűzhető fel egyetlen francia szonettre mint pretextusra. Ugyanakkor azt sem szabad figyelmen kívül hagyni egy (fordítás)elemzés során, hogy az eredeti Baudelaire-versek is tele vannak intertextuális utalásokkal, lásd például a *Guignon* című szonettet, amelyben – mint arra Józán Ildikó felhívja a figyelmet – „több szinten épülnek egymásra az intertextusok. Túl azon, hogy a francia szöveg tulajdonképpen Longfellow és Gray egy-egy versének fordítása és átírása, még egy további intertextust fedezhetünk fel benne [...] mégis Baudelaire versének szokás tekinteni, hiszen Pierre Bénichou szerint itt az átírás [...] invenció.”⁵³

„A versfordítás a kör négyszögesítése”⁵⁴ – így szól Rába György *A szép hűtlenek* című könyvének első mondata, a munka Babits, Kosztolányi és Tóth Árpád fordításait elemzi. Ez a szinte lehetetlen kísérlet – egy költemény lefordítása másik nyelvre – Baudelaire verseire különösen áll, Ady

50 Idézi RÓNAY László, BABITS Mihály és Doktor John H. WATSON. RÓNA Judit, *Nap nap után – Babits Mihály életének kronológiája 1883–1908* = R. J., *Hullámhegyek, hullámvölgyek*, Bp., Kairosz, 2014, 239.

51 *Magyar Lexikon, Az összes tudományok enciklopédiája*. Szerkeszti SOMOGYI Ede. 3. kötet (Bankok-Bianchi), Bp., Rautmann Frigyes, 1879, 218.

52 Az *Éjjéli számvetés az Arad és Vidéke* című lapban jelent meg (1886. szeptember 16-i számban).

53 JÓZÁN Ildikó, *Műfordítás és intertextualitás*, Alföld, 1997/11, 51.

54 RÁBA György, *A szép hűtlenek* (Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád versfordításai), Bp., Akadémiai, 1969, 4.

azt írta a fordítás kihívásairól, hogy „Baudelaire-t fordítani, jól fordítani, azután meghalni, pompás program”.⁵⁵ Babits irodalmi érdeklődése kezdeteitől olvashatta Baudelaire-t, elvétele magyarul is,⁵⁶ műfordítói pályája tizenévesen, költői szárnypróbálgatásaival egyszerre kezdődött meg. 1901-től járt a Négyesy-féle órákra,⁵⁷ s Baudelaire-t az egyetem alatt már biztosan jól ismerte, amikor a francia költő verseinek mintájára (*Tableaux Parisien*) megtervezte *Egy tél Budapesten* című művét, s megvallotta, hogy hasonló programra törekszik, mint amit a francia költőnek tulajdonít.⁵⁸ Babits és kortársai levelezése, visszaemlékezései⁵⁹ megerősítik a Baudelaire-hatást, ezekből is látható, hogy a 20. század első éveiben Babits Rilket,

55 ADY Endre, *Charles Baudelaire él*, Nyugat, 1917. november 1., 742.

56 Az első magyar fordítások a századforduló előttiek, a legkorábbiak közt tartható számon például az *Éjféli számvetés* (ford. REVICZKY Gyula, 1886), *Az albatrosz* (ford. ENDRÓDI Sándor, 1887), *Ábel és Kain* (ford. ENDRÓDI Sándor, 1891), *A lidérc/vámpír* (ford. LENKEI Henrik, 1891), *Don Juan a pokolban* (ford. ENDRÓDI Sándor, 1893) stb., a továbbiakat lásd KOZOCSA Sándor, *Baudelaire Magyarországon* [Bibliográfia], Bp., ELTE Francia Nyelv és Irodalom Tanszék, 1969. A későbbi fordításokat nagyban előlendítette a Kisfaludy-társaság 1895-ben meghirdetett pályázata: „a művelt nyugat költészetének és ezen az uton a legnagyobb szellemeknek ismertetése, a különböző izlés-áramlatok hatásának közvetítése céljából lírai antológiák kiadását határozta el, melyeknek szerkesztésére bizottságot küldött ki. A bizottság az antológiák sorozatát a XIX. század francia líráján kezdi meg Célja, hogy a jelen század francia lírájának hű tükrét nyújtssa. A lehető legjobb műfordításokat készül nyújtani. [...] a Kisfaludy-társaság a haza költőihöz, műfordítóihoz fordul, hogy a vállalatot közreműködésükkel előmozdítsák. Együttal megjelöli a bizottság azokat a francia költőket költeményeikkel, kiktől legszivesebben látja a fordítást s a legszebb tíz költeményre pályázatot hirdet. [...] Beranger, Lamartine, De Vigny, V. Hugo [...] Baudelaire [...]” Lásd *Irodalom és művészet* [rovat] = Budapesti Hírlap, 1895. 182. sz., július 7., 8. A fordítások megjelenése: *Anthologia a XIX. század francia lírájából*, 1–2, Bp., Kisfaludy Társaság – Franklin-Társulat, 1901, 1903. Baudelaire a 2. kötetbe került bele hat verssel, köztük a *Repedt harang* című Zempléni Árpád-fordítással. Lásd *Uo.*, 50.

57 A Négyesy László professzor által vezetett önképző körös irodalomórák népszerűek voltak a 20. század elején, Négyesyhez járt Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád, Juhász Gyula, Zalai Béla vagy Oláh Gábor is.

58 „klasszikus ódaim és himnuszaim még egyáltalán nem készek; t. i. ismét változtam és most én is l'art pour l'art ember lettem és simítok, akár Flaubert, Baudelaire” – írja Babits, lásd *Kosztolányi Dezső Összes Művei: Levelezése I. 1901–1907*, Kritikai kiadás, szerk. BUDA Attila, Pozsony, Kalligram, 2013, 123.

59 „Kosztolányi Dezső egy őszi délutánon mutatkozott be nekem, a titkárnak, és jelentette, hogy Baudelaire-fordításokat akar fölolvasni. Babits Mihály szintén fordításokkal kezdte, de ő Baudelaire mellé Goethét is fölvette”, lásd = *Juhász Gyula összes művei* 6. köt. *Prózai íráskor 1918–1922*, s. a. r. GREZSA Ferenc, Bp., Akadémiai, 1969, 45–46.

Poe-t, Goethét vagy Baudelaire-t olvasott.⁶⁰ Lackó Géza szerint tehát Babits nemcsak az új magyar Shakespeare-fordítás irányelveit fektette le, de valószínűleg Szabó Lőrincet is ő ismertette meg Shakespeare szonettjeivel.⁶¹ Szabó Lőrinc korai Shakespeare-élménye így nem különíthető el a Babits-, Baudelaire- és Tóth Árpád-hatástól. Szabó Lőrinc Baudelaire-élményéről emlékezésében ez olvasható: „Melléktárgyként jó ideje franciát is tanulunk az iskolában. [...] Kardos Pál [...] elvitte Oláh Gáborhoz a fordításomban Baudelaire *A dög* című versét, és kölcsönkapja számomra a *Les Fleurs du Mal*-t. Micsoda boldogság! A fél könyvet átmásolom egy irkába, oly áhitattal, ahogy a bibliát se másolták a középkori szerzetesek.”⁶² Béber László memoárja szerint Szabó Lőrinc nem eredetiből, hanem németből fordította első Baudelaire-versét: „*A dög* első fordítása német után készült – háború volt, nehezen lehetett francia könyvhöz jutni. A fordítás elkerült Oláh Gáborhoz, aki kölcsön adta Lőrincnek a maga *Les Fleurs du Mal* kötetét.”⁶³ Szabó Lőrinc később már biztosan eredetiből fordít, és nyilván ez a fordítása jut el aztán Babitshoz: „Húsvétkor elviszik Babitshoz egy Baudelaire-fordításomat, egy egész olimposzi társaság kezdi olvasni a vidéki diák művét, de a negyedik sornál vendég jön, s a szívdobogató bemutatkozás mégis elmarad.”⁶⁴ Szabó Lőrinc gimnazista korától olvasta tehát Baudelaire, Verlaine vagy épp Ady és Babits verseit, füzeteibe másolta őket. Amikor pedig az előrehozott hadiérettségi, majd a katonaság után Budapestre kerülve egyetemre járt, verseit hamar elvitte a *Nyugat* szerkesztőségébe Babitshoz, aki nem sokkal később a barátságába fogadta. 1921 júliusától Babitsnál élt, aki sokféleképp segítette, például egyetemi előadásai mellett tanársegédnek alkalmazta, illetve alkalmi munkákat adott neki: Baudelaire-t, Verlaine-t, Omár Khájjámot, Oscar Wilde-ot, Coleridge-et vagy épp Shakespeare-t fordíttatott vele honoráriumért. Így jelent meg igen hamar, 1921 első felében a *Shakespeare szonettjei*. Nem

60 *Babits Mihály Levelezése 1890–1906*, s. a. r. ZSOLDOS Sándor, Bp., Historia Litteraria Alapítvány–Korona, 1998, 191–192.; 198.

61 LACKÓ Géza, *Magyar Shakespeare – Magyar Baudelaire*, Nyugat, 1923. augusztus 16., 121–124.

62 SZABÓ Lőrinc, *Életrajzom?* = SZ. L., *Napló, levelek, cikkek*, szerk. KABDEBŐ Lóránt, KÓNYA Judit, Bp., Szépirodalmi, 1974, 20. [Kiemelés: P. A.]

63 BÉBER László, „Szabó Lőrinc Érelő diákévei” = *Az ígért városa: Szabó Lőrinc Debrecen-élménye*, szerk. BÍRÓ Éva, Debrecen, Debreceni Irodalmi Múzeum, 2000, 145. [Kiemelés: P. A.]

64 *Az ígért városa: Szabó Lőrinc Debrecen-élménye*, szerk. BÍRÓ Éva, Debrecen, Debreceni Irodalmi Múzeum, 2000, 69.

csoda tehát, hogy Szabó Lőrinc később elhatárolódott az 1921-es elszett, penzum-fordításaitól (azokat rossznak ítélve), és Shakespeare szonettjeinek újrafordítására, immár belső kényszert érezve, vállalkozhatott: 1948-ban jelent meg a második, javított változat, s kéziratban maradt egy harmadik, újfent több mint száz helyen eltérést mutató, 1957-ben bekövetkezett haláláig készített változat.

Shakespeare szonettjeinek újrafordítását tehát Szabó Lőrinc munkásságában a Baudelaire-versek fordítása előzte meg, azt pedig az erőteljes Ady-lenyomat, illetve Babitsék formahű műfordításai.

Ady *Három Baudelaire-szonett* című átírata a *Nyugat* folyóirat megalapítása előtt, 1904-ben jelent meg, a *Budapesti Napló* októberi (I. [Örökön hajt...]; II. [Édes és kínos...]) és novemberi ([Bűvös, szép őszi...]) számaiban. Ady fordításait vizsgálva már Korompay H. János megjegyzi – 1977-es tanulmányában –, hogy Ady az először közölt két szonettnél az eredeti címeket elhagyta, s névtelenül adatta azokat közre.⁶⁵ A címek elhagyása azért is bír kiemelt jelentőséggel, mert azoknak az értelemképzésben módosító: feszültséget keltő, ironikus és az egész verset újraértelmező szerepük lehetne. Az is csak félmegoldás, amit a harmadik verssel tesz Ady, ennek címét (*Causerie*) ugyan odaírja az első közléskor, de nem fordítja le: vagyis nem tájékoztatja megfelelőképp az olvasókat (noha ekkoriban valószínűleg ő is alig tudott franciául, tehát az eredeti nyelvbeli utalások neki is gondot okozhattak volna). Fordítás és átírás korabeli viszonyát, Ady általi felfogását mi sem mutatja jobban, minthogy a szonetteket felvette az *Új Versek* (1906) című kötetébe, saját darabjai közé *Három Baudelaire-szonett* címmel.

A *Nyugat*ban 1909 elején jelent meg először Baudelaire-fordítás, Babits Mihály interpretálásában.⁶⁶ Talán Babits azért is ragadta el/vissza a Baudelaire-fordítást Adytól, mert az *Új versekről* rendkívül rossz véleménye volt, így fejezte ki egyetértését Kosztolányi levelére:

Igaza van: Ady Endre émelítő poëta: ez a legtalálóbbszó rá: azt hiszem nincs a világirodalomnak alakja, akinek művei oly intenzív hatással volnának a hánýószervekre. (Ez ugyan lehet művészet is; de Adynál nagyon öntudatlan; – a „művészi öntudatlanság” legmagasabb foka.) [...] S mikor ez a „schlafrockos” alak hálósapkában

65 KOROMPAY H. János, *Ady Baudelaire-fordításai*, ItK, 1977/4–6, 622–636.

66 BAUDELAIRE, Charles, *Léthe, Ó éjszaka, Sírvers, Mozgófénykép*, ford. BABITS Mihály, *Nyugat*, 1909. január 1., 44–47.

– „in roaring for a chamber-pot” – betör a Baudelaire oszlopos arányos márványszentélyébe és cédán széttöri e könyelvű költő szigorú formáit: hogyan haragudjam, én, a pedáns? [...] az ifju, a „modern” magyar irodalomnak özös hibája ez a hígság, ez a hanyagság, lazaság; folyton komoly tanulmányt, tartalmasságot hangoztatnak – és minden komolyságra, minden tanulmányra lusták – ez az igaz szó: lusták.⁶⁷

Tehát Babits versfordítása, s annak kifejezetten a *Nyugat*-ban való megjelentetése egy kései, de annál aktuálisabb, a jövőre kiható reakció is lehetett az Ady által interpretált Baudelaire felülrására – bár Babits korábban is fordított a francia költő műveiből, a *Nyugat* és a *Három Baudelaire-szonett* megjelenése előtt: *A semmi vágya* (*Le goût du néant*) című darab például 1904 nyarán született. A fentiekből következik, hogy nem ok nélküli és véletlen tehát, hogy a feléje áradó ellenszenvet Ady is érzekelte, és amikor a *Nyugat* közölte Babits két szonettjét (*Arany Jánoshoz, Szonettek*),⁶⁸ s magára vonatkoztatta azokban a modernkedők elleni hangot. Ezeket a kortársak közül is sokan vélték Ady-ellenesnek, „épp ezért a két szonett az elmúlt évtizedek folyamán sokszor szolgáltatott kitűnő alkalmat arra, hogy kettős vonatkozásban is elmarasztalhassák miatta a költőt: egyszerre lehetett Babitsot Petőfi és Ady, vagyis a szokásos csúsztatással, egyúttal haladás ellenesnek beállítani.”⁶⁹ Az első sorban megidézett és megszólított „Hunyt mester” kétségkívül közelebb állt Babitshoz, mint a két fenti költő, az 1910 őszén publikált *Petőfi és Arany* című írásában is úgy jellemezte Aranyt (Petőfivel szemben felmagasztalva), mint aki személyiségében is közelebb áll hozzá: míg Petőfi szerencsés költő, addig Arany

tele titkolt sebekkel, melyek minden időváltozáskor megújulnak. [...] Akinek egész lelke seb, annak az őszinteség keserves lelkiismeretesség. Az csak azért őszinte, hogy ne legyen egy újabb, még keservesebb sebe, a lelkifurdalásé; mert minden lelkifurdalást ismét mély és halhatatlan sebnek érez. [...] Ez az, amit Weininger,

67 Babits Mihály – Kosztolányi Dezsőnek, Baja, 1906. február 21–22. = *Kosztolányi Dezső Összes Művei. Levelezése I. 1901–1907*, Kritikai kiadás, szerk. BUDA Attila, Pozsony Kalligram, 2013, 448–449. [Kiemelés: P. A.]

68 BABITS Mihály, *Arany Jánoshoz, Szonettek*, *Nyugat*, 1910. január 1, 12.

69 KELEVÉZ Ágnes, „Nem takart seb kell, inkább festett vérzés”: *Ady és Babits kapcsolata a Nyugat első éveiben* = *A Nyugat-jelenség. (1908–1998)*, szerk. SZABÓ B. István, Bp., Anonymus, 1998, 106–116.

a hirhedt osztrák filozófus Gedächtnisnek, erkölcsi emlékezetnek nevez és a zseni legmélyebb sajátságának mond. // Ilyen Weininger értelmében vett zseni Arany.⁷⁰

Az európai irodalom története című művében azt is megjegyzi, hogy Arany szerinte hasonló volt Baudelaire-hez (és Flaubert-hez): „Aranyak is fájt a valóság, mint e nagy moderneknek.”⁷¹ (Az irodalomtörténet elemzése külön tanulmányt érdemelne, akárha az Arany-, akárha a Baudelaire-személetet szeretnénk felszínre emelni belőle.)

A *Nyugat* Baudelaire-rel kapcsolatban 1910-ben közölt ismét anyagot: Tóth Árpád esszéjét,⁷² aki egy Baudelaire-t „másodrendű poétává” lefokozó francia kritika kapcsán (Fauget írása) írta meg védőbeszédét. A *Nyugat* ezek után évekig nem publikált több Baudelaire-t, egészen 1915-ig, amikor is megjelent Kosztolányi híres, *Baudelaire és a belgák* című, a belgákon élcelődő cikke.⁷³

1916–17-ben összesen hét Baudelaire-versfordítást hoz a lap, egyet Babbitstól (*Idegen versek* főcím alatt),⁷⁴ négyet Tóth Árpádtól – ebből két szonettet *Fordítások régi és új költőkből*⁷⁵ megjelöléssel –, s kettőt Havas Gézától: *Két Baudelaire-szonett a halálról*.⁷⁶ A világháború a *Nyugatra* nemcsak cenzurálisan, hanem tematikailag is kihatott: a front és a halál témái köré koncentrálódott, s talán felerősítette a franciák, s ezen belül a Baudelaire körüli diskurzust. Emellett az sem utolsó szempont, hogy a háború és annak utánérzete elősegítheti a kötött formák iránti igény fel-lángolását (a külső világ instabilitásával szemben a belső megnyugvásként is szolgálható rend konstitútumát), a szonett a szerelmi lírából nőtt ki magát, ám gyakran használták társadalmi-politikai problémák ábrázolási formájaként is, a Metzler-lexikon szerint egyéb tartalmi változatai a patológus, hátborzongató szonett (Georg Heym; Georg Trakl) vagy a mindennapok és az ipari munka ábrázolója (Paul Zech), de jelentős szerepet játszott az emigráció lírájában (Bertolt Brecht), dicsőítette a náci időszakot

70 BABITS Mihály, *Petőfi és Arany*, Nyugat, 1910. november 16., 1577–1590.

71 BABITS Mihály, *Az európai irodalom története*, Bp., Szépirodalmi, 1979, 392.

72 TÓTH ÁRPÁD, *Baudelaire, un bon poëte de second ordre*, Nyugat, 1910. november 1., 1570–1572.

73 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Baudelaire és a belgák*, Nyugat, 1915. április 1., 402–403.

74 BAUDELAIRE, Charles, *Szökőkút*, ford. BABITS Mihály, Nyugat, 1916. október 16., 550.

75 BAUDELAIRE, Charles, *Exotikus-illat, Az óriásnő*, ford. TÓTH ÁRPÁD, Nyugat, 1916. november 16., 676–677.

76 BAUDELAIRE, Charles, *A szeretők halála*, ford. HAVAS Géza, Nyugat, 1917. szeptember 16., 465. és *A szegények halála*, ford. HAVAS Géza, Nyugat, 1917. szeptember 16., 466.

(Gerhard Schumann) és az ellenállás költeménye (Albrecht Haushofer) is volt. A háború után gyakran tartalmazott filozófiai reflexiót⁷⁷ – teszi hozzá a szócikk; ez pontosítható azzal, hogy nemcsak a háború után, hanem a háború alatt, mint feldolgozási és önkifejezési mód is jelen volt.

A háborúnak konkrét, az újságok tartalmi szabályozására kiterjedő hatása is volt. Az angol és a francia műfordítások folyamatos közlése jelezte a lap olvasói számára, hogy a *Nyugat* nem foglal állást, nem tesz különbséget a világháború résztvevői között nyelvi, kulturális szempontból. Ennek következményeképp – cenzurális tiltás miatt – az 1916. évi 20. *Nyugat*-szám egyes oldalai csupán üres lapokkal jelenhettek meg.

Ady Endre 1917-es cikke, a *Charles Baudelaire él* felhívta a figyelmet a francia intellektus erőnyeire, s egyúttal kiismerhetetlenségére: „minden Baudelaire-munkát ismerek, de Baudelairet nem”⁷⁸ – írja Ady, méltatása viszont kissé kényszeredettnek, vagy legalábbis eseményekhez kötötnék bizonyul, hiszen így kezdi: „Kell írnom Charles Baudelaire-ről”, s jóval korábbi fordításaira/átirataira emlékszik vissza benne. Nem említi sem azt, hogy ezévben megjelent egy Baudelaire-fordításkötet, sem Babitsék műfordítói munkáját, de még csak a *Nyugat* ezévi, korábbi számaiban megjelent írásokra sem utal, kizárólag saját, egykori szonettfordítását és Baudelaire rá tett hatását emeli ki. Az egyetlen aktualitás, amelyet Ady megnevez, Theophile Gautier prologusa, ezt, a cikk szerint, nemrég olvasta újra. Pedig szintén 1917-ben jelent meg – még az Ady-írás előtt – Szini Gyula Baudelaire-eszszéje a *Nyugat*-ban. Ez még *Bajvirágok* címen utal Baudelaire művére egy korábbi fordítás címadása okán, arról ír, hogy Baudelaire kortársai „nem tudják elosztani a legendát, hogy a »Bajvirágok«-at csak romlott és szenvedélyektől dúlt lélek írhatta.”⁷⁹ 1917-es Kosztolányi *Baudelaire és Verhaeren*⁸⁰ című írása és Swinburne Baudelaire-nek ajánlott verse (*Ave atque vale*)⁸¹ is, Kosztolányi fordításában. 1917-ben megjelent egy Baudelaire-fordításkötet is, György Oszkár munkája, a vitatott intenciójú és című *A rossz virágai*.⁸²

77 Metzler *Lexikon Literatur. Begriffe und Definitionen*, begr. Günther und Irmgard SCHWEIKLE, hrsg. Dieter BURDORF, Christoph FASBENDER, Burkhard MOENNINGHOFF, Stuttgart–Weimar, XVII, Metzler, 2007, 715.

78 ADY Endre, *Charles Baudelaire él*, *Nyugat*, 1917. november 1., 742.

79 SZINI Gyula, *Baudelaire*, *Nyugat*, 1917. szeptember 16., 485–486.

80 KOSZTOLÁNYI Dezső, Baudelaire És Verhaeren [*Charles Baudelaire, Émile Verhaeren.*], *Nyugat*, 1917. július 16., 145–148.

81 SWINBURNE, Algernon Charles, *Ave atque vale (Charles Baudelaire emlékezetére)*, ford. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Nyugat*, 1917. május 16., 936–942.

82 BAUDELAIRE, Charles, *A rossz virágai*, ford. GYÖRGY Oszkár, Békéscsaba, Tevan, 1917.

1918-ban a lap újabb három Baudelaire-versfordítást közöl,⁸³ szonettet újra csak 1919-ben (*Kísértet*).⁸⁴ 1920-ban megjelenik a *Nyugat*-ban Babits Mihály fordításában a *Bánatos holdvilág*, Tóth Árpád fordításában a *Csittító* című szonett, s mellettük tizenkét másik Baudelaire-vers.⁸⁵

Babits 1921-ben kiadja *Erato* című műfordításait, benne több Baudelaire-verssel, mint például az *Egy pogány imája* című szonett, de a kötet másoktól is hoz szonetteket, Pietro Aretino-tól, Giorgio Baffo-tól, Henri Canteltől, Paul Verlaine-től, Artur Rimbaud-tól, s kettőt Shakespeare szonettjeiből (I-II.).⁸⁶ 1922-ben *A Rossz virágai*, immár György Oszkár és Térey Sándor kettős fordításában új kiadását éri meg.⁸⁷ Csak ezután, 1923-ban jelenik meg, az eredetileg a Baudelaire-centenáriumra készült nyugatos *Le Fleurs du Mal*-fordítás, *A Romlás virágai* (Babits Mihály, Tóth Árpád és Szabó Lőrinc munkája).⁸⁸ *A Romlás virágai* több újrakiadást és átdolgozást megélt. 1943-as, harmadik, bővített kiadása Szabó Lőrinc átdolgozott fordításaival és Baudelaire-tanulmányával jelent meg a Révai Könyvkiadónál, negyedik (422 oldalasra duzzasztott) kiadása pedig 1957-ben látott napvilágot Szabó Lőrinc előszavával, jegyzeteivel és Gautier Baudelaire-tanulmányával együtt. 1991-ben ismét megjelent egy új fordítás – régi címmel: Tornai József újra *A rossz virágai* szókapcsolattal fordítja le Baudelaire verseit. Az 1923-as *A Romlás virágai* címadását Szabó Lőrinc későbbi jegyzetei egyébként úgy magyarázták, hogy a „*Mal* szónak nincs a nyelvünkben igazi ekvivalense. Mint jelző és főnév: egyszerre idézi a fizikai vagy metafizikai rosszat, az anyagi vagy testi bajt, a betegséget, a kárt, a nehézséget, a fáradalmat, gyötrelmet, a veszteséget és a fájdalmat, az ördögöt. Magyar címnek »*A Rossz virágai*« kifejezés első tekintet-re nagyon megfelelőnek látszik, de a főnevesített jelző, legalább ebben az esetben, nem hat természetesen; a »*Bajvirágok*» megoldás [...] erőltetett és sápadt... Ezeknek és hasonló meggondolásoknak az alapján választottuk

83 BAUDELAIRE, Charles, *Az albatrosz*, ford. TÓTH ÁRPÁD; *A haj*, ford. TÓTH ÁRPÁD; *A táncoló kígyó*, ford. TÓTH ÁRPÁD, *Nyugat*, 1918. május 16., 847–849.

84 BAUDELAIRE, Charles, *Kísértet*, ford. BABITS MIHÁLY, *Nyugat*, 1919. június 16.–július 1., 785–786.

85 *Nyugat*, 1920. november 1–16., 1003–1011.

86 *Erato. Az erotikus világköltészet remekei [Műfordítások]*, ford. BABITS MIHÁLY, Wien, Hellas, 1921.

87 BAUDELAIRE, Charles, *A rossz virágai*, ford. GYÖRGY OSZKÁR ÉS TÉREY SÁNDOR), Békéscsaba, Tevan, 1922.

88 BAUDELAIRE, Charles, *ROMLÁS VIRÁGAI (LES FLEURS DU MAL)*, ford. BABITS MIHÁLY, SZABÓ LŐRINC, TÓTH ÁRPÁD, Bp., Genius, 1923.

annakidején Babits Mihállyal és Tóth Árpáddal »A *Romlás virágai*« címet (bár a »*Romlás*« elől a határozott névelő valahogy mégis elmaradt a címlapról).⁸⁹ A fordítói előszó a formahűséget hangsúlyozta:

[a] szigorúság kötelezett a formahűségre is. Baudelaire verselése nem hanyag és szeszélyes, hanem kemény, kötött s szinte pedánsabb a klasszikusnál. A sorok hosszúsága, a caesura s a hím- és nőrímek (két verset kivéve, pontos) váltakozása, a szonettek végigrímelése vagy végig-nem-rímelése, maradéktalan beleszámítva a hatásba, a legkisebb eltérést is tiltják. Azt a szabadságot sem engedhettük meg, ami régebbi fordítóknál szokásos volt: hogy a francia sort magyar alexandrinnal helyettesítsük; mert azonkívül, hogy a magyar vers a hím- és nőrím igazi különbségét nem adja vissza, egyébként sem alkalmas e komplikált, modern hangulatok öltönyéül.⁹⁰

Érdemes e ponton, az előszó intenciójával kapcsolatban a már korábban idézett, Kosztolányinak írt 1906-os Babits-levelelre visszatekinteni – ebben egészen hasonló elvek be nem tartásával marasztalta el Babits Adyt. Az 1923-as első kiadásban, valószínűleg az előszóban ismertetett formai alaptézishez idomulva, egységesítették az összes korábban készült munkát, több más vers mellett ugyanis például a Tóth Árpád által 1916-ban fordított *Előhang* is új változatban jelent ott meg. Elmondható, hogy összességében a kötet több mint húsz év munkáját, fordításait és fordítási kísérleteit, műfordítói koncepcióját foglalja magában. Az egyik korábbi fordító, Térey Sándor így méltatta kritikájában e kötetet: „A magyar nyelv oly gazdagságát, a kifejezésbeli árnyalatok annyi lehetőségét és változatosságát találjuk, hogy még György Oszkár úttörő munkája, Franyó Zoltán nem mindennapi fordítása és Kosztolányi néhány költői szépségű átültetése után is új és friss élvezetet nyújtanak. [...] A szövegek néhány oly ihletett visszaadására bukkanunk, mely eredeti versnek is ritkaszep.”⁹¹ Lackó Géza *Magyar Shakespeare, magyar Baudelaire* címmel írt a *Nyugat*-ba a Baudelaire-fordításkötet megjelenése után: „A fordítást hárman végezték. Babits, aki Dantén megtanulta az alázatosság egyszerűségét, Tóth Árpád

89 BAUDELAIRE, Charles, *A ROMLÁS VIRÁGAI*, 4. kiadás, jegyz. és az előszót írta SZABÓ Lőrinc, Bp., Magvető, 1957.

90 BAUDELAIRE, Charles, *ROMLÁS VIRÁGAI (LES FLEURS DU MAL)*, ford. BABITS Mihály, SZABÓ Lőrinc, TÓTH Árpád, Bp., Genius, 1923, 8–9.

91 TÉREY Sándor, *A teljes magyar Baudelaire*, Kékmadár, 1923/1, 211.

a legfinomabban rafinált verselő és Szabó Lőrinc, aki váratlan tökéletességű s bántóan lezuhanó soraival leginkább baudelairei, mert Baudelaire tudvalevően éppen oly kínosan versel, mint Vajda János, nagy szépségek montblankjairól esetlenségek, fölösleges szavak, közhelyek szakadékaiba szédülve néha.”⁹²

4. Zárlat

A *Nyugat*nak tehát kardinális jelentősége volt a hazai Baudelaire-recepció létrejöttében, a magyar szonett történetében, s a fordítások születésében – különösen a Rába György által a „*Nyugat* nagy műfordító nemzedéke”⁹³-nek nevezett Babits–Kosztolányi–Tóth Árpád triásznak, illetve a már velük együtt dolgozó, de tanítványuknak tekinthető Szabó Lőrincnek.⁹⁴

A második alfejezet rámutatott a lap korai éveinek világirodalmi irányultságra – ami az utolsó egy-másfél évtizedben, Babits szerkesztése alatt teljesedett ki –: a *Nyugat* nyitni próbált, ugyanakkor óvatosan bánt az arányokkal: a magyarságtudat csorbításának vádját elkerülni próbálva, egyensúlyozott. A lap első éveiben feltűnő, érzékelhető volt a világirodalom felé terjeszkedés, mindemellett végig domináltak a magyar nyelvű versek: másokéi mellett Ady magyarság-versei. S mégis: sok ellenzője akadt, ez látható a *Nyugatot* nagyképpüként, a magyarságot és a népet lenéző, rossz ízlésű, szóficamító, szennyírók társaságaként jellemzett cikkekből. E tények számbavétele nem megkerülhető, ha a fordításokhoz, a külföldön divatos, de a hazai terepen kevésbé ismert, használt formák történetéhez szándékozunk hozzáférni.

A szonettek fordítása összeköthető a modern magyar líra kialakulásával, ami a magyar nyelv költői teljesítőképességének mércéjeként is értékelhető. A nyugati nyelvekből fordított nyugati forma nyilvánvaló esztétikai és kulturális állásfoglalás, de nem degradálása, megcsúfolása a hazainak, sőt, sokkal inkább a magyar nyelv próbára tétele – például épp

92 LACKÓ Géza, *Magyar Shakespeare – Magyar Baudelaire*, *Nyugat*, 1923. augusztus 16., 121–124.

93 RÁBA György, *A szép hűtlenek (Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád versfordításai)*, Bp., Akadémiai, 1969, 12.

94 Utóbbi fordításairól lásd SZABÓ T. Anna, *Shakespeare szonettjei Szabó Lőrinc fordításában, Doktori disszertáció*, Bp., ELTE BTK, 2004, doktori.btk.elte.hu/lit/szabot/disszertacio.pdf, hozzáférés: 2017. máj. 12.; MEZEI GÁBOR, *Fordítás és anyagság: Az írás mint kultúrtechnika az Örök barátainkban*, Bp., Ráció, 2016.

az a Kosztolányi írt cikket a tízes években Baudelaire védelmében, akit a magyar nyelv tisztelőjeként tartunk számon,⁹⁵ vagy az az Ady méltatta, akit a *Napkelet*⁹⁶ is közölte.

A szonett 20. századi magyar irodalomban történő továbbélésének/újraéledésének kulcsa a *Nyugat* első másfél évtizedében, s fordításaiban rejlik. A Baudelaire- és a Shakespeare-fordítások ugyanis nemcsak a francia és angol szerző szonettjeit ismertetik meg a hazai olvasóval, hanem önálló magyar nyelvű műként is értelmezhetővé válnak, s hatásuk a magyar irodalomra nem egyszer jelentősebb, mint az eredeti francia vagy angol versé, főként, ha nem (pusztán) közvetíteni szándékoznak, hiszen „[m]it is »mond« egy költemény? Mit közöl? Nagyon keveset annak, aki érti. Ami benne lényegi, az nem közlés, nem kijelentés. Az a fordítás azonban, amely közvetíteni akar, mégsem közvetíthetne semmi mást, csak a közlést – vagyis valami lényegtelen.”⁹⁷

Irodalomjegyzék

- ADY ENDRE, *Charles Baudelaire él*, Nyugat, 1917. november 1., 742.
- ALFÖLDY Jenő, *Magyarságversek szordínóval és anélkül Kálnoky László költészetében*, Forrás, 2014/6, 66–72.
- ANGYALOSI Gergely, *A minta fordul egyet: Esszék, tanulmányok, kritikák*, Bp., Kijarat, 2009.
- Az ígéret városa: Szabó Lőrinc Debrecen-élménye*, szerk. BÍRÓ Éva, Debrecen, Debreceni Irodalmi Múzeum, 2000.
- Babits Mihály Levelezése 1890–1906*, s. a. r. ZSOLDOS Sándor, Bp., Historia Litteraria Alapítvány–Korona, 1998.
- BABITS Mihály, *Az európai irodalom története*, Bp., Szépirodalmi, 1979.
- BABITS Mihály, *Dante fordítása: Műhelytanulmány*, Nyugat, 1912. április 16., 659–670.
- BABITS Mihály, *Petőfi és Arany*, Nyugat, 1910. november 16., 1577–1590.
- BABITS Mihály, *Swinburne*, Nyugat, 1909. február 1., 113–119.

95 Kosztolányi *Erős várunk, a nyelv* című kötetét épp a Nyugat Kiadó és Irodalmi R. T. jelentette meg 1943-ban.

96 Amely ugyanakkor Babitstól, Ignótól, Tóth Árpádtól és más nyugatosoktól ugyanúgy közölt néhány írást, sőt az a hír járta, hogy a Napkelet a „Nyugat előszobája volt” a fiatal írók számára. Vö. RÓNAY György, *A Nyugat = Vallomások a Nyugatról*, kiad. Uő, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum – Népművelési Propaganda Iroda Kiadó, 1971, 144.

97 Walter BENJAMIN, *A műfordító feladata*, ford. SZABÓ Csaba = W. B., „Szirének hallgatása”, Bp., Osiris, Budapest, 2001, 71.

- BAUDELAIRE, Charles, *A ROMLÁS VIRÁGAI*, 4. kiadás, jegyz. és az előszót írta Szabó Lőrinc, Bp., Magvető, 1957.
- BAUDELAIRE, Charles, *A rossz virágai*, ford. GYÖRGY Oszkár és TÉREY Sándor), Békéscsaba, Tevan, 1922.
- BAUDELAIRE, Charles, *A rossz virágai*, ford. GYÖRGY Oszkár, Békéscsaba, Tevan, 1917.
- BAUDELAIRE, Charles, *ROMLÁS VIRÁGAI (LES FLEURS DU MAL)*, ford. BABITS Mihály, SZABÓ Lőrinc, TÓTH Árpád, Bp., Genius, 1923.
- BÉBER László, „Szabó Lőrinc Érelő diákévei” = *Az ígélet városa. Szabó Lőrinc Debrecen-élménye*, szerk. BÍRÓ Éva, Debrecen, Debreceni Irodalmi Múzeum, 2000, 139–146.
- BENGI László, *Két Babits-szonett: Régi magyar irodalom, Zrínyi Velencében*, Irodalomismeret, 1995/4, 104–108.
- Walter BENJAMIN, „Szirének hallgatása”, Bp., Osiris, Budapest, 2001.
- Sandra L. BERMANN, *The Sonnet Over Time: A Study in the Sonnets of Petrarch, Shakespeare and Baudelaire*, Chapel Hill and London, University of North Carolina, 1988.
- BUDA Attila, *A Nyugat Kiadó története*, Bp., Borda Antikvárium, 2000.
- DÁVIDHÁZI Péter, „Most taposnak rajtam” = *Thienemann Tivadar és a mai szaktudományok. Írások születése 125. évfordulójára*, szerk. P. MÜLLER Péter, Pécs, Kronosz, 2016, 11–46.
- Erato. Az erotikus világtörténet remekei* [Műfordítások], ford. BABITS Mihály, Wien, Hellas, 1921.
- HORVÁTH János, *Új közízlés felé*, Napkelet, 1923/1, 81–84.
- ILLYÉS Gyula, *Naplójegyzetek [1975–1976]*, Bp., Szépirodalmi, 1991.
- Illyés Gyula József Attiláról*, szerk. DOMOKOS Mátyás, Bp., Nap, 2006.
- Irodalom és művészet* [rovat], Budapesti Hírlap, 1895. 182. sz., július 7.
- JÓZAN Ildikó, *Mű, fordítás, történet. Elmélkedések*, Bp., Balassi, 2009.
- JÓZAN Ildikó, *Műfordítás és intertextualitás*, Alföld, 1997/11, 45–53.
- József Attila levele József Jolánnak, 1926. december 19. = József Attila levelezése*, s. a. r. STOLL Béla, Bp., Osiris, 2006.
- József Attila összes versei III., Kritikai kiadás*, közzétette STOLL Béla, Bp., Balassi, 2005.
- JÓZSEF Jolán, *József Attila élete*, Bp., Cserépfalvi, 1940.
- [JUHÁSZ Gyula, 1918, In:] *Juhász Gyula összes művei 6. köt. Prózaírói írások 1918–1922*, s. a. r. GREZSA Ferenc, Bp., Akadémiai, 1969.
- KELEVÉZ Ágnes, *Babits magyar szonettjei*, Irodalomtörténet, 2012/2, 222–234.

- KELEVÉZ Ágnes, „Nem takart seb kell, inkább festett vérzés”: Ady és Babits kapcsolata a Nyugat első éveiben = *A Nyugat-jelenség. (1908–1998)*, szerk. SZABÓ B. István, Bp., Anonymus, 1998, 106–116.
- KONCSOL László, „...szublimálom ösztönöm...”: József Attila „Költők és kora” című verséről, *Irodalmi Szemle*, 1981/6, 512–522.
- KOROMPAY H. János, *Ady Baudelaire-fordításai*, ItK, 1977/4–6, 622–636.
- KOSZTOLÁNYI Dezső *Összes Művei: Levelezése I. 1901–1907*, *Kritikai kiadás*, szerk. BUDA Attila, Pozsony, Kalligram, 2013.
- KOSZTOLÁNYI Dezső, *Baudelaire és a belgák*, Nyugat, 1915. április 1., 402–403.
- KOSZTOLÁNYI Dezső, *Baudelaire és Verhaeren [Charles Baudelaire, Émile Verhaeren.]*, Nyugat, 1917. július 16., 145–148.
- KOSZTOLÁNYI Dezső, *Erős várunk, a nyelv*, szerk. ILLYÉS Gyula, Bp., Nyugat, 1943.
- KOSZTOLÁNYI Dezső, *Rilke*, Nyugat, 1909. szeptember 16., 301–313.
- KOSZTOLÁNYI Dezső, *Swinburne*, Nyugat, 1908. december 1., 446–447.
- KOVÁCS Sándor Iván, *Zrínyi epigrammáitól a „magyar szonettek”-ig*, IT, 1981/1, 181–214.
- KOZOCSA Sándor, *Baudelaire Magyarországon [Bibliográfia]*, Bp., ELTE Francia Nyelv és Irodalom Tanszék, 1969.
- KŐSZEG Ferenc, *Egy letűnt nemzedék elfeledett krónikása*, Holmi, 2008/1, 108–127.
- LACKÓ Géza, *Magyar Shakespeare – Magyar Baudelaire*, Nyugat, 1923. augusztus 16., 121–124.
- Magyar Lexikon, Az összes tudományok enciklopédiája*. Szerkeszti SOMOGYI Ede. 3. kötet (Bankok-Bianchi), Bp., Rautmann Frigyes, 1879.
- Magyar szonettek. [1.] Régi költők, [Régi magyar költők] [2.] Virágének = Babits Mihály kéziratai és levelezése, összeáll. CSÉVE Anna, KELEVÉZ Ágnes, MELCZER Tibor, NEMESKÉRI Erika, PAPP Mária, Bp., Argumentum–PIM, 1993, 161.*
- MANN Lajos, *Ajánlat egy József Attila-töredék hiányzó sorainak pótlására*, In: Holmi, 2010/5, 571–579.
- Metzler Lexikon Literatur. Begriffe und Definitionen*, begr. Günther und Irmgard SCHWEIKLE, hrsg. Dieter BURDORF, Christoph FASBENDER, Burkhard MOENNINGHOFF, Stuttgart–Weimar, XVII, Metzler, 2007.
- NEMES NAGY Ágnes, *A magasság vágya. Összegyűjtött esszék II.*, Bp., Magvető, 1992.
- NÉMETH G. Béla, *Az önmegszólító verstípusról (Különös tekintettel József Attilára)*, ItK, 1966/5–6, 546–571.

- PATAKY Adrienn, *Ady-hatás Szép Ernő szonettjeiben* = „álom visszhangja hangom”: *Tanulmányok Szép Ernőről*, szerk. PALKÓ Gábor, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2016, 109–129.
- PATAKY Adrienn, *Szabad kötöttség: Szonettekről és politikai líráról a '45 utáni magyar irodalomból*, Bp., Ráció, 2016.
- RÁBA György, *A szép hűtlenek* (Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád versfordításai), Bp., Akadémiai, 1969.
- RÓNA Judit, *Nap nap után – Babits Mihály életének kronológiája 1883–1908* = R. J., *Hullámhegyek, hullámvölgyek*, Bp., Kairosz, 2014.
- RÓNAY György, *Vallomások a Nyugatról*, kiad. Uő, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum – Népművelési Propaganda Iroda Kiadó, 1971.
- STOLL Béla, *József Attila utolsó verse*, *Irodalomismeret*, 2000/4, 26–31.
- SWINBURNE, Algernon Charles, *Ave atque vale* (Charles Baudelaire emlékezetére), ford. Kosztolányi Dezső, *Nyugat*, 1917. május 16., 936–942.
- SZABÓ Lőrinc, *Napló, levelek, cikkek*, szerk. KABDEBÓ Lóránt, KÓNYA Judit, Bp., Szépirodalmi, 1974.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A Nyugat és a világirodalom* (A magyar Tudományos Akadémián 1999. február 15-én tartott székfoglaló előadás szövege), *Alföld*, 1999/5, 54–69.
- SZINI Gyula, *Baudelaire*, *Nyugat*, 1917. szeptember 16., 485–486.
- TARJÁNYI Eszter, *Ars poetica-szerű szonettek, szonett-szerű ars poeticák*, *IT*, 2014/1, 409–424.
- TÉREY Sándor, *A teljes magyar Baudelaire*, *Kékmadár*, 1923/1, 211.
- TÓTH Árpád, *Baudelaire, un bon poëte de second ordre*, *Nyugat*, 1910. november 1., 1570–1572.
- TURCSÁNY Péter, *Poétika-pedagógiai, verstan-poétikai, irodalomismereti és közgondú írások 1-2.*; Pomáz, Kráter Műhely Egyesület, 2001.
- [S. n.], *Új Élet*, 1917. március 1., 2–3.
- 1000ev.hu*, szerk. POMOGYI László, kiadta a Wolters Kluwer Kft. (Hozzáférés: 2017. máj. 12.)

Az idő kérdése Rejtő Jenő *A tizennégy karátos autó*¹ című regényében

Sári Orsolya

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar (Budapest)
Irodalomtudományi Doktori Iskola, Modern Irodalomtudomány Program

Abstract

My study shows the question of time in The 14-carat roadster. The first part of the study focuses on the issues of order, duration and frequency. In the second part of the study I focus on The 14-carat roadster and I examined order, duration and frequency in this Rejtő novel. In the last part of the study I present the other analytical aspects like the mood and the perspective.

Keywords: The 14-carat roadster, the question of time, order, duration, frequency

1. Bevezetés

Az elbeszélő műveknél, így Rejtő Jenő *A tizennégy karátos autó* című regényénél is, két szövegszint különböztethető meg: a történet, valamint az elbeszélés szintje. A történet elemezhető a mélystruktúra és a szereplők szintaktikai relációi szempontjából. Az elbeszélés pedig az (1) elbeszélésmód, a (2) hang és az (3) idő szempontjából. „[A]z elbeszélés időbeliségének a kérdése mindig a történet időbeliségével való viszonyában jelentkezik, a narratív szöveg időbelisége mindig történetidő és elbeszélésidő viszonyának problémája. A történet és annak elbeszélése ugyanis egyaránt időbeni folyamat.”²

Jelen írás egyik kiindulópontja az előbbi, másik kiindulópontként Veres András megállapítása szolgál, miszerint „Ritkán fordul elő, hogy Rejtő változtatna az egyenes vonalú cselekményen. De *A tizennégy karátos autó*-ban [...] felforgatja a cselekmény időrendjét. Ismételten előreszalad a történetmondásban: először (újra meg újra) előkerül az ellopott luxusautó, majd kiderülnek az előzmények.”³ Véleményem szerint azonban a regény időszerkezete ennél sokkalta árnyaltabb.

1 A regény 1940-ben jelent meg a Nova Kalandos Regényei sorozat 125. részeként.

2 MAÁR Judit, *A fantasztikus irodalom mint narratológiai probléma* = M. J., *A fantasztikus irodalom*, Bp., Osiris, 2001, 166.

3 VERES András, *A ponyva klasszikusa = A magyar irodalom története III.: 1920-tól napjainkig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, Bp., Gondolat, 2007, 386.

A következő oldalakon az idő kérdéskörét járom körbe alaposabban, majd ezeket figyelembe véve *A tizennégy karátos autó* című regény időszerkezetének elemzését végzem el. Tanulmányom kettős célt szolgál, egyfelől *A tizennégy karátos autó* című regény időszerkezetének elemzésével Rejtő Jenő művének komplex elemzéséhez⁴ igyekszem hozzájárulni, másfelől pedig ahhoz, „hogyan Rejtőt az elemzési szempontok következtetés végigvitelével és egy koherens értelmezés megalkotásával vegyük komolyan – ha sikerül.”⁵

2. Az idő kérdésköre

Mint ahogyan már a tanulmány bevezetőjében is utaltam rá, az elbeszélő műveknél két időfajta különböztethető meg, a történet⁶ és az elbeszélés ideje, melyek viszonyát vizsgálva megkülönböztethetjük az (1) időrendet, az (2) időtartamot és a (3) gyakoriságot. Ezek további vizsgálódási szempontokat vezetnek be.

Az (1) „*időrend* azt jelenti, hogyan, milyen rendben jelenik meg az elbeszélésben a diegézisbeli események egymásutániságának tényleges időrendje.”⁷ A történet és az annak elbeszélése közti diszharmóniákat, eltéréseket anakroniának nevezzük. „Az anakronia, tehát a történetanyag eseményei és az elbeszélte események sorrendisége közötti eltérés technikailag az elsődleges és a másodlagos vagy beágyazott elbeszélés viszonyában jelentkezik.”⁸ Az elbeszélő művek nagy többsége utólagosan mutat be egy, már bekövetkezett eseményt, vagyis az analepszis elnevezésű elbeszélői eljárást alkalmazza. Ennek fordítottját, vagyis azt, hogy az elbeszélés egy utólag bekövetkező eseményt mutat be, prolepszisnek nevezzük. E két elbeszélői eljárás bemutatását azért tartom fontosnak, mert a későbbiekben látni fogjuk, hogy *A tizennégy karátos autó*ban mindkét elbeszélői eljárással találkozhatunk,

4 Egy mű komplex elemzése, meglátásom szerint, az elbeszélésmód, a hang és az idő kérdéskörének együttes vizsgálatával végezhető el a leghatékonyabban. Jelen tanulmányban is látni fogjuk, hogy ezek a kategóriák nehezen választhatók el egymástól.

5 Huszár Linda, *Kánon, műfajiság és egy Rejtő regény: A Néma Revolverek Városa*, <http://apertura.hu/2011/tel/huszar>, hozzáférés: 2017. jan. 25.

6 „A történet eseményei, definíciójuk szerint, kronologikus rendben követik egymást. Azonban amikor az elbeszélő elmondja a történetet, semmi sem kötelezi arra, hogy kövesse az időrendet; az események bármilyen olyan sorrendben bemutatathatók, melyet a narrátor a leghatékonyabbnak talál.” Sarah KOZLOFF, *Narrációelmélet és televízió = Verbális és vizuális narráció*, szerk. FÜZI Izabella, Szeged, Pompeji, 2011, 26–27.

7 DOBOS István, *Az elbeszélés elméleti kérdései* = D. I., *Az irodalomértés formái*, Debrecen, Csokonai, 2002, 129.

8 Uo., 130.

ezek különböző fajtáit azonban csak később áll szándékomban bemutatni.

Az (2) időtartam az elbeszélés ritmusára vonatkozik, melyet természetesen sok minden befolyásolhat. Egy elbeszélő mű soha nem fog egyidejűséget mutatni, hiszen ahhoz, hogy az egyidejűség megvalósuljon a történet időtartamának és az elbeszélés időtartamának azonosnak kellene lennie. Az elbeszélés időtartama az olvasáshoz szükséges időt jelenti, amely viszont egyénenként változó. Saját magunkon is észrevehetjük, hogy amikor egy regényt először olvasunk, több időt vesz igénybe az olvasás, mint amikor másodjára vagy harmadjára vesszük kezünkbe ugyanazt az olvasmányt. A ritmus négy alapvető formáját különböztette meg Genette,⁹ melyek közül a két végétlet az ellipszis (kihagyás) és a leíró szünet jelenti, a közbülső formákat pedig a jelenet és a kivonatos elbeszélés.¹⁰ Az ellipszis esetében temporális, vagyis időbeli ellipsziszről beszélhetünk, melynek kapcsán „az első kérdés itt az, hogy ez a tartam meghatározott-e [...], vagy sem.”¹¹ Formai szempontból egy ellipszis explicit, illetve implicit lehet. Az explicit ellipszisek az „egy évvel később” típusú megjegyzések révén valósulnak meg, míg az implicit ellipszis szövegbeli jelenlétére csupán egy-egy kronológiai hiányosságra felfigyelve tud következtetni a befogadó. A leíró szünet esetében az adott terjedelmű elbeszélésidőhöz nulla terjedelmű történetidő társul. A kivonatos elbeszélés a történet idejénél rövidebb idejű elbeszélésre utal. A négy alapvető forma közül a (diegetikus) jelenet az, amely az egyidejűséghez a legközelebb áll, hiszen a „»szavak utánzása lévén«, a történet feltételezhetően ugyanannyi időt vesz igénybe, mint elbeszélése.”¹² Ugyanakkor a dialógusjelenet kapcsán is fenn tartásokkal kell kezelni az izokroniát, az egyidejűséget, hiszen előfordulhat, hogy az elbeszélő mű szereplője más sebességgel mondja ki gondolatait, mint amilyen sebességgel a befogadó elolvassa azokat.

A (3) gyakoriság az egyszerűség és az ismétlődés kérdéskörét öleli fel.

Lehetséges, hogy adott szövegben egyetlen elbeszélő szekvencia egyetlen történetsszekvenciának felel meg, s ezt az esetet egyszeri, szingulatív elbeszélésnek nevezzük. Az is előfordulhat azonban, hogy egyetlen elbeszélő szekvencia több történetsszekvenciának feleltethető meg [...], ezt az esetet gyakorító elbeszélésnek neve-

9 Gérard GENETTE, *Az elbeszélő diszkurzus = Az irodalom elméletei I.*, szerk. THOMKA Beáta, Pécs, Jelenkor, 1996, 61–98.

10 Ezek bővebb kifejtésére a tanulmány későbbi, *A tizennégy karátos autóra* vonatkozott részében kerül sor.

11 GENETTE, *i. m.*, 91.

12 MAÁR, *i. m.*, 167.

zük. S végül beszélhetünk ismétlődő elbeszélésről, amikor több elbeszélő szekvenciának egyetlen történetsszekvencia felel meg, azaz, ugyanazt az eseményt többször is leírja a szöveg.¹³

A gyakoriság kérdésköre összekapcsolható a – bevezetésben már említett – történet mélystruktúrájával. A kezdeti állapotot általában egy gyakori vagy ismétlődő elbeszélés mutatja be, a kezdeti állapotot megszüntető és a végső állapotot kialakító első és második esemény pedig egyszeri elbeszélés.

3. A tizennégy karátos autó időszerkezete

Veres András fentebbi gondolatait újból felidézve: *A tizennégy karátos autó*ban Rejtő Jenő igencsak bonyolulttá tette a cselekmények időrendjét. Ugyanakkor a regény időtartamát és a regényben felismerhető gyakoriság kérdéskörét is érdemes vizsgálni.

3.1. Időrend *A tizennégy karátos autó című regényben*

Az időrend kérdésköre az, amely leginkább érinti a narratív szintek kérdéskörét is, hiszen mint korábban utaltam rá, az anakronia technikailag leginkább az elsődleges és a másodlagos vagy beágyazott elbeszélés kapcsolatában jelentkezik. *A tizennégy karátos autó* bizonyos részeinél is megfigyelhetjük, hogyan kapcsolja össze a különböző narratív szinteket:

- Kedves Anette – mondta [ti. Lingeström báró – kiegészítés tőlem] szokott diplomatikus módján. – Ha viszonzta volna érzelmeimet, akkor nem kerül sor arra, hogy ilyen módon erőszakoljam ki jogos örökrészemet.
- Ugyan, kérem – felelte Anette dühösen –, ön zsaroló! Gonosztevő!
- Én jogos tulajdonomat kérem az ön apjától!
- Az én apám soha, senkivel sem követett el jogtalanságot!
- Parancsoljon – mondta Lingeström, és egy levelet tett eléje:

Alulírottak Ifrizból tízmillió font értékű aranyat viszünk magunkkal. Megállapodtunk abban, hogy amennyiben valamelyikünk meghalna, úgy részét a többi bajtárs örökli.

¹³ Uo., 168.

192... Abudir oázisban. Ifiriz.

Báró Lingeström, Portenif, Laboux, Latourette, Van Diren és Hurine légionáriusok.

Felismerte az apja aláírását. Kétségtelen, hogy valódi!

– Ez nem bizonyít semmit.

– Tessék!

Egy rongyos, sárgult levelet tett a leány elé. Reszketősen írt, primitív írás volt:

Fiam!

Rövidesen meghalok... Borzasztóan bánnak itt a foglyokkal, és gyengülök egyre. Elküldöm ezt az okiratot. Gustave Laboux-val együtt harcoltunk mint légionáriusok, Ifirizben. A király elesett, és a légionáriusok a gyermek trónörökösrel és néhány bennszülött vezérrel elmenekültek. Velük volt a király vagyona is, az államkincstár. Laboux sebesült volt. Őt hordágyon vittük. Kegyetlen és vad dolog az élet ott lenni. Mit szépítsem? Elhatároztuk, hogy leöljük a bennszülött vezéreket, és a pénzt elraboljuk. A dzsungelben voltunk. Terv szerint történt minden. Az aranyat megkaparintottuk. A sebesült Laboux-t magunkkal vittük és szerencsésen elmenekültünk. Ez a Laboux, miután elrejtettük az aranyat és Kufra oázisba értünk, egy de Bertin nevű századossal összejátszott. De Bertin katonái elfogtak bennünket és szemünk láttára, ő meg Laboux, ketten, kiásták a király vagyonát... Laboux tudta, hogy mit csinál. Ugyanis, ha szólunk valakinek az aranyról, akkor felkötnék a legyilkolt bennszülöttekért. Ő aznap elmenekült. Bennünket mint szökevényeket elfogtak és elítéltek... Azóta Laboux és de Bertin karriert csináltak, én meg itt halódom Columb-Bécharban, és azt hiszem, Portenif is él még valahol. Állj bosszút, fiam, próbáld visszaszerezni, ami téged illet...

Báró Kurt Lingeström.

Columb-Béchar, Compagnie Discipline¹⁴

A regényből származó részlet az anakronia jelenségének kulcsfogalmai közül a történetmondás jelenét is megmutatja, vagyis azt a pillanatot, amikor az elsődleges elbeszélést megszakítja a közbeékelt rész. Az elsőd-

14 REJTŐ Jenő, *A tizennégy karátos autó*, Pécs-Bp., Alexandra–Népszabadság Zrt., 2010, (A ponyva királyai, 1), 132–134.

leges elbeszélés időbeli megszakítását a szöveg írásképeinek változtatása is mutatja, hiszen normál szedésről dőltre változik a szöveg formázása. Fentebb utalást tettem arra, hogy az analepszisnek¹⁵ különböző fajtái léteznek. Az előbbi idézetnél „a másodlagos elbeszélés idősíkjá bennefoglaltatik az elsődleges elbeszélésben,”¹⁶ vagyis belső analepsziszről beszélhetünk. A belső analepszis tovább bontható heterodiegézises, illetve homodiegézises analepsziszre, melyek közül utóbbi esetében az interferálás a két szint között erős. A homodiegézises analepszis pedig lehet kiegészítő vagy ismétlődő jellegű. A „kiegészítő analepszis: olyan visszatekintő részek (utalások) beiktatása, amelyek utólagosan szüntetik meg az elbeszélés első szintjének egyik hiányát (ellipszis).”¹⁷ A regényben egészen a kilencedik fejezetig várunk kell arra, hogy a narrátor megszüntesse a tizennégy karátos autó háttértörténetének hiányát, melyet egy visszatekintő rész, jelesül a levél közbeiktatásával ér el.

A *tizennégy karátos autó* alapvetően az analepszis különböző fajtáira épül, ugyanakkor már a regény harmadik fejezetében találkozunk a prolepszissel, melynek „lényege az időben való előresietés”¹⁸, hiszen azt kérdezi a narrátor: „Megérezte-e Gorcsev ösztönösen, hogy ez az autó [ti. a tizennégy karátos – kiegészítés tőlem], amely annyi ember, sőt egy kis ország életében végzetesen jelentős szerepet játszik, az ő jövőjét is irányítani fogja, ijesztően és kérlelhetetlenül, mintha maga a Gonosz ülne a kormánya mellett?”¹⁹ Előrevetíti, hogy ennek az autónak később milyen fontos szerepe lesz a regényfolyamban, vagyis a belső prolepszis kiegészítő jellegével találkozunk ebben az esetben. Az előbbi idézet egyrészt az elbeszélés pillanatában egy „levegőben lógó” részt jelenít meg (ez a belső prolepszis lényege), másrészt pedig a jövőt gyorsan felvillantja (kiegészítő prolepszis). Ugyanakkor repetitív jellegű is, hiszen előzetesen egy olyan eseménysort mutat meg, melyet teljes terjedelmében csak később ismerhetünk meg. A regény későbbi részeiben Gorcsev Iván minden tettét az autó utáni hajsza fogja befolyásolni, és az autó utáni hajsza egyértelműen befolyásolja az ő későbbi életét is.

15 Jelen tanulmány az analepszis (és később a prolepszis) fajtái közül csupán azok bővebb kifejtésére vállalkozik, amelyeket a törzsszövegbe iktatott részek, idézetek indokolnak. Az analepszis és a prolepszis itt ki nem fejtett fajtáiról bővebb ismertetés olvasható: DOBOS, *i. m.*, 130–132.

16 *Uo.*, 130.

17 *Uo.*, 131.

18 *Uo.*, 131.

19 РЕЙТÓ, *i. m.*, 43.

Láthatjuk, hogy az elbeszélő művekre oly jellemző időrendi kérdéskör *A tizennégy karátos autó* című műben is megjelenik, elemezhető. Természetesen nemcsak az időrendiség járható körbe a regény kapcsán, hanem az elbeszélés és a történet másfajta viszonyát bemutató időtartam és gyakoriság is.

3.2. *Időtartam A tizennégy karátos autóban*

Emlékeztetőül: az időtartam az elbeszélés és a történet időtartama viszonyának vizsgálata. Ez a viszony négyfajta lehet, vagyis négy alapvető formáját²⁰ különböztethetjük meg, melyek közül tanulmányomban az ellipszis kérdéskörét járom körül.

„Időbeli szempontból az ellipszisek analízise visszavezethető a kihagyott történet idejének vizsgálatára,”²¹ így az ellipszis lehet meghatározott vagy meghatározatlan. Determinálatlan ellipszis található a regény első fejezetének harmadik részében, hiszen „Később újra megjelent Vanek, és valahonnan hetven szál La France rózsát hozott,”²² majd a regény vége felé azt olvashatjuk, hogy „Később pezsgőt is ittak, és a titkár úr kigombolta a zubbonya nyakát, mert a két szeme fájdalmasan lüktetett.”²³ Itt csupán logikai műveletek segítségével lehet kikövetkeztetni az eltelt idő hosszát. Nem tudhatjuk pontosan, hogy az első idézetnél mennyi idő telt el a „– Húha! Csinos!...”²⁴ és aközött, hogy Vanek úr ismét felbukkant, mint ahogy az sem biztos, hogy mennyi idővel „később” fogyasztott Vanek úr és Laura de Pirelli művésznő pezsgőt.

A meghatározatlan ellipszis mellett számos determinált ellipszis is található a műben. Eszerint Anette elrablása és szerencsés hazatérése között összesen kilenc óra telt el, melyre a lapban olvasható „MA DÉLBEN ELRABOLTÁK / EGY NIZZAI VILLÁBÓL / ANETTE LABOUX-T”²⁵ és a két oldallal későbbi „...Este kilenckor Anette otthon volt”²⁶ mondatok utalnak.

Az ellipszisek formai szempontok alapján is megkülönböztethetők. Az explicit ellipszis lehet determinált és nem determinált. Az ellipszisek ebben az esetben szövegszegmentumként konstituáltak. Az implicit ellipszis

20 A négy alapvető forma: ellipszis, leíró szünet, kivonatos elbeszélés és jelenet.

21 GENETTE, *i. m.*, 91.

22 REJTŐ, *i. m.*, 17.

23 *Uo.*, 246.

24 *Uo.*, 21.

25 *Uo.*, 130.

26 *Uo.*, 132.

olyan, amelyet nem mond ki a szöveg, és amelyet a befogadó „csupán kikövetkeztetni tud valamely kronológiai hiányosságból vagy a narratív folytonosság feloldásaiból.”²⁷

3.3. Gyakoriság A tizennégy karátos autó című regényben

*A tizennégy karátos autó*ban a gyakoriság kérdésköre is elemezhető, hiszen mint ahogyan azt Veres András tanulmányában is olvashatjuk, újra meg újra előkerül a tizennégy karátos autó. A gyakoriság pedig éppen erre van kihegyezve, az egyszeriségre és az ismétlődésre. Itt sincs másról szó, mint a történetszekvencia és az elbeszélés szekvenciájának viszonyáról. Maár Judit a gyakoriság tárgyalásánál érzi azt, hogy visszacsatolható a történet mélystruktúrájához. A kezdeti állapotot Maár egy ismétlődő vagy gyakorító elbeszélésben látja megvalósulni, azonban *A tizennégy karátos autó*ban éppen azt látjuk, hogy a kezdeti állapotot egy egyszeri találkozás jelenti. Bertinus professzor csak a regény legelején tűnik fel, ugyanakkor a Bertinus professzossal történő találkozás Gorcsev Iván életében egy olyan esemény, amely különleges, és amely örökre belevésődhetett emlékeibe. Ezt a gondolatot azonban kiegészíteném, mégpedig azzal, hogy Gorcsev Iván emlékeibe nem feltétlenül vésődött bele örökre ez a találkozás, de az biztos, hogy különleges esemény az életében, hiszen ennek köszönheti majdani szerelmét, boldogságát. A tizennégy karátos autó újbóli visszaszerzése, majd eltűnése ismétlődő elbeszélésként jelenik meg a regényben, hiszen „több elbeszélő szekvenciának egyetlen történetszekvencia felel meg, azaz, ugyanazt az eseményt többször is leírja a szöveg.”²⁸ A szöveg mindig valamiféle kisebb változtatással, de ugyanazt az eseményt, vagyis az autó eltűnését és visszaszerzését írja le többször. Az autó először akkor tűnt el, mikor „Anette otthagyta az összevagdalt Lingeströmet és az apját, az autó még ott állt a kapu előtt. A leány hiába kereste Parkert. Mit tegyen?... Beült a kocsi-ba, és elindította... Pedig jól tudta, hogy engedélyt kellett volna kérni az apjától. Laboux sokat ad a jól neveltség kötelező szabályaira.”²⁹ Majd az ötödik fejezet negyedik részében „De Bertin pillantása lekalandozott a villa kapuja elé. Azután egy másodpercig úgy érezte, hogy megőrült: A 126-513 DK rendszámú Alfa-Romeo ott állt a kapuban! Hűtőjén a

²⁷ GENETTE, i. m., 93–94.

²⁸ MAÁR, i. m., 168.

²⁹ REJTŐ, i. m., 73.

nyugágy és a selyemkimonó. (Fekete alapon aranyszínű keleti minta).³⁰
Később többször újra eltűnik, de végül mindig visszakérül jogos tulajdonosához az Alfa-Romeo.

4. Összegzés

A tanulmány első részében az idő kérdéskörének általános ismérveit mutattam be. Ez megkerülhetetlen pontja dolgozatomnak, hiszen egy hosszabb elméleti alapozás nélkül kevésbé érthető és értelmezhető az időrend, az időtartam és a gyakoriság *A tizennégy karátos autóra* vonatkoztatva, dolgozatom középpontját pedig épp e regény elemzése adja.

A tizennégy karátos autó időszerkezete című rész időrendre és időtartamra vonatkoztatott alpontjában igyekeztem betekintést nyújtani további kulcsfogalmak értelmezésébe. A gyakoriság vizsgálatánál Maár Judit azt a megállapítást tette fantasztikus irodalommal foglalkozó tanulmányában, hogy a kezdeti állapotot, amely látens konfliktushelyzet vagy nyugalmi helyzet lehet, általában ismétlődő vagy gyakorító elbeszéléssel jelenítik meg. *A tizennégy karátos autó* kapcsán azonban azt tapasztaltam, hogy ez a kezdeti állapot, a Bertinus professzorral való találkozás³¹, illetve makaózás csupán egyszer fordul elő a regényben, tehát szingulatív elbeszélést eredményez.

Tanulmányomban Veres András azon megállapítását igyekeztem alátámasztani az idézett részek segítségével, hogy valóban, Rejtő *A tizennégy karátos autójában* „felforgatta” a cselekmény időrendjét, miközben meg is kívántam haladni ezt a gondolatmenetet, és bemutatni azt, hogy nem csupán az időrend, de az időtartam és a gyakoriság kérdésköre is elemzést igényel.

Bízom abban, hogy tanulmányom hozzájárulhat a rejtői regényuniverzum minél komplexebb elemzéséhez, még akkor is, ha ez a tanulmány csupán egy kis szeletét adja az elbeszéléseleméleti elemzésnek, hiszen az elbeszélésmód és a hang csupán mint lehetséges elemzési szempontok jelentek meg tanulmányomban.

30 Uo., 85.

31 Természetesen a találkozás motívuma többször előkerül a regényben, így a már említett Bertinus professzorral való találkozás, Vanek úrral és Anette-tel, illetve apjával való találkozás. Jelen tanulmánynak azonban nem célja a találkozás motívumát kifejteni, hiszen ez egy egész tanulmányt igényelne.

Dolgozatom befejező gondolataként álljon itt ismét Huszár Linda gondolata, miszerint: „Rejtőt az elemzési szempontok következetes végigvételével és egy koherens értelmezés megalkotásával vegyük komolyan – ha sikerül.”³² Remélem, sikerül.

Irodalomjegyzék

- DOBOS István, *Az elbeszélés elméleti kérdései* = D. I., *Az irodalomértés formái*, Debrecen, Csokonai, 2002, 119–135.
- Gérard GENETTE, *Az elbeszélő diszkurzusa* = *Az irodalom elméletei I.*, szerk. THOMKA Beáta, Pécs, Jelenkor, 1996, 61–98.
- HUSZÁR Linda, *Kánon, műfajosság és egy Rejtő regény: A Néma Revolverek Városa*, <http://apertura.hu/2011/tel/huszar> (2017. január 25.)
- Sarah KOZLOFF, *Narrációelmélet és televízió* = *Verbális és vizuális narráció*, szerk. FÜZI Izabella, Szeged, Pompeji, 2011, 7–38.
- MAÁR Judit, *A fantasztikus irodalom mint narratológiai probléma* = M. J., *A fantasztikus irodalom*, Bp., Osiris, 2001, 159–176.
- REJTŐ Jenő, *A tizennégy karátos autó*, Pécs–Bp., Alexandra–Népszabadság Zrt., 2010, (A ponyva királyai, 1).
- VERES András, *A ponyva klasszikusa* = *A magyar irodalom története III.: 1920-tól napjainkig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, Bp., Gondolat, 2007, 381–389.

32 HUSZÁR, *i. m.*

„Mult századok ködébe bújva”
*Mitizált Én-reprezentációk Ady Endre A halottak élén című
kötetének két darabjában*

Szabó Roland

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar (Budapest)

Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet

Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszék

Irodalomtudományi Doktori Iskola – Az irodalmi modernség PhD-program

Abstract

The World War One that broke out during the summer of 1914 was hailed by the Monarchy as a triumph. The turn of events though, had its effects on art as well. Endre Ady in his book published in 1918 brings out such a poetic sound which is still the major note of Ady-interpretations: the figure of the mythicized ancestor. In these poems the Ego – while dislodging himself from the actual poetic situation – is shown as such special symbolic figures that are definitely not without antecedents in Ady's poetry yet they totally rewrites the classical roles of the Ego as seen in his earlier poems. The lost rider (Az eltévedt lovas) can even be read as the overture of the war since the figure that is shown in this poem brings in such an inherent symbolic meaning that we put into the negative context of war regardless of the fact whether we approach it from the aspect of time or the structure of the mythicized meaning.

Keywords: Poetry of Endre Ady, lyrical ego, symbols, World War One, rhyme analysis

*A világ tényei nem az irodalom tényei.
De a világ igazságai az irodalom igazságai.
(Esterházy Péter)*

Bevezető

Az 1914 nyarán kitörő világháború első napjait győztes diadalmenetként üdvözölte a Monarchia. Az események alakulása azonban ez esetben is befolyása alá kényszerítette a művészeteket. Az 1918-ban *A halottak élén*¹ címmel közreadott kötet olyan költői hangot szólaltat meg, amely mind a mai napig az Ady-recepció kitüntetett területe: az észleletek által reprezentált mitizált ősalakot. Ezekben a költeményekben az Én – önmagát eltávolítva a tényleges vershelyzettől – olyan sajátos, az érzékszervi észlelésekre hagyatkozó, elsősorban a hallás által érzékelhető szimbólumala-

1 ADY Endre, *A halottak élén*, Bp., Pallas, 1918.

kokban jelenik meg, amelyek ugyan semmiképp nem előzmény nélküliek, de átírják a korábbi Ady-versekben megidézett klasszikus Én-szerepeket. Olyan jelentésstruktúrát feltételeznek, amely sem a referencialitás kérdése, sem pedig a poétikai természetű szimbólumértelmezési kísérletek felől nem tűnik teljességgel megközelíthetőnek.

Az *eltévedt lovas*² akár a világháború nyitányaként is olvasható költemény, a valóságvonatkozásoktól nem feltétlenül elhatárolandó versben a megidézett alak eleve olyan beleírt szimbólumjelentést hoz érvénybe, amelyet az olvasatok – akár a mitizációs jelentésstruktúra, akár az idő aspektusából közelítenek is meg – a háború okozta negatív vonatkozások utalásrendjébe illesztenek. Az Ady-kiadás kivételes igényű kötet szerkesztési eljárása során – amelynek hagyományát Párizsból hozta magával a költő – az *Őrizem a szemed*³ az 1918-as kötetben az utolsó versek közé került, jóllehet már 1916-ban publikálta azt a *Nyugat*. Aligha tekinthetünk el a vers kötetkompozíción belüli helyzetétől: az *eltévedt*, alig-alig érzékelhető lovas valahol a Csinszka-versek csúcsán érkezik meg a rettenettől űzött ősi vad képében. Az ösztönökbe kódolt szimbólum a meghitt szerelem ellenére önmagában hordozza a jelentések szorongató irányait, ugyanakkor önfeloldódó képként – önmagát részlegesen láthatóvá téve – valamelyest dekódolja is ezt a többirányúságot.

E kötet ciklusainak megkomponálása mögött olyan narratív módszer-tant is föltételezhetünk, amely a referenciális vonatkozásokból táplálkozva direkt módon építi föl önmagát. Létrehozva ezáltal önmaga tér-idő struktúráját, amely a jelek – szimbólumok – reprezentáló szerepére (is) van utalva. Vagyis a kötet cikluskompozíciója olyan látszatot is igyekszik kelteni, hogy a versek által való előrehaladás⁴ a szövegekben megkonstruált tér-idő struktúrát is lineárisan szűkíti, azaz a legvégén érkezünk meg az önmagához képest szűkülő térdimenzióhoz, és itt éri el a megszólalás jelene a beszélő referenciális értelemben vett idejét⁵ is.

2 ADY, *i. m.*, 59.

3 ADY Endre, *Őrizem a szemed*, *Nyugat*, 1916/9, II., 116.

4 Ti. ahogyan sorban olvassuk az egyik verset a másik után.

5 Ti. a mondás pillanatát.

1. Interdiszciplináris érintkezések

A tanulmány igyekszik túlmutatni a klasszikus versértelmezési módszereken. A szóban forgó Ady-kötet nem az elméleti koncepció és a fölvetések bizonyítására szolgál, sokkal inkább fordított helyzettel szembesülünk. A szöveg megírása során vetődtek föl azok a hipotézisek, miszerint *A halottak élén* kötet kapcsán olyan narratív struktúráról is beszélnünk kell,⁶ amelynek alapvető jelentésposztulátumai az egyes verseket összefogó szimbólumok – a tanulmány esetében ez kiemelten a „mitizált ősalak” – köré szerveződő mozzanatszerű történésekbe kódoltak. A tanulmány a terjedelmi korlátok miatt ugyan csak érintőlegesen, azonban megkísérel fölállítani egy olyan föltételezett narratív fogalmi hálót, amelynek gyújtópontjait a referenciális valóságban is kereshetjük. Ugyanakkor, a már a fentiekben is említett, a szóban forgó mitizált énszimbólum köré rendelődő hangképzetek és az ezekhez szorosan kapcsolódó egyéb érzékszervi észlelések – mint például a hallás – által megkonstruálódó érzetek hangsúlyozottsága a rájuk utaló nyelvi jelek sűrűségéből is kimutathatónak látszik.

A közös figyelmi jelenetek résztvevői – a megnyilatkozó és a befogadó – a nyelv közegében interakcióba lépnek egymással, és a másik figyelmének irányításával járulnak hozzá a referenciális jelenetek interszubjektív megkonstruálásához.⁷ Vagyis a közös figyelmi jelenet a szimbolikus nyelvi kommunikáció alapvető feltétele, olyan interszubjektív aktus, amelyben lehetővé válik a másik figyelmének ráirányítása a világ eseményeire.⁸ Esetünkben, ha a kötet szerkesztés szándékossága⁹ mögött föltételezünk egy narratív módszertant, a szövegvilág ezen szintjén számolnunk kell a referenciális világot közvetítő másodlagos szerzői énnel.¹⁰ Ebben az esetben a kötetnek – amelynek elemei az elemzett szövegek is – narratív jelleget is tulajdonítanunk kell. Az irodalomtörténet-írás egyezményes álláspontja szerint a lírai természetű szövegekben megnyilatkozó Én alapvetően nem narratív szinten reprezentálja önmagát, ezért a poétikatörténet alapfogalmaival operálva a versekben megnyilatkozó lírai alanyt is el kell különítenünk, aki a fikció „valóságában”, a nyelv által létezik. Az olvasati

6 Ezt eleve a kötet megszerkesztettségének ténye is indokoltá teszi.

7 Jef VERSCHUEREN, *Understanding Pragmatics*, London–New York–Sidney–Auckland, Arnold, 1999, 61–65.

8 LACZKÓ Krisztina, TÁTRAI Szilárd, *Egy narratív műfaj sajátosságainak pragmatikai megközelítése*, Magyar Nyelvőr, 2017/1, 53.

9 Ti. a versek egymás utáni szerkesztése egy meghatározott kommunikációs céllal.

10 A kötetet Hatvany Lajos szerkesztette.

tapasztalatok – különösen a szóban forgó kötetnél – azonban nem zárják ki szükségszerűen annak a lehetőségét, hogy a fikciós szövegvilág valamilyen ponton ne érintkezne a referenciális világgal. Vagyis a diskurzusvilág az irodalmi szöveg tekintetében is magában foglalhatja a nyelvi szimbólumok segítségével láttató referenciális jelenetet, a nyelvi jelek segítségével a befogadó számára elérhetővé tett világbeli tapasztalatokat.¹¹

Mint ahogy már a fejezet első bekezdésében is utaltam rá, bizonyos természetű nyelvi jelek sűrűsége egy másik nyelvi jel körül – esetünkben a literális értelemben vett szimbólum körül – árulkodó lehet. A hálózatkutatásnak a nyelvre alkalmazott axiómái nem tesznek különbséget a szépirodalmi és más szövegtípusok között, ezért ezen alaptételek egy-egy föltevés bizonyosságául szolgálhatnak a szépirodalmi szövegek tekintetében is. A skálafüggetlenség olyan központi kiindulópontja a nyelvi hálózatkutatásnak, amely azon túlmenően, hogy megállapítja a pontok nem random eloszlását, szoros összefüggésbe hozható a hálózatok hierarchikus fölépítésével.¹² A hálózatok egymással összefüggő modulokba kategorizálhatók; vagyis a modulokon belül erősebb kapcsolatok vannak, míg azok között gyengébbek. Az előbbi esetre példa *A halottak élén* kötetén belül *Az eltévedt lovas* című költeményben a lovasra és annak észlelhetőségére/létezésére utaló nyelvek jelek kapcsolata – vagyis egy¹³ modul, az utóbbira példa *A halottak élén* versei közötti akár referenciális akár más poétikai kapcsolat – vagyis több modul. A mindenkori szöveget a skálafüggetlenség határozza meg: nagyon sok hálózati elemnek csak kevés szomszédja van, viszont mindig van olyan elem, amelynek sok szomszéd jut. A nyelvre is érvényesek a skálafüggetlen rendszerek jellemzői mint a népszerűség alapján működő – nem demokratikus elvek révén létrejövő – kapcsolat-teremtés.¹⁴

11 LACZKÓ, TÁTRAI, i. m., 53.

12 SZABÓ Roland, *Jelzőhálózatok a Csáth-novellákban = Hálózatkutatás: Interdiszciplináris megközelítések*, szerk. BALÁZS Géza, KOVÁCS László, SZŐKE Viktória, Bp., Eötvös, 2012, 181.

13 Számnévi értelemben.

14 BALÁZS Géza, *Minden mindennel összefügg? Hálózatkutatás a nyelvben = Hálózatkutatás*, szerk. BALÁSKÓ Mária, BALÁZS Géza, KOVÁCS László, Bp., Tinta, 2010, 19.

2. Nem viviszekció szándékával

A tanulmány Ady két kivételes költeményében vizsgálja az Én-reprezentációk költészettechnikai eljárásait és azok olvasati lehetőségeit. Ahhoz, hogy ezt a kérdést körüljárhassuk, szükségképpen tisztázni kell azt a módszertani narratívát, amelyet a tanulmány alkalmaz.

Ahogy már a bevezetőben is jeleztem, alapvetően két olvasati tartományt különíték el: egy referenciálisat és egy poetológiai. A referenciális tartományt szükségképpen annak a valóságnak a kontextusához utalom, amelyben a költemény és benne a két tárgyalt vers létrejött. Vagyis föltételezni kell egy valós történeti kontextust, ebből adódóan figyelmen kívül marad a versek keletkezésének valóságos ideje, és az 1918-as év tapasztalatai reprezentálódnak benne, oly módon, hogy egy célirányos narratív metódus alapján szerkesztődött meg a kötet. A terjedelmi korlátok miatt ezirányú vizsgálódásaim csupán jelzésértékűek lehetnek. A poétikai olvasat szükségképpen érintkezik majd a referenciális kontextussal, de alapvetően különböző módszertanokat alkalmazva – amelyek közül egy-egy talán a versek viviszekciójának is tűnhet – árnyalni kívánja az eddigi szakirodalom jelentős eredményeit.

3. A halottak élén *mint* 1918 reprezentációja

A világháború első hónapjaiban nyilvánvalóvá vált nem csupán az uralkodó és a politikai elit, de a civil lakosság körében is, hogy a Monarchia vilálmáhaborús tervei elbuktak. A háború az évek előrehaladtával beépült az emberek mindennapjaiba, ami adekvát módon magával vonta azt is, hogy a művészetek sem voltak képesek elfordulni a valóság szörnyű tapasztalataitól. A vidéki és a városi szegénység szociális panaszaihoz társult a lakosság minden rétegén elhatalmasodó békevágy. Babits Mihály már 1916 tavaszán a *Húsvét előtt* című költeményében milliók leghőbb vágyát fejezi ki, majd Romsics Ignác 2005-ben idézi a vers felütését,¹⁵ ezzel pedig egy eleve történettudományi természetű szaktanulmányban a versbe beleírt referenciális vonatkozásra utalva. Vagyis szükségszerűen meg kell különböztetni az olyan jellegű olvasatokat is, amelyek a fikció világában is a valóság valamilyen nézőpontú reprezentációját vélik látni, és ezt a fajta megkülönböztetést a irodalomtörténet-írás rendre meg is teszi. A béke iránti vágy és a fennálló visszás történeti helyzetből kijegecesedő undor elsősorban a háborús költeményeknek a háború szörnyűségeit művészi síkon

15 ROMSICS Ignác, *Magyarország története a XX. században*, Bp., Osiris, 2005, 109.

reprezentáló jellegében mutatkozik meg, amely költemények alapvetően vagy a közösség szenvedéseit vagy az egyes ember jelentéktelenségéből fakadó reményvesztettségét mutatják föl. Ez utóbbi esetében szükségszerű fölvetni azt a nézőpontot is, hogy a versekben megnyilatkozó beszélő önmagán keresztül is az általános tapasztalatot reprezentálhatja. Vagyis abba a modulba tartozó költemények, amelyet a világháború kontextusa körvonalaz, szükségszerűen az olvasatok mindenkori jelenében egy genette-i értelemben vett narratív diskurzus elszenvedői vagy elcselekedői,¹⁶ amely diskurzusban az elbeszélői eljárás, vagyis esetünkben ez a kötet szerkesztés folyamata és annak kommunikációs célja,¹⁷ és tágabb értelemben a valós helyzet, tehát az első világháború és ugyanúgy a fiktív tér, vagyis a poétikai értelemben vett szövegvilág is benne foglaltatnak.

A *halottak élén* kötet szcenikája Hatvany Lajos és Ady vitájának eredménye, amelyben legfőképp Hatvany véleménye és akarata érvényesült. Ismeretes, hogy Hatvany megvásárolta a költő szerzői jogait, és így a rendelkezésére álló mintegy kétszázötven vers közül azoknak csupán a felét válogatta be a kötetbe.¹⁸ Hatvany a háborús versek reprezentatív válogatását kívánta adni, és ezt a felelősséget magára is vállalta. „Nem szégyellem, nem is bánom, Adyval szemben is vállaltam, az utókor előtt is vállalom, hogy A *halottak élén* anyagát én válogattam, szinte-szinte én verekedtem össze” – vallotta a kötet megjelenése után Hatvany.¹⁹ A prológus után kilenc ciklust szerepeltetett a kötetben, amelynek kompozíciója a legtöbb szakirodalmi álláspont szerint az ellentétezésre épül. Az *Ember az ember telenségben* ciklus a háborúnak az emberiség mind erkölcsi mind fizikai értelemben vett létét romboló jellegét hangsúlyozza, és ezzel állhat szemben a kötet *Vallomás a szerelemről* záróciklusa, amelynek szövegei a Csinszka-versek nyugalmaival ellensúlyozzák az első ciklus fájdalmas hangú, expresszionisztikus kiáltásait. Ebben az oppozíciós keretben foglal helyet a kötet további hét ciklusa. A közbeeső ciklusok világának – nemzetsors, magyarságsors, mitologikus én-képzetek, archaikus ősi, népies és biblikus elemekből építkező szövegek, az élet-halál értelmére rákérdező darabok,

16 Gérard GENETTE, *Az elbeszélő diszkurzus = Az irodalom elméletei I*, szerk. THOMKA Beáta, Pécs, Jelenkor, 1996, 19.

17 A genette-i értelemben vett paratextus fogalmán túlmutató eljárás.

18 Kenyeres Zoltán Ady Lajos visszaemlékezéseire hivatkozva jegyzi meg monográfiájában, hogy Hatvany és Ady is készítenek egy-egy válogatást, s azok a versek kerülnek be a kötetbe, amelyek mindkettőjüknél szerepelnek. KENYERES Zoltán, *Ady Endre*, Bp., Korona, 1998, 37.

19 *Ua.*

az Ésaías-ciklus istenes versei és a Csinszka-ciklust fölvezető asszonyköltemények²⁰ – ismeretében akár módosíthatóak is az ellentétező szerkesztémódra tett szakirodalmi megállapítások, mégpedig olyan értelemben, hogy e versgyűjtemény mind témájában, mind pedig hangulatvilágában célirányosan megtervezett utat tesz meg. A kötetet kezdő lázadó, zaklatott hangulatú és gyakran expresszionista képekből építkező megszólalásmód és Én-reprezentáció a végére a megtalált nyugalom hangulatába vált. A lírai én által Csinszka oldalán megtalált biztonság és gondviselés nem lenne értelmezhető a kötet mitizált Én-reprezentációt fölmutató nagy versei – köztük *Az eltévedt lovassal* – és az Isten-kérdés égetően fontos problémáját megéneklő darabok nélkül. A fölvázolt hangulati és tematikus ív mögött az elejétől a végéig ott munkál a kötetben a világháború árnyéka: a szenvedés elviselhetetlenségét a versek beszélője a panasz és lázadás, a misztikum és ösiség, a Biblia és Isten, hol pedig a nő oldalán meglelt gondviselés által igyekszik ellensúlyozni. Tehát a kötet valódi, ellentétező kompozíciójának szándékát nem csupán a ciklusok ellentétében, hanem a versekben megnyilatkozó Én és a borzalmas, elviselhetetlen létezés ellentétében is föltételezhetjük.

A *halottak élén* kötet mögött meghúzódó narratív szándék Hatvany kötetszerkesztési eljárásának eredménye. Vagyis az első világháborúnak mint referenciális jelenetkeretnek a ciklusok és versek elrendezése által való „elbeszéléstése” ugyanúgy meghatározó tényezője az interpretációnak, mint azok a poetológiai megállapítások, amelyek a következőkben az elemzés tárgyát képező költeményekre vonatkoznak. Mint ahogy már jeleztem, ennek a valóság közvetítését célzó narratív szándéknak a részletes elemzése újabb tanulmány tárgyát képezheti, a terjedelmi korlátok miatt csupán utalásszerűen vettem föl az erre vonatkozó meglátásaimat.

4. Mitizált Én-reprezentációk az eltévedés tükrében

Az *eltévedt lovas* az Ady-líra egyik kitüntetett darabja. A legújabb értelmezések a verset rendre a szövegiség világába igyekeznek visszahelyezni, szándékosan eltávolítva azt attól a referenciális kontextustól, amelyben létrejött. A jelentésstruktúra összetettsége és az ebben a szemantikai környezetben megkonstruálódó szubjektum az interpretáció folyamatos tárgya, tehát tulajdonképpen nem a szöveg, hanem a benne megnyilatkozó alak és az eltévedt lovas szerepébe beleírt szubjektumkettősség miatt a je-

20 Uo, 38.

lentéskonfigurációt többféle ideológia tartja mozgásban. A kötet recepció-történetének alakulásában – beleértve a tárgyalt költeményt is – jelentős szereppel bírnak a szövegek fenomenális aspektusát kitüntető eljárások.

A költemény címében a jelzős szintagmatikus kapcsolat – eltévedt lovas – előreutalja az olvasó számára az aktus lezártságát, vagyis az eltévedt befejezett melléknévi igenév grammatikai és szintaktikai szinten is a cselekménymozzanat lezártságát hangsúlyozza. Ennek a megállapításnak a szöveg értelmezésekor kulcsfontosságú szerepe lesz, csakúgy mint az eltévedt lovas szintagma verstemen belüli fölbontásának.

A vers felütésében a külső nézőpontú beszélő teremti meg azt a mitizált entitást, amely az egész szöveget egyetlen szemantikai probléma köré zárja: az eltévedt lovas érzékelhetőségének és az érzékelés általi megvalósulási lehetőségek kérdése köré. Érdemes fölvetni a külső nézőpontú beszélő látószögét, amely a mindenkori jelen nézőpontjából láttatja a megidézett alakot, aki a múltból – „eltévedt”, „hajdani” – tart a beszélő jelene felé. Tehát a szöveg szemantikai szinten megengedi azt az olvasatot is, miszerint a külső nézőpontú beszélő tulajdonképpen a megidézett lovas, mégpedig oly módon, hogy a megszólalás jelenében a beszélő már tudatában van hajdani eltévedésének. Ha ezt az olvasatot követjük, abban az esetben a címben megbonthatatatlannak tűnő eltévedt lovas szintagma „eltévedt, hajdani lovas”²¹ alakba történő föllazítása csak látszólagos, hiszen a záróstrófában megjelenő nyelvi játék – „hajdani, eltévedt lovas”²² – visszarendezi az eredeti, a cím által sugallt jelentésstruktúrát. Vagyis az eltévedt lovas valóban eltévedt egykor, azonban a hajdani jelzővel a beszélő megbontja az eltévedés lezártságát. Ebben az esetben már az útját meglelt (nem) lovassal találkozunk, ami lehetővé teszi a beszélő és a megidézett alak egymással való érintkeztetését. Amennyiben a fölvázolt olvasatot nem hagyjuk meg a poétikai értelemben vett szövegiség szintjén, hanem összekapcsoljuk a reprezentatív kötet szerkesztési narratívával,²³ akkor a lovas alakja szűkséggéppen egy további jelentéskörrel is bővül. Ennek értelmében a versben megkonstruált lovas alak a háború szörnyűségei ellen küzdő ősi emberi ösztön kivetülése, amely során a beszélő a szorongató háborús miliő kontextusában fölismeri a küzdés hiábavalóságát.

21 Ebben a jelentésében a megidézett, eltévedt alak hajdan lovas volt.

22 Ebben a jelentésében a „hajdani” vonatkoztatható az „eltévedt”-re és a „lovas”-ra is külön-külön és együtt is, ennek értelmében kétféleképpen értelmezhető: a múltban eltévedt, de a megszólalás jelenében már útját meglelt lovas avagy az alak, aki hajdan eltévedt és lovas is volt, de a megszólalás jelenében már egyik sem.

23 Vö. 3. A *halottak élén* mint 1918 reprezentációja.

Lőrincz Csongor értelmezése szerint a lovas létezése kérdőjeles. Megállapításait arra alapozza, hogy a szóban forgó alak csak a hangképzetek által létezik, vagyis azok hallása utal rá. A továbbiakban kifejti azt is, hogy a cím szavai közé ékelődő hajdani jelző eltávolítja egymástól annak eredeti elemeit, így a cím felől sem olvasható a szöveg, ugyanakkor ez a jelenség textuális értelemben eltörli az eltévedt lovas önazonosságát.²⁴ A korábban általam fölvázolt olvasat vitahelyzetet teremthet Lőrincz Csongor értelmezésével, mert amennyiben elfogadjuk Lőrincz értelmezését, vagyis azt, hogy a lovas nem létező alak, abban az esetben föl kell tennünk a kérdést: Mit hallunk? A „vak ügetés” szintagma megerősíteni látszik ugyan a Lőrincz-féle értelmezést, hiszen a különös színesztézia szintjén „nincs is ügetés, tehát a lovas mint létező személy sincs” értelmezést nyer. Azonban nem érdemtelen dolog a „Vak ügetését hallani / Eltévedt, hajdani lovasnak” kijelentéseket az egész szöveg, és ezzel együtt a teljes kötet kontextusában értelmezni: eszerint viszont egy, a létezést nem megkérdőjelező olvasattal is szembesülhetünk, ugyanis ha a beszélőt azonosítjuk a lovas alakjával, mint egykori önmagával, akkor csak a hajdan volt „lovas” lovas minőségében nem létezik, nem pedig személyében. A „hallani” főnévi igenév az alaknak az egyszeri érzékelését mutatja föl, és bár a hallás utáni érzékelés csupán egydimenziós elképzelést tesz lehetővé, azonban ez is elégséges a hang általi létezés bizonyításához. Tehát a szöveg egy olyan hallható, de több dimenzióban el nem képzelhető figuratív és mitizált alakot hoz létre, amely alak a múltba utaltsága miatt eleve nem lehet a beszélő jelenének horizontjában, csupán annak képzeletében megkonstruált alakiségot föltételezhetünk, amely alak azonosítható a beszélő szelfjeként. A képzelet révén történő reprezentáltság, a csak a hallás által tetten érhetőség a mitizált én-konstrukció egyik legérzékletesebb megformálása Ady lírájában. Az ősi mivolt önmagában hordozza a vagy létezett, vagy nem létezett mitologikus jellemvonást is, így a fölvázolt két olvasat korántsem ellentétei, hanem kiegészíti egymást.

A hangszimbolika kapcsán nem érdemtelen a verstani megformáltságra is kitekinteni. A strófák keresztrimes szerkezete miatt a második „Eltévedt hajdani lovasnak” és a negyedik „Láncolt lelkei riadoznak” sorok párba rendeződnek, így a strófák második és negyedik sorait összeolvasva egy újabb jelentésstruktúrát hoz érvénybe a szöveg: a lovas létezésének

24 LŐRINCZ Csongor, *A retorika temporalitása: Az eltévedt lovas mint intertextus = Újra-olvasó: Tanulmányok Ady Endréről*, szerk. KABDEBŐ Lóránt, KULCSÁR SZABÓ Ernő, KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, MENYHÉRT Anna, Bp., Anonymus, 1999, 185.

dilemmája mellé a hangzás előtérbe kerülése társul. Tehát ezek az inszcenírozódó versbeli megoldások kétszeresen is jelölik a lovas hanggá alakulását,²⁵ vagyis a *lovas* hangképzetek általi érzékelhetősége is zajlik a szöveg szintjén – „Vak ügetését hallani / Volt erdők és ó-nádasok” –, és a hangzás is – „Eltévedt, hajdani lovasnak, / Láncolt lelkei riadoznak.”

Amennyiben az értelmezés kapcsán megengedjük magunknak azt a szabadságot, hogy a költeményt egy bizonyos metodika, mégpedig a keresztrímek mentén részeire bontsuk, a következő változattal szembesülünk:²⁶

1. FONETIKAI MEGFELELÉSEK

[Vak ügetését hallani] <i>Eltévedt, hajdani lovasnak,</i> [Volt erdők és ó-nádasok] <i>Láncolt lelkei riadoznak.</i>	[Kisértetes nálunk az Ősz] <u>S fogyatkozott számú az ember:</u> [S a domb-kerítéses síkon] <u>Köd gubába jár a November.</u>	[Hajdani, eltévedt lovas] <i>Vág neki új hinárú útnak,</i> [De nincsen fény, nincs lámpa-láng] <i>És híriük sincsen a faluknak.</i>
[Hol foltokban imitt-amott] <i>Ős sűrűből bozót rekedt meg,</i> [Most hirtelen téli mesék] <i>Rémei kielevenednek.</i>	[Erdővel, náddal póre sík] <i>Benőtteti hirtelen, újra</i> [Novemberes, ködös magát] <i>Mult századok ködébe bujva.</i>	[Alusznak némán a faluk] <i>Multat álmodván dideregve,</i> [S a köd-bozótból kirohan] <i>Ordas, bölény s nagymérgő medve.</i>
[Itt van a sűrű, a bozót] <u>Itt van a régi, tompa nóta,</u> [Mely a süket ködben lapult] <u>Vitéz, bús nagyapáink óta.</u>	[Csupa vérzés, csupa titok,] <u>Csupa nyomások, csupa ősök,</u> [Csupa erdők és nádasok,] <u>Csupa hajdani eszelősök.</u>	[Vak ügetését hallani] <i>Hajdani, eltévedt lovasnak,</i> [Volt erdők és ó-nádasok] <i>Láncolt lelkei riadoznak.</i>

Ahogy már azt megállapítottam, a költemény központi szimbólumát, a mitizált ősi lovast a hangképzetek hozzák működésbe, vagyis a *lovas* létezése a hangzás függvénye. A keresztrímes, vagyis a páros sorok egymás mellett szerepeltetése által egy újabb poetológiai értelmezési síkon mutatkozik meg az *eltévedt lovas*.

Ugyanakkor a szöveg a látás aktusát is előtérbe helyezi, de oly módon, hogy nem a lovast láttatja a szövegvilág, hanem azt a környezetet, amelyben a lovas létezik. A látásra, vagyis pontosabban a nem látásra utaló nyelvi jelek is sűrűsödnek: a vak, erdők, nádasok, foltok, sűrű, bozót, köd guba, köd, hinár, nincsen fény, nincs lámpa-láng, köd-bozót kifejezések a központi alak sejtetését engedik meg. A tompa vonalak az életlen, nehe-

25 Vö.: H. NAGY Péter, *A jelölők visszaverődése*, Kalligram, 2002/9, I–II. 12–23.

26 A keresztrímes szerkezet a páros sorok összeolvasására grammatikai szinten lehetőséget ad, szemantikai szinten is csak három esetben; a páratlan sorok egymás mellé emelése nem alkot értelmes szöveget. A táblázatban a muzikális/ fonetikai értelemben vett hangzó jellemzőit emeltem ki a szövegnek.

zen körvonalazható, alig-alig látható, de mégis érzékelhető jelzők határozott alakot jelenítenek meg. Ez a jelenség egy újabb dimenziót léptet az értelmezési aktusba, éppen ezért módosítani lehetséges azt a megállapítást, miszerint a lovas csak a hangképzetek által létezhet. A lovast alig-alig láttató környezet pontosan azt a tényt erősíti meg, hogy létezik valami/valaki a sűrű, bozót, köd guba, köd, hinár mögött, hiszen amennyiben nem létezne, a látás akadályozását elősegítő elemek beléptetése a versvilágba fölösleges lenne: a semmit nem kell eltakarni.

A keresztrimes soroknál a különös szójáték háromszori előfordulása – „nóta-óta”, „ember-November” és az „ősök-eszelősök” –, sem hagyható figyelmen kívül. A rímet alkotó szavak egymás részét képezik, amely jelenség a költeményen végigvonuló immanencia karakterére hívja föl a figyelmet. H. Nagy Péter tanulmányában ezt a jelenséget „elterelő” műveletként értelmezi, és megállapítja, hogy e nyelvi játék a szöveg hangjainak és betűinek kiszámíthatatlan nyelvi mozgásaként írható le.²⁷

Kulcsár Szabó Ernő az „ember-November” kettőse kapcsán állapítja meg, hogy ez a szerkezet tulajdonképpen a perszonifikáció leképezése, vagyis az „ember” „November”-ben való bennléte a gépies megfeleltetésre figyelmeztet, vagyis arra, hogy az ember önmagában csak a nyelv egy tetszőleges eleme; vagyis a „November” az ember meghosszabbítása, a textúrához történő „hozzájárulása.”²⁸ Amennyiben a referenciális olvasati keretet is beléptetjük az értelmezésbe, akkor nem csupán az embernek a „textúrához való hozzájárulása”-ról lehet szó, hanem az ember „fogyatkozott száma” és a „köd-gubában járó” „November” a világháború borzalmainak leképezéseként is olvasható, ahol a klasszikus ősz-toposz mint az elmúlásba hajlás időszaka, amely közvetlenül a telet, a halál archaikus ösképét előzi meg, a háború emberáldozataira is utalhat; s nem csupán fiziológiai, de erkölcsi értelemben is.

27 H. NAGY, i. m., 19.

28 KULCSÁR SZABÓ ERNŐ, *Az „én” utópiája és létesülése: Ady Endre avagy egy hatástörténeti metalepszis nyomában* = *Újraolvasó: Tanulmányok Ady Endréről*, szerk. KABDEBÓ LÓRÁNT, KULCSÁR SZABÓ ERNŐ, KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN, MENYHÉRT ANNA, Bp., Anonymus, 1999, 16–17.

Az „ősök – [hajdani] eszelősök” szövegrész az Ady-vers leginkább hozzáférhetetlen fragmentuma; miként fölhívja a mondottságra a figyelmet, csupán hangzasként van jelen, ami éppen a múlt-jelleget erősíti, erre utal a hajdani minőségjelzői bővítmény is – állapítja meg Lőrincz Csongor.²⁹ Összességében az értelmezési lehetőségek figyelembe vételével is bizonyosságot nyer, hogy a szavak összecsengése a hangzás által is fölhívja a figyelmet a páros sorok szorosabb muzikális és grammatikai viszonyára, ezáltal megengedve azt, hogy ezek a sorok összeolvashatók legyenek. Azonban, nem pusztán grammatikai, hanem szemantikai értelemben is a teljes szövegkontextus sérülése nélkül csak a fentiekben tárgyalt három sorpár olvasható össze – „Itt van a régi, tompa nóta, / [...] Vitéz, bús nagyapáink óta, [...] S fogatkozott számú az ember: / [...] Köd-gubában jár a November, [...] Csupa nyomások, csupa ősök / [...] Csupa hajdani eszelősök” –, kiemelve ezáltal a teljes szöveg kontextusából a harmadik, a negyedik és a hatodik strófákat.

2. A HANGZÁSRA ÉS LÁTÁSRA UTALÓ NYELVI JELEK SŰRŰSÉGÉNEK MUTATÓJA

A hangzásra utaló nyelvi jelek	A költemény központi szimbóluma	A látásra utaló nyelvi jelek
(vak) ügetését hallani, riadoznak, tompa nóta, süket köd, némán, (vak) ügetését hallani	eltévedt lovas	vak, erdők, nádasok, foltok, sűrű, bozót, köd guba, köd, hinár, nincsen fény, nincs lámpa-láng, köd-bozót

Az összefoglaló táblázatok tanulsága szerint a költemény saját maga tárgyát, ami az eltévedt lovas mint mitizált ősi, a múltból előhívott entitás, a hangeffektusok és a látásképzetek által igyekszik reprezentálni. Pontosabban a lovas alakja körül sűrűsödő, a hangzásra és a látásra utaló nyelvi jelek önkialtó jelleggel működnek, vagyis éppen a nem hallás és a nem látás jelenségére igyekeznek fölhívni a figyelmet. Mint ahogy már megállapítottam, az észleleteknek az „öntagadása” mutatja meg a lovas létezését, hiszen ami nincs, azt nem kell „eltakarni”, sem pedig „nem hallatni”. Fonetikai/muzikális vonatkozások terén a szöveg hangzása ellentétben áll a szöveg szemantikai értelemben vett „csöndjével” és „ködjével:” a keresztrímes szerkesztés, a páros sorok erőteljes összecsengése a hangzó szövegnek különösen erőteljes ritmust és hangzást kölcsönöz. A fölvázolt

²⁹ LŐRINCZ, i. m., 189.

oppozíció különleges jelleget ad a költeménynek, így talán nem véletlen az, hogy a szöveget az Ady-életmű egyik legsikeresebb alkotásaként tartja számon a szakirodalom.

A vers beszélőjének grammatikai szinten történő megjelenítése további kérdésekkel terheli az olvasatokat. E probléma körüljárása kapcsán érdemes kiemelni a harmadik és a negyedik strófákat. Az előbbi esetében nem csupán a beszélő grammatikai jelöltsége lehet kitüntetett, hanem a ráutaló, deiktikus határozószók is: „Itt van a sűrű, a bozót / Itt van a régi, tompa nóta / Mely a süket ködben lapult / Vitéz, bús nagyapáink óta.” A közelre utaló helyhatározói természetű deixisnek, az „itt”-nek a fragmentumon belüli kétszeri előfordulása a beszélő által az első és második versszakban megidézett lovas alakját ugyan láthatóvá nem teszi, de közelivé igen. Közelisége nem csupán az itt által, hanem a második strófa időhatározója, a most által is nyilvánvaló. A beszélő grammatikai jelöltsége a „nagyapáink óta” szerkezetben történik meg a többes szám első személyű birtokos személyjel beléptetésével. A szövegbe beleírt szubjektum a negyedik strófában ismét fölbukkan: „Kísértetes nálunk az Ősz.”

Tehát ezekben a versszakokban a szöveg beleírja magába a beszélőt is, s ez az a pont, ahol a beszélő hang és a nyomatékosan hang alapján megidézett alak érintkezését, de legalábbis komplementeritását föltételezhetjük. Az ötödik strófa „hirtelen, újra” kapcsolatos szerkezete a most funkcióját helyettesíti, ezáltal ismét közelítve egymáshoz azt, hogy a beszélő a jelenben látja és hallja a történeteket, s azokat egyenesen közvetíti, tehát a történéssor szimultán jellegét erősíti. Az itt tapasztalható „újra-bújva” keresztrím jelzi az újszerűség viszonylagosságát, hiszen a válaszstruktúra éppen időbeli különbségét törli el a múlthoz képest.³⁰

Az értelmezések jelentős része az Ady-mű fordulópontjaként rendre a hatodik strófát nevezi meg, mégpedig a múlt által uralt jelen kivetüléseként. Lőrincz Csongor rámutat arra, hogy a hatodik fragmentumban kerül előtérbe leginkább a hangzás materialitása, a nominális szintaktika, a *csupa* többszöri megismétlése. Meglátásai szerint ez a beszédmód annyira hangsúlyozza önmaga szövegiségét, hogy nem feleltethető már meg semmilyen fenomenalizációs gesztussal a scenika valamelyik elemének.³¹ Kormos Mária megállapításai szerint a hatodik versszak „ősök-eszelősök” párja jelzi a versbeli nézőpontváltást: vagyis az eszelősök az új és a régi különbségének bevéődése mellett a hierarchizálhatatlan jelölőmozgás meg-

30 H. NAGY, *i. m.*, 21.

31 LŐRINCZ *i. m.*, 190–191.

szüntetve-megőrző szójátéka lehet, mely lerombolja és újrírja a műbeli „jelenlét” konfliktusait.³²

A hatodik strófa kapcsán két fontos tényezőre hívnám föl a figyelmet. Az állítmány hiányának – a szöveg nominális jellegének említésén kívül – sok figyelmet nem szentel a szakirodalom. A nyelvérzék ezen a szöveghelyen hangsúlyozottan megkívánja azt, hogy az állítmány kiegészítse a szöveget, s ennek megtalálására nem szükséges különösebb erőfeszítéseket tennünk, hiszen csak olyan állítmányt illeszthetünk be a szöveg komplementereként, amely meghagyja azt eredeti jelentésében: „Csupa vérzés, csupa titok [van], / Csupa nyomások, csupa ősök [vannak], / Csupa erdők és nádasok [vannak], / Csupa hajdani eszelősök [vannak].” A van ige a létezés jelenét hangsúlyozza, ugyanakkor grammatikai és szintaktikai szinten is a szöveget „sértetlenül” hagyja. Miért fontos mégis ennek a megállapítása? Meglátásom szerint a szöveg csupán esztétikai szempontból tekint el az állítmány megadásától, nem rejtvénytyszerű „helyettesítéses” provokációval van dolgunk. A van önmagában az itt és most szemantikáját is magában hordozza: „itt (van)” és „most (van)”. Tehát a hatodik strófa a megelőző öt versszakban célirányosan szöveghelyzetbe hozott deixisek közös nevezőjeként funkcionálhat, ezáltal hangsúlyozva a szöveg hatodik elemét. A *van* időbeli változatai – mint a volt és a lesz – azért nem kerülhetnek be a kiegészítés horizontjába, mert a megelőző versszakok hangsúlyozott jelenidejűsége a hetedik strófától kezdődően ugyanúgy folytatódik; így ha a volt vagy a lesz igeváltozatokat emelnénk be a szövegbe, az szemantikai szinten kioltaná a többi strófa olvashatóságát.

A hangzás terén a szakirodalom szintén rendre megállapítja, hogy a *csupa* hatszori előfordulása a szövegrész szerepét hangsúlyozza a muzikalitás szintjén is. Ez a strófa tartalmazza az egyik, már a fentiekben elemzett, olyan keresztrímet is, amelyben a szavak a textualitás szintjén egymás folytatásai: „ősök-eszelősök.” Mindezek tekintetében a szóban forgó tanulmányok a hangzásbeli jelleg miatt a strófát a leginkább kitüntetett szöveghellyé emelik. Mindezzel fölösleges lenne vitatkozni. Azonban a keresztrím szcenikáján túlmenően arra már nem tesznek utalást, hogy a *csupa* nem csak hangzásbeli funkciót tölt be³³, hanem grammatikai szin-

32 KORMOS Mária, *Ady Endre: Az eltévedt lovas = Az elemzés kalandjai 2.*, szerk. BALASSA Péter, KOVÁCS András Bálint, Bp., ELTE Esztétikai Tanszék, 1985, 25–27.

33 Itt érdemes kiemelni, hogy a „csupa” a szcenika szintjén kettős funkciót tölt: egyrészt sorkezdő szó a strófa minden sorában, másrészt talán e tekintetben fontosabb funkciót tölt be kétszeri belső előfordulásaként, ugyanis ennek köszönhetően a hangzás szintjén fölülírja a keresztrímes monotonitást, erőteljesebb hangzásszervezővé válik.

ten a minőségjelző funkcióját veszi föl, ezáltal a szó jelentését kiterjeszti mindenre. Ennek értelmében újrarendezi a megelőző öt strófa értelmezési lehetőségeit, és elrendezi a következő három versszak olvasatát is. Ezáltal a hatodik strófa többszörösen hangsúlyos szerepet kell, hogy kapjon a versértelmezés szintjén, amelynek meglátásom szerint ki kell kerülnie a szövegség dimenziójából.

Visszatérve Lőrincz Csongor megállapítására, miszerint a hangzás materialitása túlhangsúlyozza önmaga szövegiségét – ezáltal hozzáférhetlenné téve az értelmezési szándékot –, érdemes a szöveget a referencialitás horizontjába emelni. Ez az egyetlen útja annak, hogy hozzáférhessünk a vers dinamikus szövegvilágához. Nem hallgathatjuk el a szöveg valóság-vonatkozásait sem, hiszen az erről való tudásunk éppolyan fontos része az olvasatnak, mint a szöveg szintjén tett megállapításaink. A világháborús szöveggörnyezet – mint valóságdarab – erőteljes mozgatója az olvasatnak, vagyis ennek nézőpontjából a hatodik strófa azért is kitüntetett szerepet tölt be, mert egyenesen rögzíti a háború elrettentő momentumait. Az öldöklés, a háború fiziológiai értelemben vett áldozatai az expresszionista költészetből ismert központi kép, a *vér* által jelenítődnek meg. A strófa további részeiben mindezek miértjére való rákérdezés zajlik, erre utal a titok kifejezés is, amely a megmagyarázhatatlant magyarázza, s ezt a titokjellegét a „Csupa erdők és nádasok” tovább árnyalják. Az „ősök-eszelősök” kettőse a háború mellett döntő emberiségre vonatkoztatható, amitől a vers beszélője elhatárolódik, de ugyanúgy ott van benne a fölismerés is, hogy ő maga is ennek az emberiségnek a része. Ennek nézőpontjából visszafelé olvasva is egy erősen önreflektív és a hatodik strófa utáni versszakok világára is hangsúlyosan reflektáló beszélő szólal meg.

A hetedik versszak ciklusszerűen visszatér az első öt strófa világához. A lovas és nem a környezete kerül középpontba, a dinamikus, expresszionista cselekvés „vág neki” oppozíciójaként a semmi képzeje áll. A nincs hangsúlyos jelenléte a lovas teljes vakságáról ad hírt. Az értelmezések ezt a vakságot rendre a megelőző strófákban tapasztalt nem látás kontextusába illesztik. Meglátásom szerint a hetedik strófában megjelenő „De nincsen fény, nincs lámpaláng” nemcsak a lovas láthatatlanságára utalnak, hanem ezen a szöveghelyen oldódik föl az első strófa vak ügétése: a lovas az, aki nem lát, és ezáltal hiába kínálódik föl számára az „új hinárú út”, nem látja a hínárban az utat, amely kivezetné őt önmaga helyzetéből. Lőrincz Csongor ezt az olvasati lehetőséget a hangzással összefüggésben állapítja meg az „u” hangok alliterációi kapcsán, amelynek értelmében az „új hi-

nárú útnak”, valamint az „utas” és az „út” magánhangzóinak azonosságai arra utalhatnak, hogy az „új” státusza csak a hangzás szintjén szilárdulhat meg³⁴ vagyis a megjelenített lovas nem „járhatja végig” az új utat.

A nyolcadik strófa a hetedik utolsó mozzanatának – „És hírük sincsen a faluknak” – újrafelvételével kezdődik: „Alusznak némán a faluk.” A némaság uralja ismét a strófát, ami itt értelmezhető olyan csöndnek, ami siketiséget jelöl, de ezen a szöveghelyen inkább a hallás alapfeltételéül szolgáló csöndnek tekinthető, hogy a záróstrófa ügetése felerősödhessen. A hallás erősségét a kilencedik versszakban a szöveg explicit módon is jelzi, hiszen itt az első strófával ellentétben Ady egymás mögé helyezi a „hallani-hajdani” kifejezéseket. E visszaverődések bevégezhetetlen játéka a szöveg.

A költeményben a lírai én hangsúlyozott távolságot tart a szöveg világától, két grammatikai szintű megjelenésen kívül – de ezekben sem hangsúlyozottan az „én” szerepében, hanem egy folyamat részeseinek egyikeként – nem jelzi semmi egyéb a jelenlétét. A megidézett címszereplő alak helyzete föltűnően hasonló, legfőképp abból a nézőpontból, hogy mindketten távol maradnak a verstörténés világától. Jóllehet, a beszélő és a lovas alakja nem feleltethető meg teljességgel egymásnak, azonosításuk csak a nézőpontjuk alapján indokolt, ahol a megidézett alak „szelfként” működhet.

Amennyiben a referenciális környezetet a költemény interpretációjába kapcsoljuk, nyilvánvalóan a megkonstruált alak az apokalipszis lovasként is olvasható, és ezáltal a végítélet képzetével kapcsolható össze, utalva ezzel a világháborúra mint valóságdarabra, amelynek világától mind a beszélő, mind pedig a megidézett alak erőteljesen eltávolodik. Kibonthatatlan kép ez a lovas, útja örökös, nemcsak azért, mert vak, hanem azért is, mert a záróstrófában történő „visszatérése,” és ezzel együtt helyzete sem változott: folytatja az úton levés aktusát. Ezt a vigasztalanul tragikus, körforgásszerű léthelyzetet állandósítja a vershangzás is: a keresztrímek uralma által a páros sorok kivétel nélküli összecsengése a céltalanul úton levés monoton, ciklusszerű állapotát is rögzíti.

5. Posztromantikus tarthatatlanság

A Csinszka-korszak mérlege nem képezi a tanulmány tárgyát, ugyanakkor az Ady-líra szerelmi aspektusainak recepcióesztétikai megközelítései sem. Csupán az ősi vad szimbólum feltérképezése terelt a Boncza Bertának írt versek irányába, s ezeken belül is az *Őrizem a szemed* mint az irodalmi

34 LŐRINCZ, i. m., 191.

kanonizáció és recepciótörténet során a kései Ady-líra megkerülhetetlen darabjává vált költemény közelébe.

Az első világháború mint *A halottak élén* kötetet alakító tényező a Csinszka-szerelmet sem hagyta érintetlenül. Kenyeres Zoltán Ady-monográfiájában mutat rá arra, hogy a „megrosszult” világtól való elszigetelődés lehetetlen, és ebből a nézőpontból jegyzi meg azt, hogy a szomorúságba áthajló öröm emelte a konvencionális szerelmi líra fölé a kötet utolsó ciklusának verseit. Olvasatában egy egész világ szomorúsága akadályozza két ember boldogságát.³⁵

Az *Őrizem a szemed* a mitizált Én-reprezentáció szemszögéből is értelmezést kívánó költemény. Ugyanakkor a vers különlegessége, hogy nem csupán megmutatja a posztromantikus „privilegizáció” tarthatatlanságát, de rávilágít olyan poétikai mozzanatokra is, amelyek átrendező érvénnyel hatnak a szerelmi líra klasszikus toposzoktól terhelt hagyományának alakításában.³⁶ Ady ebből a nézőpontból nélkülözhetetlen előzménye a József Attila és Szabó Lőrinc költészetében kiteljesedő kulcsár-szabó-i értelemben vett későmodern nyelvi fordulatnak.³⁷ Az érzelm beszéde egyfajta ősi, az érintések horizontjában is működő beszédképletet mutat föl, és ebbe a nyelvi környezetbe illeszti bele a vers központi képéül szolgáló *ősi vad* alakot.

A hagyományos értelemben vett irodalomtörténet-írás a Csinszka-versek kapcsán a gondviselés-jelleg kiemelése mellett a megtalált nyugalom, a biztos támasz nyugalmát hangsúlyozza. A vers beszélőjének megnyilvánulása összetett: az összetartozás, a hála és a szorongás momentumai egyaránt helyet kapnak benne. A hála és összetartozás a „Már vénülő kezemmel / Fogom meg a kezedet” gyönyörű vallomásban teljesedik ki, rögtön a vers felütésében. Mindez azonban nem terelheti el az értelmezői figyelmet a szorongás erőteljesebb képvilágától, amely a „Világok pusztulásán / Ősi vad, kit rettenet / Űz, érkeztem meg hozzád / S várok riadtan” veled expresszionisztikus, erőteljesen cselekvő nyelvi jelekben mutatkozik meg. Tehát a vers egyik lényegi pontja az Ady-líra e késői szakaszára jellemző tematikus ellentétezésben ragadható meg. Nyugalmat árasztó, de mégis nyugtalanító a költemény. A nyugtalanító oppozíciót erősíteni

35 KENYERES, i. m., 41.

36 LŐRINCZ Csongor, *Líra, kód, intimitás = Ady értelmezések*, szerk. H. NAGY Péter, Pécs, Iskolakultúra, 2002, 112–113.

37 Vö.: KULCSÁR SZABÓ Zoltán, *Utak az avantgardból: Megjegyzések a későmodern poétika dialogizálódásának előzményeihez Szabó Lőrinc és József Attila korai költészetében*, Pozsony, Kalligram, 2007, 265–294.

látszik a vers rímszerkezete is, amely egy különös ritmikát követ: az első strófa monotonnak ható összecsengő rímeit – kezemmel-kezedet-szemmemmel-szemedet – a második versszak páros rímei lazítják: pusztulásán-rettenet-hozzád-veled. A harmadik strófa rímtechnikájában visszatér az elsőhöz, majd a negyedik strófa megszünteti a rímek kiszámítható hangzását, megbontja a zenei érzék logikáját, ugyanis keresztrímet alkalmazva – meddig-neked-fogom-szemedet – a versszakot kitüntetett helyre pozicionálja, s ez a pozicionáltság a vers újraolvasására mutathat rá, mégpedig az utolsó strófa nézőpontjából. Az utolsó versszak foglalja keretbe a vers felütésében elhangzó tételmondatot, vagyis az együvé tartozás bizonytalanságát, ezzel ellehetetlenítve a megnyugvást.

Ez a bizonytalanság a második strófa ősi vad szimbólumába már eleve beleírt, a hiány és a szubjektum szorongó állapotát hirdető, ösztönökbe kódolt kép a jövő bizonytalanságát hirdeti, vagyis az együttlét intimitása nem tudja föloldani a beszélő rettenetét, így az utolsó versszak már csak az intimitásból eredő nyugalom megóvásának szándékát képes fölmutatni.

Az *ősi vad* beszélővel való azonosítását aligha vitatható módon a szöveg grammatikai természete is alátámasztja – „Ősi vad, kit rettenet / Űz, érkezem meg hozzád” –, és ugyanakkor a megjelenített környezet, a „pusztuló világok” el is idegeníti önmaga jelenétől. Tehát az ősi vad önmaga oppozíciójaként működik a szövegvilág jelenében, hiszen az ősi és a vad kifejezések paralel módon a misztikus, az ösztöni és ősi hagyományszerűséget hordozzák magukban – gondoljunk csak a csodaszarvas jelenségre. Ez a szimbólumba kódolt megfjezhetetlen entitás a pusztító és rettenetet szülő környezetben³⁸ hiába leli meg a gondviselés egy módját a megszólított intim közelségében, riadalma továbbra is jelenvaló, és ugyanakkor örökévaló is, amelyet a „várok” jelen idejű mediális ige egyértelműsít.

38 Vö. 3. A *halottak élén* mint 1918 reprezentációja.

6. A halottak élén margójára

Ady Endre költészetében az életművet lezáró pályaszakasz meghatározó élményeként jelenik meg a háború, amely háttérvonatkozásként minden más viszonyt – élet, halál, szerelem, Isten, magyarságélmény, misztikum – áthat a korszak verseiben. A *halottak élén* olyan nagy hatású reprezentatív válogatáskötet, amelyben kitüntetett helyet kapnak a háború ember- és értékromboló aspektusai. A kötet verseit – kiváltképp az elemzett két költeményt – a múlthoz való ragaszkodás, illetve az értékörzés gesztusa jellemzi, de mindez csupán kíváncsi maradvány. E lelki világ reprezentálását a szaggatott, töredezett, kihagyásos szerkezeteken túlmenően a nehezen megközelíthető szimbólumalkotás teszi lehetővé, amely szimbólumok mint a mitizált Én-reprezentáció képletei működnek, és az újraolvasások által rendre átrendezik az irodalomértésről kialakított koncepcióinkat. Az Én-megnyilatkozások az embertől való elhagyatottság, átláthatatlanság intertextusai, olyan képek, amelyek az érzékelhetőség szintjén a láthatatlanság és némaság mögé rejtőzve hozzáférhetetlenné váltak a mai kor emberek számára. A környezet, amelyben az Én rendre reprezentálni kívánja önmagát, a láttatás gátjaként működik, s időtől függetlenül a világrend emberidegenségét jelöli. Itt már az emberi jelenlét hiánya olyan poétikai fordulatot jelez, amely kétség kívül folytatható hagyományt teremt, s amelyet József Attila létértelmező tájversei gondolnak újra.

Irodalomjegyzék

ADY Endre, *Őrizem a szemed*, Nyugat 1916/9, II, 116.

ADY Endre, *A halottak élén*, Bp., Pallas, 1918, 59–60.

BALÁZS Géza, *Minden mindennel összefügg? Hálózatkutatás a nyelvben = Hálózatkutatás*, szerk. BALASKÓ Mária, BALÁZS Géza, KOVÁCS László, Bp., Tinta, 2010, 19–28.

GÉRARD GENETTE, *Az elbeszélő diszkurzus = Az irodalom elméletei I*, szerk. THOMKA Beáta, Pécs, Jelenkor, 1996, 19.

H. NAGY Péter, *A jelölők visszaverődése*, Kalligram, 2002/9, I–II, 12–23.

KENYERES Zoltán, Ady Endre, Bp., Korona, 1998, 37.

KORMOS Mária, *Ady Endre: Az eltévedt lovas = Az elemzés kalandjai 2.*, szerk. BALASSA Péter, KOVÁCS András Bálint, Bp., ELTE Esztétikai Tanszék, 1985, 25–27.

KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Az „én” utópiája és létesülése: Ady Endre avagy*

- egy hatástörténeti metalepszis nyomában = *Újraolvasó: Tanulmányok Ady Endréről*, szerk. KABDEBÓ Lóránt, KULCSÁR SZABÓ Ernő, KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, MENYHÉRT Anna, Bp., Anonymus, 1999, 9–27.
- KULCSÁR SZABÓ Zoltán, *Utak az avantgardból: Megjegyzések a későmodern poétika dialogizálódásának előzményeihez Szabó Lőrinc és József Attila korai költészetében*. Pozsony, Kalligram, 2007, 265–294.
- LACZKÓ Krisztina, TÁTRAI Szilárd, *Egy narratív műfaj sajátosságainak pragmatikai megközelítése*, Magyar Nyelvőr, 2017/1, 53–56.
- LŐRINCZ Csongor, *A retorika temporalitása: Az eltévedt lovas mint intertextus* = *Újraolvasó: Tanulmányok Ady Endréről*, szerk. KABDEBÓ Lóránt, KULCSÁR SZABÓ Ernő, KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, MENYHÉRT Anna, Bp., Anonymus, 1999, 182–196.
- LŐRINCZ Csongor, *Líra, kód, intimitás* = *Ady értelmezések*, szerk. H. NAGY Péter, Pécs, Iskolakultúra, 2002, 112–123.
- ROMSICS Ignác, *Magyarország története a XX. században*, Bp., Osiris, 2005, 109–112.
- SZABÓ Roland, *Jelzőhálózatok a Csáth-novellákban* = *Hálózat kutatás: Interdiszciplináris megközelítések*, szerk. BALÁZS Géza, KOVÁCS László, SZŐKE Viktória, Bp., Eötvös, 2012, 178–186.
- JefVERSCHUEREN, *Understanding Pragmatics*, London–New York–Sidney–Auckland, Arnold, 1999, 61–65.

„jövőt tervezek, s intézem a Bandi levelezését” *Csinszka leveleinek jelentősége Ady világháborús éveinek receptiójában*¹

Zeke Zsuzsanna

ELTE Irodalomtudományi Doktori Iskola

Az irodalmi modernség doktori program

Abstract

In my paper I would like to draw the audience's attention to Berta Boncza's (Csinszka) correspondence written during her marriage with Endre Ady (1915–1919), furthermore, I would like to focus on the relationship between Ady and the First World War, by all means through his wife's detailed descriptions. Csinszka was not only the muse of the poet that time, but also his enthusiastic administrator: she even contacted poets and the editorial staff of Nyugat, she sometimes even took over the whole correspondence, and wrote letters on behalf of Ady. In the autumn of 1917, Ady and Csinszka moved from Csucs to Budapest into the apartment in Veres Pálné Street which she inherited from her father, Miklós Boncza. Csinszka created a real home for the "eternal resident of hotel rooms". She was always by her husband's side, took care of Ady, nursed him during his illness, and relieved him from the war as the recurrence of the recruitments and examinations only caused him unnecessary excitement. Csinszka corresponded without a halt, tried to intervene in order to resolve the recruitment issue by contacting the members of the Hungarian army and mobilizing friends. Consequently, Ady did not have to join the forces.

Keywords: Csinszka, Endre Ady, correspondence, World War, recruitment, army

Csinszka levelei

Boncza Berta 1911-ben levelezést kezdeményezett a kor nagy híró költőjével, Ady Endrével, akinek az első levelében rögtön verspróbálkozásait küldte a „szíves bírálása”² végett. A másfél évig tartó, „báty-hűg” kapcsolatból kiinduló levélváltásukat találkozás, majd lánykérés követte. Az eljegyzést követően megsokasodtak a nehézségek. Boncza Miklós, Csinszka édesapja nem adta a beleegyezését a költő és lánya egybekeléséhez, határozottan tiltakozott ellene, ennek ellenére 1915-ben a kiskorúak házasság-

1 Elhangzott: Visegrádi Négyes Konferencia. Az Első Világháború irodalmi és történelmi aspektusai a kelet-európai régióban, ELTE, Budapest, 2017. február 10–11.

2 Boncza Berta első levele Ady Endrének, 1911. nov. In Csinszka, *Vallomás a csodáról* (PIM Kézirattár V.3182/3)

kötéséhez szükséges gyámhatósági engedéllyel a fiatal csucsai lány Ady Endréné lett, és elkezdhette férjével az akadályokkal teli közös életet. Tanulmányomban Boncza Berta levelezésével foglalkozom, melynek nagy része még kiadatlan és közgyűjtemények kéziratáiraiban őrzik, ezért is törekszem minél többet idézni a kéziratokból,³ továbbá szükségesnek tartom, hogy általuk Csinszka stílusát is érzékeltessem. A hangsúlyt Ady Endre és a háború kapcsolatára helyezem, miközben bemutatom az első világháború idején – Ady Endrével való házassága alatt – írt leveleit. Csinszka 1915 és 1919 között nem csak egyszerűen a költő múzsája, hanem a felesége is volt. Szívesen ismerkedett meg a költő barátaival, otthont teremtett számára, lelkesen intézte férje ügyeit is, és folyamatosan igyekezett elrántani őt a háború karjai elől, mindeközben a *Budapesti Hírlap* hasábjain támadták Adyt, költészetét kifigurázták, az állandó betegeskedés és az ezekkel járó nehézségek az alkohol és a veronál felé sodorták. Csinszkaról már akkor megoszlottak, és a mai napig megoszlanak a vélemények. A róla kialakult kép, részben Robotos Imre *Az igazi Csinszka* című művének hatására, az 1970-es évek végén meglehetősen negatív volt. A kezdetben tökéletesnek talált, jómódú, erdélyi földbirtokos fiatal leánya idővel már nem felelt meg az Ady-család elvárásainak. A fiatalasszony nem tudott azonosulni az íróözvegy-szereppel.⁴ „mikor Ady meghalt, 24 – éves, halálra riadt fiatalságommal – semmi nem volt meg bennem abból a tekintélyt- és tiszteletet parancsoló – adottságból – ami a nagy ember özvegyét özvegygé teszi” – olvashatjuk memoárjában.⁵ Berta nem vált Ady Lőrincné idealizált menyévé, kiállt magáért az Ady-család ellene indított, Ady szerzői jogait tárgyaló perben, és mikor az élet úgy hozta, újra megházasodott. Az ellene felsorakozó vélemények dacára levelei, cselekedetei mégis azt támasztják alá, hogy Ady boldogságáért mindenre elszánt volt.

Ady Endre és Boncza Berta kapcsolatában első pillanattól kezdve meghatározó volt a levelezés. A fiatal diáklány megnyerő, válaszlevelet kiprovokáló stílusával hosszasan fenntartotta a költő érdeklődését a csucsai vár kisasszonya iránt. A házasságot megelőző hónapokban kicserélték egymás között a korábbi udvarlóktól kapott leveleiket, elnyerve ezzel a másik fél

3 Az idézett levelek szövege betűhív. Csinszka ő és ü betűi felett megegyezik az ékezetek jelölése, általában egy vízszintes vonal látható, így eldönthetetlen, hogy hosszú vagy rövid ékezetet használ az írója, ezért ezekben az esetekben a mai helyesírásnak megfelelően közlöm a szöveget. Az aláhúzás terjedelme a kéziratot követi.

4 SZILÁGYI Zsófia, *Özvegy, burokbán* (Kosztolányi Dezsőné Harmos Ilonáról), <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/92/szilagy.html>, hozzáférés: 2017. jún. 29.

5 Csinszka memoárja. Portrait Adyról, Vallomások (MTA KIK Kézirattár, K 10/10)

bizalmát. Ady szorgosan olvasta és kommentálta Tabéry Géza és Lám Béla egykor Bertukának küldött sorait. Írásban megvitatták, megbeszélték részletekbe menően, egymás elől semmit sem titkolva, a jelenlegi kapcsolatukhoz nem mérhető, sokszor lenézően felelevenített „gyermekkomédiákat”. Csinszka is elolvasta és nevével ellátva postázta vissza Dénes Zsófia Adynak írt szerelmes gondolatait, bár először Adyt óva intette a levelek látványos megjelölésétől, láttamozásától.

„Tegnap – elküldtem Neked – B. leveleit – mindent, ami van, nem tartva vissza eddig még semmit Tőled. [...] Akkor kedden írt levele az egyetlen – mit könnyelműn és rögtön elégettem. Sajnálom nagyon – s csak az nyugtat meg –h[ogy] frissen és rögtön kaptad az információkat, s így ismered azt is. – Ezeket az írásokat tévedésből nehogy – átírd, Csinszky – mert írójuk valószínű visszakéri őket, de egy kis jelet, egészen kicsit, keresztet v[agy] mást – csak kettőnk által ismert kis – titkos jelet – szeretném ha tennél mindegyikre. – Nem ismerjük az írások sorsát és útját – ha netalán találkozánk valahol velük, legyenek ismerősök.”⁶

Ady tovább folytatta a levelezést különböző hölgy ismerősökkel, egy időben akár hét hölgytől is kapott levelet, de ennek tényét nem titkolta el Csinszka elől.

„Ma különös napom volt: a postám egyebek között 7 női levelet hozott egyszerre. Sejtet, hogy nem a dicsekvés ördöge szállt belém, de a hódolás a női megérző talentum iránt. Sándorné (Nyanyuci), a kis Alice unokád különben is naponként érkező levele nem érdekelhetnek. A kis temesvári nőé sem, akit most X-ikszet operálnak Budapesten. De küldök négy érdekes levelet, s kis, komoly fejeddel láss, olvass belőlük. A velencei levél Mylittáé, láthatni fogod, hogy Zsuka-Andrea nem őt látta a Hűvösvölgyben, amikor úgy leszőkézte és lebutázta. [...] Ne félj, nem volt igaz nőm még, s nem lesz több nőm soha. Te leszel, és vagy, bármint vádol látszólag a múltam s egy légiónyi női hiúság.”⁷

6 Boncza Berta levele Ady Endrének, 1914. jún. 13. (MTA KIK Kézirattár, K 10/66) *Ady Endre levelei, III. kötet, 1914–1918*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983, 244–246.

7 Ady Endre levele Boncza Bertának, 1914. júl. 5. (PIM Kézirattár, A. 121/14); *Ady Endre levelei, III. kötet...*, i. m., 63–64.

A költő már hosszú ideje tisztában volt vele, hogy nagy népszerűségnek örvend a hölgyek körében, büszkélkedett is ezzel. „Nagyszerűbb újság semmi Váradon? Tehát még mindig én vagyok az álmok királyfia? Beleegyezem. Illetve: tűröm, megengedem.”⁸

Csinszka – Adyval ellentétben – megszakította a kapcsolatot az udvarlóival, barátnőinek sem küldte már a hírességek felől kérdezősködő, Ady leveleit kivonatolva bemutató, irodalmi élményekről beszámoló hosszú leveleit. A már meglévő barátok, levelezőpartnerek helyett áttelődött a figyelem Ady baráti körére, és ezt követően a költő ismerőseivel felvette a kapcsolatot is, majd Lám Béla helyett a „Banditól kapott barátai”-val kezdeményezett újabb beszélgetéseket.

Csinszka levelezik a költő barátaival

A költő ifjú felesége ismeretlenül is kezdeményezett, bemutatkozott, fotót, táviratokat küldött Bölöni Györgynek és Itókának, Fehér Dezsőnének, Sándor Lászlónénak, de Ady egykori menyasszonyával, Dénes Zsófiával is igyekezett barátnői szálakat kialakítani és közel kerülni hozzá rögtön az első neki küldött levelével.⁹ „Zsukám, mert nagyon enyém vagy, nem tudok némán idegen maradni tovább. Bandi ma Kolozsvárt van s így időm adódik megmondani neked, milyen régen szeretlek és hogy mindig nagyon valakidnek érzem és őrzöm meg magamat. [...] Küldök egy nem egészen jó amatőrfotót. Kérlek, légy elnéző, Csinszka, bár nem szépség, mégis több ennél a képnél. Azért szépen kérlek, vedd szívesen, jobb, mint amit Itókának küldtem, de ebből csak ez az egy van és ezt neked őriztem meg.”¹⁰

Csinszka beszámolt Zsukának az Ady iránti érzelmeiről is: „Szeretem, úgy szeretem, hogy sokszor fizikailag fáj már ez a nagy, mindent megsemmisítő szeretet. Akarom, hogy egymásban legyünk erősek, szépek és boldogok, már amennyire ember az lehet, és hálás vagyok az életem minden bajának, örömeinek, hogy őt adta nekem.”¹¹ A Zsukával való barátság a

8 Ady Endre levele Brüll Bertának, 1904. nov. 4. (OSZK Kézirattár, Levelestár); *Ady Endre levelei*, I. kötet, 1895–1908, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983, 157.

9 Dénes Zsófia és Csinszka levelei megjelentek Dénes Zsófia alább idézett művében, de tanulmányomban kizárólag a kéziratokra hivatkozom, mert Zsuka jelöletlenül több fontos részletet is kihagyott a publikált levelekből. DÉNES Zsófia, *Élet helyett órák; Talán Hellász küldött: Kiadatlan levelek Ady Endréhez és más dokumentumok: Egy fejezet Ady életéből* (4. bővített kiadás), Bp., Magvető, 1980.

10 Boncza Berta levele Dénes Zsófiának, 1914. okt. 30. (OSZK Kézirattár, Levelestár)

11 Boncza Berta levele Dénes Zsófiának, 1914. nov. 13. (OSZK Kézirattár, Levelestár)

nagy szavak ellenére is erősen felszínes maradt, ami egy idő után könnyedén átfordult féltékenységre, utálatba. Pár évvel később már erősen negatív képekben festették le egymást. „Zsukát utálok olyan mint egy potrohos – csúnya bogár ami minden védtelen testet megmászik s csúnya rossz szagú – nedvet hagy maga után.”¹² Berta meggondolatlanul tárta fel lelkét az embereknek. Láthatatlanul is képes volt bizalmas kapcsolatok kialakítására, nem kellett szoros barátság ahhoz, hogy a legbensőbb érzéseiről, problémáiról, félelmeiről, kétségeiről vagy éppen élete legboldogabb pillanatairól írjon oldalakon keresztül a küldeményeiben. Barátnője, Zöllner Duci óva intette a hasonló levelezésektől. „Leveleddel különben nem voltam megelégedve. Írod, hogy zárkózott vagy! [...] Drágám, te csak azt képzeled, hogy zárkózott vagy, akinek annyi barátja volt és van, mind neked, az nem zárkózott. Már én legalább 10 embert tudnék felsorolni, akiknek te feltártad szíved legtitkosabb érzelmeit, lelked ábrándjait, családot tragédiáját! Miért teszed Bertuka, anélkül hogy tudnád, kinek [...] feltárod előtte lelkedet! [...] Annyira szükségét érzed, hogy sokan ismerjenek, sajnáljanak?”¹³

A feleség férjével való összetartozását erőteljesen nyomatékosította főként a hölgyeknek írt üzenetekben (Sándor Lászlóné¹⁴), valamint a levelek zárásában is az Adyval való elválaszthatatlan egysége tükröződik: Csinszka, Csinszka és Csinszky, Ady Endréné, Adyné Bertuka. Csinszka aláírása, névhasználata egy meghatározó eleme a küldeményeknek, hiszen első leveleitől kezdve megfigyelhetjük a szignó változását, amely folyamatosan alakul, de lényegében ugyanaz marad. Férfiak által meghatározott nevet használ, így aláírásaiban megjelenik a férfi is.¹⁵

12 Csinszka levele Révész Bélának, 1927. jún. 1. (OSZK Kézirattár, Fond 74/29 (1.)) Léda is megvágatja szavait, mikor 1912-ben Szűcs Dezsőnek ír Bertáról. „A neve Bertuka, dr. Boncza miniszteri tanácsos lánya. Érdeklődtem utána, vékony, kis leány, sovány, mint egy esernyőnyél, elől-hátul szexuális duzzanatokkal.” PÉTER I. Zoltán, *Ady és Csinszka: Egy másik szerelem története*, Bp., Noran, 2008.

13 Zöllner Edit (Duci) levele Boncza Bertának, 1910–1912 (MTA KIK Kézirattár, K 11/156)

14 Csinszka levele Sándor Lászlónénak, 1916. dec. 9. (MTA KIK Kézirattár, K 18/38)

15 Boncza Berta életében folyamatosan férfiak által volt elnevezve. Édesapjától kapta a Boncza nevet, majd Ady Endréné lett, mikor férjhez ment, múzsa lett és megözvegyült. A költő múzsáját megteremtette magának, elnevezte Csinszknának, mely név nem csak Ady oldalán (Adyné Csinszka, Bandiné Csinszka), hanem a későbbi művészférfj oldalán is megmaradt. Csinszka már Csinszka maradt, Márffy Ödönné, Márffy Csinszka. A Boncza Berta név, az édesapjától kapott vezetéknev és az édesanyjától (Török Bertától) kapott keresztnév hamar háttérbe szorult. A leánynevelő intézetek Bertája még Bertuka volt, sőt saját elhatározásból Babyként is szólíttatta magát, tanulóévei alatt leveleit gyakran ezzel a névvel zárta.

Küldeményeiben továbbá olvashatunk a Csucsán töltött hétköznapiokról, olvasmányairól, irodalmi érdeklődéséről, Lédáról kialakított véleményéről és az apróbb személyes gondokról – súlyproblémáról, öltözködési szokásokról, legújabb ruhadarabokról egyaránt.¹⁶

Dénes Zsófia visszaemlékezése szerint Csinszka fiatalságát meghazudtolóan értelmes és megértő volt, de amikor beszélt, akkor csak ő beszélt és a partnerét nemigen hagyta szóhoz jutni, viszont egyáltalán nem volt modoros, se rejtélyes értelmű, de nem ritka, hogy az volt a leveleiben. A levél nála még irodalom volt. Írásban nem volt közvetlen, de Zsuka úgy vélte, hogy erről nem ő, hanem a könyvek tehettek, amiket olvasott, bizonyos irodalmi irányok modorossága ragadhatott rá. Igyekezett nagyon jó benyomást kelteni, visszafogottan írt önmagáról, a címzetteket viszont az egékgig dicsérte, hálás volt a barátságukért, szeretetükért.¹⁷

A levelezéssel kialakított barátságok részben felszínesek maradtak. Az Adyt körülvevő társaság az ifjú feleségben nem látta meg az egyenrangú felet, a költő asszonyát kislánként kezelte és ez tudatosodott is benne: „Mindenki kedves, jó – elragadtatott, úgy bánnak velem, mint egy babával. Megnézik mozog-e a lábam – kinyitják a szememet és csodálkoznak, hogy ifúságom dacára úgy (ha nem jobban) látok vele mint ők.”; „Jászi Oszkáréknál úgy érzem magam, mint a gyermek, aki az óriások közé került. Gügyögnek velem és Oszkár mindenről kicsinylő raggal beszél ha hozzám szól (asztalka, képecske, székecske) stb.”¹⁸

Ady is rásegített az ehhez hasonló vélemények kialakítására, mikor Zsukanak úgy írt a lányról, mint egy kedves nyugtalan kis játékszerről, akit örökös gyermekkora végső napjaira választott. Zsuka sem volt rest érzékeltetni vele a kettejük között fennálló korkülönbséget. Becézgette, kislánynak szólította, „nagymamásan ölellek” olvashatjuk soraiban.

Pestre költözés, lakás a Veres Pálné utcában

Csinszka férje mellett betöltött szerepét (korától eltekintve) nehezen tekinthetjük gyermeki pozíciónak. Nem hátrált ki a korántsem elképzelései szerint alakuló házasságból. Kitartott Ady mellett, és minden lépésében igyekezett támasza, segítsége lenni akkor is, mikor a világháború szörnyűségei

16 Csinszka levele Baróti Máriának, melyben rajzokkal illusztrálja legújabb ruhadarabjait, 1917. márc. 23. (OSZK Kézirattár, Fond 74/136)

17 DÉNES Zsófia, *Élet helyett órák*, Bp., Magvető, 1967.

18 PÉTER I., i. m.

egyre közelebb kerültek a költőhöz. Édesapja, Boncza Miklós halála után, 1917 őszén a megörökölt pesti lakásban otthont teremtett a „hotelszobák lakójának”. A szobák berendezése – irodalmi olvasmányok polgári lakásbelsőt, valamint Szomory Dezső színpadképeit alapul véve – túlnyomórészt a feleség ízlését tükrözte, de az apróbb részletekben ott rejtőzött a férjére való odafigyelés, a törődés. A padlóra filcréteg került, a szobák közötti ajtók lekerültek helyükről, mindezzel zajtalanítva lett a lakás, hogy a költő a legnagyobb nyugalomban dolgozhasson, cipőkopogás és ajtócsapódás zaja nélkül. A hóféhrre meszelt falakra barátoktól – Tihanyi Lajostól, Márffy Ödöntől, Rippl-Rónai Józseftől és Czigány Dezsőtől – vásárolt képek kerültek. Az irodalmi szalon mellett Adynak saját dolgozószobát alakított ki. A lakberendezésről folyamatosan részletekbe menően olvashatunk Csinszka Baróti Máriának írt leveleiben: „őszől kezdve Pesten is lesz lakásunk a Veres Pálné ucca elején, s ennek a berendezése, tervezése minden időmet leköti. Nem lesz nagy lakás, de kényelmes, meleg és a miénk.”¹⁹

Dénes Zsófia visszaemlékezése szerint Adyék pesti lakásának kúria atmoszférája volt, vidéki, nemesi családok környezetét teremtette meg. Nem volt benne rendkívüliség, még csak határozott egyéniség sem, de a különcködés és a modorosság is elmaradt. A biztonságérzés határozta meg a jellegét, egy egész úri osztály nyugalma érződött rajta. A sötét paliszanderbútor csillogásába meleg sötétkék szűrődött, Bertuka kedvenc színe. Sötétkék bارسonyborítás a szalonban elhelyezett csucsai ülogarnitúrán, néhány szőnyeg, viszont apró tárgyak nem voltak sehhol. A fodros tüllfüggönyt Zsuka soknak találta, de a biedermeier famunka miatt Bertuka elengedhetetlennek tartotta. Az ezüst nem tolakodott a vitrinekben, holott épp elég volt a házban. Fölösleg általában semmiben sem volt. A költő volt menyasszonya Ady szobáját látta a legkomolyabbnak. Az ágy egyszerű, de szép, viszont az íróasztal és a kevés könyvvvel megpakolt könyvespolc kevésbé volt hangsúlyos a térben.²⁰

Vonyica, a Csucsáról felhozott, családtagként kezelt cselédlány is gyakran említésre kerül ezekben a levelekben. „Fő mulatságom Vonyica nevű [...] paraszt lányomba rejlett, akit innen Csucsáról vittem föl először városba. Vonyica – mindenki kedvence lett. Jóralavó, kedves képű kis [...] parasztlány. Okos és mulatságos. Olyan mint egy szép kis rongy baba a lakásba. Vele jártam hajon, földalattin, ligetbe - színházba és istentudja még hol mindenütt. Az állatkertbe az Elefánt hátán is lovagolt.”²¹

19 Csinszka levele Baróti Máriának, 1917. márc. 23. (OSZK Kézirattár, Fond 74/136)

20 DÉNES, *i. m.*, 259.

21 Csinszka levele Baróti Máriának, 1918 nyara (PIM Kézirattár, V.4298)

Baróti Mária, aki hasonlóan Boncza Bertához egykor levelezést kezdeményezett a költővel, részletekbe menően tájékozódhatott a feleség beszámolóiból Ady életéről, hiszen Csinszka részben önként, részben Ady megbízásából fokozatosan átvállalta a Baróti Máriával való kapcsolattartást. „Ne haragudj, hogy kedves, hosszú írásodra megint csak én válaszolok, de látod, Bandi úgy tartja, hogy nekem könnyebb munka ez, mint neki, akinek mestersége és kenyerre az írás. Aztán meg egyik is vagyunk mi nagyon ahhoz, hogy tapintatlanul, csúnyán és bourgeois-módra nyúljak az ő privát dolgaihoz. [...] Bandi most egy hosszú novellán dolgozik.²² Karácsonyra meg kell jelennie. – Én egy furcsa, régies, keresztszemes szőnyegen varrok, olvasok, bútorokat és jövőt tervezek, s intézem a Bandi levelezését.”²³

Ady azt állította Baróti Máriának, hogy ő már nem a Kazinczyak köréből való, s nem tud levelet írni – mások az idegei, élete, és egy levélben éppen ha csak egy rövid üzenetet tud leírni. A feleség valamelyest Ady titkárának – Steinfeld Nándornak – szerepét átvéve (kiegészítve), levélírói, titkárnői feladatokat látott el. A költő nevében információkat kért Bölönitől,²⁴ publikálandó verseket küldött Fenyő Miksának a *Nyugat* szerkesztőségébe: „Egyelőre két verset küld. Holnap próza megy. Valószínű Ignotus könyvéről de lehet egyébről is.”²⁵

Csinszka rendszeresen írt Ady nevében, és Pfeiffer Ernő szerint az sem volt ritka, hogy a rajongó hölgyek halomra érkezett leveleire Bertuka válaszolt volna, sőt rendszerint ő szolgáltatta az aláírásokat is, hiszen csodálatosan utánozta Ady stílusát és kézírását. A feleség nem csak írt, de kapott is – Ady megbízásából küldött, vagy Ady által titkárának diktált – leveleket Steinfeld Nándortól, aki 4-5 évig anyagi ellenérték nélkül vállalkozott Ady levelezése mellett a bizalmas természetű ügyeinek (pénzügyek, hitelezők) intézésére.²⁶

A titkárnői feladatok nem merültek ki a hölgyekkel való könnyed eszmecserékben; nagymértékben a háborúra, a katonaság behívóira és az ezzel járó ügyintézésre terelődött a hangsúly.

22 Ady Endre a *Régi tavaszi háború* című novellán dolgozott (*Nyugat*, 1917/1, 32–46).

23 Csinszka levele Baróti Máriának, 1916. dec. 9. (OSZK Kézirattár, Fond 74/136)

24 Csinszka levele Bölöni Györgynek, 1915. szept. 10. (PIM Kézirattár, V.7/1)

25 Csinszka levele Fenyő Miksának, 1916. okt. 16. (PIM Kézirattár, V.3181/76)

26 *Ady Endre levelezése 1895–1907*, I., szerk. VITÁLYOS László, Bp., Akadémiai-Argumentum, 1998, 251–302.

Ady nem volt katona, de a világháborúban ő is végigment azokon a zaklatásokon, amikkel a háborúban végigkínózták az „untauglich” embereket. Életét 1915 áprilisától haláláig megkeserítették, felesleges izgalmakat okoztak számára a megismétlődő katonai sorozások, felülvizsgálatok. Még nagybetegen sem mentették fel véglegesen, utoljára is csak 1919 február végéig kapott ideiglenes felmentést, de akkor már egy hónapja halott volt. Akárcsak a többi fiatalnak, Ady Endrének is jelentkeznie kellett a katonai sorozóbizottságnál, amikor elérte az erre alkalmas életkort. És bár erről semmiféle feljegyzés sem maradt, Péter I. Zoltán szerint valószínűleg felmentették a nagykárolyi diákévek alatt szerzett reumás betegsége és annak következménye miatt.²⁷

Először 1915. április 28-án kellett Tasnádon sorozásra jelentkeznie, de hiányos fogsora, aranyfogai és jobb lábujja nagyfokú elgörbülése miatt alkalmatlannak találták,²⁸ így az év végéig, a következő sorozásig, haladékosan kapott. A költő leveleiben beszámolt barátainak a tasnádi sorozásról (Bölöni Györgynek, Hatvany Lajosnak), félelmeiről, elkeseredettségéről. „Üzend meg, nem okosabb-e egy revolvergolyó a tébolyos vergődésnél?” – írta Hatvany Lajosnak,²⁹ majd egy későbbi levélben is azt olvashatjuk, hogy „Mostanában az öngyilkosság gondolatával foglalkozom, kelek és fekszem.”³⁰

1915. november 27-én Ady ismét Tasnádra ment. Csinszka is írt erről önéletrajzvázlataiban:

„Borzasztó időben, éjszaka, vékony városi ruhákban utaztunk Tasnádra. Rémes út. Bandi olyan, mint egy őrült, s csak itallal lehet féken tartani. Debrecen felé megyünk [Budapestről] sok átszállással, onnan este tovább Tasnádra. [...] Valami szélhámós álbárával akadunk össze – Bandit itatja. Éjszaka érünk Tasnádra. Az állomástól

27 Ady kb. 12 évesen felborult egy csónakkal, és ekkor szerzett reumát, a betegség Ady Lajos szerint később elmúlt, de mindkét térdén csontcsomósodás maradt vissza, és emiatt később is nehezebben járt, nem szeretett gyalogolni.

28 PÉTER I. Zoltán, *Ady Endre és a sorozások rémképei*, Várad, 2013/3, 72–78. Berényi Ferenc őrmester visszaemlékezése 1936-ban.

29 Ady Endre levele Hatvany Lajosnak, 1915. jún. 21. = *Ady Endre levelei, III. kötet...*, i. m., 138–139.

30 Ady Endre levele Hatvany Lajosnak, 1915. júl. = *Ady Endre levelei, III. kötet...*, i. m., 140.

a város 1 óra út, alig kapunk kocsit. Óriási hideg. Bandi a kocsiból végigvágódik. Megint szerencsés esés. Borzasztó nap Tasnádon. Agyon vagyunk fázva. Kisül, hogy tévesen sürgönyöztek. Bandi mindenkivel összevész. Délután egy szánkót fogadunk és elindulunk Érmindszentre. Legvadabb tél. Köd és hó. A szán órák hosszát tévelyeg. Agyonfagyva érünk Mindszentre. Két napig vagyunk ottan [...] onnan Zilahra megyünk fűtetlen szobát kapunk. Autó elakad. Megfázva, meghűlve – végre Csucsán. Most vár reá a sorozás, de Bánffyhunyon.³¹

A feleség értesíti a barátokat Ady állapotáról és az újabb sorozásról, köztük Bölöniéket is: „Bandit e hó 20-án sorozzák Bhunyonon. Most több nap óta fekvő beteg. Erőssen meghült.”³²

Adyt a bánffyhunyadi sorozóbizottság 1915. december 20-án katonai szolgálatra alkalmasnak találta. „Bandit 39 [fokos] ideglázzal beveszik. Ugyanakkor féllábúakat is bevesznek”³³ – írta Csinszka visszaemlékezésében. 1916 januárjában kellett volna bevonulnia Adynak, aki utálta a háborút és undorodott azoktól, akik az embereket a halálba küldték, de dacosan el volt szánva arra, hogy bevonul, hogy a végzet annál gyorsabban intézze el a sorsát. A besorozást kommentáló tárcája *Jeremiás siralmai – mindig* címmel jelent meg 1915. december 25-én a *Pesti Napló* hasábjain.³⁴

Csinszka ösztönzésére a befolyásos barátok intézkedtek, hogy Ady mielőbb felmentést kapjon a *Nyugat* írói listáján. Elsősorban Bölönit kérte meg, hogy a Honvédelmi Minisztériumban intézkedjenek fölmentése, illetve szolgálathalasztása dolgában. Fel is mentették, de az erről szóló igazolás nem érkezett meg időben a katonasághoz, így 1916 januárjában be kellett vonulnia ezredéhez Kolozsvárra. Csinszka nagymamáját sem hagyta nyugodni Ady állapota, Török Károlyné Fehér Dezsőnének így számolt be a történekről 1916. január 2-án:

„Bandi meghült, mindig beteg. Betegen ment sorozásra, lefogyott, látszik a szenvedés rajta. Hiába gyöngék a lábai, sok bort, pezsgőt átszűrt a teste, meg van nagyon viselve, csodálom, hogy oly gyöngék az asszonyok, ilyen embert ölelnek meleg szívükkel magukhoz.

31 Csinszka visszaemlékezése Adyra, 1919 után (OSZK Kézirattár, Fond 74/42)

32 Csinszka levele Bölöni Györgyéknek, 1915. dec. 18. (PIM Kézirattár, V. 7/6)

33 Csinszka visszaemlékezése Adyra, 1919 után (OSZK Kézirattár, Fond 74/42)

34 „Énekeljék a háborút azok, akiknek ez könnyű, távol, szimpatikus vagy üzlet.”

A szellemi nagysága csoda, de az asszony, aki tudja, hogy miért szeret, keressen férfit magának. Mindig bosszant, ha reá gondolok az asszonycsordára, akik Ady Endrét könnyelmű fejökkel körüljongják. [...] Szegény Bertukára szomorú dolog a Bandi folytonos betegsége. Az orvos azt mondja, hogy hagyja el a sok italt, ez a baja. 17-én be kell vonulnia katonának, úgy látszik, nehéz rajta segíteni. A barátai Pesten dolgoztak rajta, hogy felmentsék.”³⁵

Csinszka is megemlékezik Ady helyzetéről memoárfüzetében:

1916-tól kezdve Adyt „halálra izgatják a felmentési kérdések. Ha nincs még kezében az új hivatalos cédula – lázban gyötrődve – nem mer az utcára kimenni – még kocsin sem. Legjobban a katonaság kiképzési, fegyelmi részétől fél. Annyira érzékeny, hiú és sérthető ezekben az években, hogy az első parancsoló hangra elveszti a fejét és támadni képes. [...] A bevonulás lehetősége halálos izgalomban tartja Adyt. Gőgösen – mondja ugyan legrettenetesebb izgalmai idején is, hogy Ő egy lépést sem tesz felmentéséért. Ha ő nem érték a nemzetének magára vessen az, aki ilyen hitványul veszni hagyja. Kínos, nehéz napok jönnek. Bandi iszik, mértéktelenül cigarettázik, s az akarata minden önpusztításban szembe találkozik az enyém-mel.”³⁶

A költő a felmentés hiányában, január 17-én jelentkezett a kolozsvári hadkiegészítőnél. Csinszka leveleket írt Vészinék, Ignotusnak, Bölöniknek,³⁷ „kezébe vette az ügyet” és személyesen tárgyalta a kerületi katonai parancsnokkal, megsürgetve a felmentést, ami meg is érkezett a bevonulási terminus utáni ötödik napon. A továbbiakról így számolt be Fehér Dezsőnének küldött levélben 1916. február 9-én.

„Tizennégy napig voltunk Kolozsvárt. Négy és fél napig agyonizgatva a Bandi peches katonasorsától, büntetés terhe alatt mertünk kaszárnyán kívül együtt maradni. [...] a kezembe vettem az ügyet,

35 DÉNES Zsófia, *Akkor a hársak épp szerettek: Legendaoszlató emlékezések és dokumentumok Ady Endre váradi életéről*, Bp., Gondolat, 1983 (1957), 320–321.

36 Csinszka visszaemlékezése Adyra (OSZK Kézirattár, Fond 74/43); PÉTER I. Zoltán, *Ady Endre és a sorozások...*, i. m. 72–78.

37 Csinszka visszaemlékezése Adyra (OSZK Kézirattár, Fond 74/43)

és elmentem én magam, egyedül a kerületi katonai parancsnok-sághoz. A kezemben volt Bölöniék egy jó hírt adó sürgönye, kicsit trémáztam, és kicsit nehéz volt áttörni magam a hadseregen. De az öreg Koncz tábornok nagyon kedves volt, elkérte a sürgönyt, azt ígérte utána néz a dolognak, és mikor Bölöni után érdeklődött, szemébe hazudtam bátran és bölcsen: az újságírók szindikátusának egyik vezető embere. Így aztán megnyugodott, és én büszkén robogtam Bandihoz, ki két napig mulatott az ügyeken. Délután meg-jött a felmentés...”³⁸

Ady folyamatosan beteg, a továbbiakban is elkeseredett és az öngyilkosság gondolata is megjelent írásaiban. „[...] köszvényes, sánta, süket és neuraszténiás vagyok, s nincs pénzem. De ezektől eltekintve, oly nyugodtan tudnék öngyilkos lenni, mint egy nem úriember” – írta Bölöninek (1916. márc. 13.).³⁹ Mindeközben Csucs a határrendőrségi kapitányság székhelye volt, Budapestet megszégyenítő drágaság, élelmiszerhiány, ínség és nincstelenség uralkodott, mindenütt katonák, menekültek voltak. A katonákat szállító vonatok a csucsai birtok előtt robogtak el. 1917 júniusában visszavonták Ady ideiglenes felmentését, Csinszka ismét intézkedett, hiszen napok kérdése volt, és férjének ismét be kellett vonulnia. Annak ellenére, hogy Bölöni György ez alkalommal is közbenjárt Ady felmentésének ügyében, Csinszka is felutazott Fehér Dezsőnével Pestre és felkereste a befolyásos barátokat. Ignotus és Fenyő Miksa elutaztak, a többi ismerős meg tehetetlen volt. Halász Lajos segítségével Tisza István titkárától (Latinovich Endrétől) megszerezték egy dokumentumot, amely mentesítette Adyt. Amint megérkezett a Szentésre szóló behívó, Csinszka Fehér Dezsőnével Kolozsvárra utazott és igazolta férjét, aki nyugodtan várhatta a felmentést.⁴⁰ A meghosszabbítás augusztus 31-ig szólt, de a feleség ismét kiutat keresett. Havas Irént kereste fel a *Nyugat* szerkesztőségében: „Kedves Nyugat és kedves Irénke.”⁴¹ Élünk és elég tűrhetően lennénk ha Bandit agyon nem izgatná megint hogy felmentése augusztus 31-én véget ér. [...] A felmentést úgy tudjuk már megis kapta az uram, csak a kézbesítést kell megsürgetni [...]. Nagyon kérem drága Irénkém járják el – hogy szeptem-

38 DÉNES Zsófia, *Akkor a hársak..., i. m.*, 321–323.

39 Ady Endre levele Bölöni Györgynek, 1916. márc. 13. *Ady Endre levelei, III. kötet..., i. m.*, 158.

40 Csinszka visszaemlékezése Adyra, 1919 után (OSZK Kézirattár, Fond 74/44)

41 Irénke: Havas Irén, a *Nyugat* című folyóirat titkárnője

ber első napjaiban legkésőbb, de ha lehet augusztus 31-re vagy bevárásai engedélyt vagy a felmentést kézhez kapjuk, mert ha a katonai behívó megelőzi, az uramnak be kell vonulnia. Ez a hecc pedig látatlanba is úgy agyon izgatja hogy lázas és munkaképtelen beteg.”⁴²

1918 szeptemberében Ady ismét felmentést kapott 1919 februárjáig, ami némileg megnyugtatta, többeknek be is számolt róla.⁴³

Ady – Dunántúli (Rákosi Jenő)-vita

Ady végül nem vonult be katonának, nem védte a hazáját a harctereken, ami szemet szúrt a *Budapesti Hírlap* főszerkesztőjének és kihasználván az adandó alkalmat a költő és a nyugatosok ellen fordult lapjában. Egy állítólagos budapesti diák mások provokációs ösztönzésére magánlevélben kérte Ady véleményét a háborús versei révén elhíresült Gyóni Gézáról. Ady magánlevelét⁴⁴ a *Budapesti Hírlap* 1915. október 14-i számában Rákosi Jenő Dunántúli álnéven közzétette és támadást intézett a költő ellen. Azt állította, hogy az irodalomtörténet el fogja intézni Ady Endre költői iskoláját, a „perverz, bérelhető ágyak izzadságában fogant, klinikaszagtól megihletett költészetet, hiszen hozzátartozik a parnasszus flórájához a bolondgomba is”. A szerkesztő úgy véli, hogy Gyóni szava – aki a háborúnak a haláljelöltje volt, aki küzdött a lövészárokban, kirohanásokban, kivette részét a veszedelmekből, szenvedésekből – keresztülhatolt a csata zaján, ellenben az Ady-áramlat, vérivó szerelme, öndicsőítő, affektált kultuszának visszataszító lármája elült a harcok zajában, jelentőségét elvesztette. Ady és „felekezete” nem képes a háború veszedelmeit viselni, de énekelni sem.⁴⁵ Rákosi később Babits Mihálynak is nekirontott a *Budapesti Hírlap* hasábjain. Kifogásolta a költő versben használt szavait, miszerint kedvesének kisujjáért szívesebben áldozná föl a csobogó vért, mint száz királyért, lobogóért, vagyis előbb

42 Csinszka levele a *Nyugat* szerkesztőségének, Havas Irénnek, 1918.08.24. (PIM Kézirat-tár, V.3181/74)

43 Ady levele Ady Lőrincéknek, 1918. szept. 7. *Ady Endre levelei, III. kötet...*, i. m., 199.

44 „Kedves, fiatal barátom, Gyóni (Áchim) Géza soha se volt költő s nem is lesz. Ezt még egy világháború sem tudta megcsinálni. Fiatal ujságíró-szimattal s kényelmetlenül kényelmes helyzetében transzponálta igaz poéták formáit és hangulatait. Természetesen elsősorban engem bányászott ki, de szerencsére nem jó bányász... Csak annyi ő, mint a háborús revük szerzői. Hadd éljen szegény, s ha hazakerül hadd élhessen meg e szörnyű háborúból, mely annyiunk életét vette el vagy tette tönkre. Üdvözli szívesen Ady Endre.”

45 DUNÁNTÚLI [RÁKOSI Jenő], *Levelek*, Budapesti Hírlap, 1915. okt. 14., 9.

meghalna a szeretett nőért, mint a hazájáért.⁴⁶ A *Játszottam a kezével* című vers⁴⁷ szerzője magyar állami gimnáziumban laza erkölcsű irányba taszítja a fiatalokat, megrontja az ifúságot. A támadássorozatába belekeverte Ady öccsét, a költő magánéletét, házasságát. Emellett meglovagolta a nemzeti érzékenységet is: „a frontszökevény Ady a hazája iránt kötelességet teljesítő Gyóni Gézát támadta meg” olvasta ki Rákosi Ady leveléből. A cikkekben Adyt idegbeteg embernek tartja, érthetetlenek a versei, iskoláját parnaszszusi gőg és paraszti fennhéjázás jellemzi, bolondok háza tele betegekkel, akik istenfíának és római pápának tartják magukat. Verseikben rothadást, piszkot és utálatot hordanak össze, mind univerzális zseninek képzeletét és dicsérgetik egymást a *Nyugat*ban. „Endre megdicséri Mihályt, aztán Mihály Endrét, az egyik dedikál a másiknak egy nyolcsoros versecskét, a másik meg az egyiknek valami novellát.”⁴⁸ Míg százezrek küzdenek a lövészárkokban, addig Ady jól házasodván, gazdag mecénástól pénzelve a világháborút vidéki kúriák kényelmes ágyából nézi és csupán egy „nagy Hecc”-nek nevezi. Rákosi elfogadhatatlannak tartotta a háborúellenességet, az ifúság megrontásával vádolta őket. Az Ady ellen indult támadása az egész *Nyugat* folyóirat ellen folytatódott. Ady mellett kiálltak a barátai, cikkekben védték a támadásoktól, de a költő mégsem tudott könnyen túllépni a *Budapesti Hírlap*ban hónapokon át közölt, személyét és költészetét sértő, *Dunántúli Leveleken*.⁴⁹ Csinszka írja erről Fehér Dezsőnének (1915.11.17.): „Drága Jankám, bocsáss meg, hogy csak ma írok, és most is szörnyen idegesen. Rákosiék⁵⁰ olyan piszkosak, hogy Bandi egészen betege ennek az ügynek, mely annyi ezer csúnyaságot szült. [...] Olyan lázas, zaklatott és túlfűtött az életünk, hogy örület.”⁵¹

A fentebb tárgyalt pontokkal érzékeltetni szerettem volna, hogy az Ady költészetét ért támadások, a sorozások, a katonai behívók óriási, állandósult bizonytalanságot szöttek Ady köré. A felmentések csak rövid időszaka-

46 DUNÁNTÚLI [RÁKOSI Jenő], *Levelek*, Budapesti Hírlap, 1915. okt. 20., 4.

47 BABITS Mihály, *Játszottam a kezével*, *Nyugat*, 1915/16, 884–885.

48 SZIDOR, *Herosztratosz irodalom*, Budapesti Hírlap, 1915. nov. 16., 2–3.

49 Bővebben lásd még: N. PÁL József, *Modernség, progresszió, Ady Endre és az Ady-Rákosi vita: Egy konfliktus eszméletörténeti pozíció természete és következményei*, Spectrum Hungarologicum Vol. 1., 2008, 221–274. <http://mek.oszk.hu/12400/12430/12430.pdf>, hozzáférés: 2017. jún. 29.; KIRÁLY István, *Intés az őrzőkhöz: Ady Endre költészete a világháború éveiben, 1914–1918*, I. kötet, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982, 72–90.

50 Rákosi Jenő lapjában, a *Budapesti Hírlap*ban „Dunántúli” álnéven támadta Adyt, akinek költészetét és eszmevilágát a magyarságra károsnak hirdette. 1915. okt. 14.; 1915. okt. 16.

51 DÉNES Zsófia, *Akkor a hársak...*, i. m., 319–320.

kokra szóltak és mindehhez a feleség közbenjárása hatalmas segítséget és egyben támaszt jelentett a folyamatosan félelmekkel, betegségekkel küzdő társának. A bizonytalanság hosszú hónapjai, évei alatt kiújult a költő ideges gyomorfájása, álmatlan volt, veronálmérgezéssel került kórházba, gyakran meghűlve 39 fokos lázzal feküdt, reumás lábaira panaszkodott. A fájdalmak csillapításának nélkülözhetetlen módja lett az alkohol és a veronál fogyasztása, melyek szinte állandósultak napjaiban, élete kellékeivé váltak.⁵² Erre utalnak Ady „vétkes könnyelmű hitel-füzetének”⁵³ bejegyzései is. A cigaretta és a bor a mindennapi vétkes kiadásokhoz tartoztak. Csinszka a titkárnői feladatai mellett ápolónőként is helytállt, igyekezett férjét mindentől megóvni, vizezte a borát, kiadagolta a cigarettát, cukrozta a veronált. Gyógyulása érdekében szanatóriumi ellátást intézett neki, titokban Károlyi Mihályhoz fordult és kétségbeesett levelében anyagi támogatást kért Ady kezeltetésére.⁵⁴

Befejezés

Úgy vélem Ady múzsjának levelei, memoárfüzetei jól kirajzolják, hogy Csinszka folyamatosan új, egyre segítőbb, támogatóbb szerepeket vett fel Ady mellett. A rajongó, Adyt félistenként kezelő diáklányból feleség lett, és alkalmazkodott a változó körülményekhez. Otthont teremtett férjének, igyekezett jó benyomást kelteni a költő baráti körében, társa volt, támogatta őt, harcolt érte a végsőig, de mindeközben végig a háttérben maradt. Saját, leánynevelő intézetben szövögetett álmait nem valósította meg, írói ambíciói csupán a levélírásban teljesedtek ki. Ady halála után nem kívánt a nemzet özvegye lenni, nem fogadta el a felkínált életjáradékot sem, mégis sokak szemében az Ady kiteljesedését gátló, többek által tévesen elítélt Szendrey Júliához hasonlítható – ahogy tette maga is – múzsa maradt.

52 Csinszka visszaemlékezése Adyra (OSZK Kézirattár, Fond 74/43)

53 Ady Endréék vétkes, könnyelmű hitel-füzete (PIM Kézirattár, A.300)

54 Csinszka levele Károlyi Mihálynak, 1919 előtt (MTA KIK Kézirattár, K 10/120) „Kegyelmes uram, a mai magyar kormánynak, az Ady Endre kormányának nem szabad elnéznie azt, hogy Ady Endre, az egyetlen élő, ősi magyar genie – anyagi bajokkal küzdjön, zsidók uzsoráján tengődjön, szükségét lásson. És különösen nem szabad a felébredt magyarságnak elnéznie ezt akkor mikor Ady Endre élet és halál között vergődik hetek óta és csak nagy odaadás, sok szeretet és súlyos anyagi áldozatok tarthatják meg a jövőnek. [...] Nagyon nehéz volt ide jönnöm önhöz kegyelmes uram, [Ady] aki nagy betegen fekszik túl büszke és túl szerény ahhoz valaha valamit kérni tudjon a maga érdekébe. [...] ha ő tudná hogy én mégis eljöttem ide, nagyon, nagyon megharagudna reám.”

Hatvany Lajoshoz írt levelében olvashatjuk ehhez kapcsolódó gondolatait. „Nincs penetráns „Ady özvegye” parfümöm, miként Szabó Dezső barátod óhajta. [...] Ha látna pihent jókedvemben, élő, erős humoromban, elmenne a kedve, az Ady sírjára ültetni trombitáló angyalnak vagy Szendrey Júliának. Álmomban sem ambicionálom mindezt. Én élni és jól élni akarok – senki sírján, de a magam lábán. Ady, gyász, szerelem, mindez erősen lezárt privát ügyem. A lárma körülötte az emberek ízléstelensége.”⁵⁵

Csinszka levelezése részletekbe menően dokumentálja Ady Endre életét, de azt gondolom, hogy a házasságaitól eltekintve, kéziratos hagyatéka önmagában is jelentőséggel bír, további diskurzusok tárgyát alkothatja.

Irodalomjegyzék

ADY Endre, *Jeremiás siralmai – mindig: Karácsonyi öröm helyett*, Pesti Napló, 1915. dec. 15., 13.

Ady Endre levelei: I. kötet, 1895–1908, Bp., Szépirodalmi, 1983.

Ady Endre levelei: II. kötet, 1909–1913, Bp., Szépirodalmi, 1983.

Ady Endre levelei: III. kötet, 1914–1918, Bp., Szépirodalmi, 1983.

Ady Endre levelezése 1895–1907, I., szerk. VITÁLYOS László, Bp., Akadémiai–Argumentum, 1998.

Ady Endre nyilatkozata, Budapesti Hírlap, 1915. nov. 14., 13.

Babits Mihály levelezése 1918–1919, sajtó alá rendezte SIPOS Lajos, Bp., Argumentum, 2011.

BENEDEK István, *Ady Endre szerelmei és házassága*, Bp., Szenci Molnár Társaság, 1991.

CSINSZKA, *Életem könyve: Boncza Bertának, Ady Endre özvegyének visszaemlékezései*, szerk. B. LUKÁTS Júlia, VITÁLYOS László, Bp., Kelenföld Kiadó, 1990.

DÉNES Zsófia, *Akkor a hársak épp szerettek: Legendaoszlató emlékezések és dokumentumok Ady Endre váradi életéről*, Bp., Gondolat, 1983 (1957).

DÉNES Zsófia, *Élet helyett órák*, Bp., Magvető, 1967.

DUNÁNTÚLI [RÁKOSI Jenő], *Levelek*, Budapesti Hírlap, 1915. okt. 14., 9.

DUNÁNTÚLI [RÁKOSI Jenő], *Levelek*, Budapesti Hírlap, 1915. okt. 20., 4–5.

DUNÁNTÚLI [RÁKOSI Jenő], *Levelek*, Budapesti Hírlap, 1915. nov. 4., 4–5.

DUNÁNTÚLI [RÁKOSI Jenő], *Levelek*, Budapesti Hírlap, 1915. nov. 12., 4–6.

DUNÁNTÚLI [RÁKOSI Jenő], *Levelek*, Budapesti Hírlap, 1915. nov. 16., 7–8.

DUNÁNTÚLI [RÁKOSI Jenő], *Levelek*, Budapesti Hírlap, 1915. nov. 23., 7–8.

55 Csinszka levele Hatvany Lajosnak (MTA KIK Kézirattár, Ms 375/4 és K 11/105)

- DUNÁNTÚLI [RÁKOSI Jenő], *Levelek*, Budapesti Hírlap, 1915. dec. 6., 8–9.
- DUNÁNTÚLI [RÁKOSI Jenő], *Levelek*, Budapesti Hírlap, 1915. dec. 30., 1–3.
- FRÁTER Zoltán, „Nincsenek itt már farsangi hajnalok”: *Ady és Csinszka pesti lakása*, Bp., PIM, 2001.
- HATVANY Lajos, *Kedves Csinszka!* = HATVANY Lajos, *Utak, sorsok, emberek*, Bp., Szépirodalmi, 1973, 463–468.
- Kedves Csinszka! Drága Mis! Babits és Csinszka levelezése 1919–1920*, kiad. NEMESKÉRI Erika, Bp., Pesti Szalon Könyvkiadó, 1994.
- KIRÁLY István, *Ady és Csinszka: Egy szerelem és egy házasság története*, Kortárs, 1980. jan., 101–128.
- KIRÁLY István, *Intés az őrzökhöz: Ady Endre költészete a világháború éveiben, 1914–1918, I. kötet*, Bp., Szépirodalmi, 1982, 72–90.
- KIRÁLY István, *Intés az őrzökhöz: Ady Endre költészete a világháború éveiben, 1914–1918, II. kötet*, Bp., Szépirodalmi, 1982, 171.
- KOVALOVSKY Miklós, *Emlékezések Ady Endréről, V. kötet*, Bp., Akadémiai, 1993.
- N. PÁL József, *Modernség, progresszió, Ady Endre és az Ady-Rákosi vita. Egy konfliktus eszméletörténeti pozíció természete és következményei*, Spectrum Hungarologicum Vol. 1., 2008. <http://mek.oszk.hu/12400/12430/12430.pdf>, hozzáférés: 2017. jún. 29.
- PÉTER I. Zoltán, *Ady Endre és a sorozások rémképei*, Várad, 2013/3, 72–78.
- PÉTER I. Zoltán, *Ady és Csinszka: Egy másik szerelem története*, Bp., Noran Kiadó, 2008.
- ROBOTOS Imre, *Az igazi Csinszka: Szembesítés, Ady-Csinszka szerelmének, házasságának legendaköre és valósága*, Bp., Ferenczy Kiadó, 1995.
- ROCKENBAUER Zoltán, *A halandó múzsa – Ady özvegye, Babits szerelme, Márffy hitvese*, Bp., Noran, 2009.
- RÓNA Judit, *Nap nap után, Babits Mihály életének kronológiája, 1915–1920*, B kötet, Bp., Balassa, 2014.
- SCHWEITZER Pál, *Ady és Csinszka levelei Baróti Marikához*, Irodalomtörténet, 1977/4, 926–958.
- SCHWEITZER Pál, *Ady-e vagy Steinfeld Nándor?*, Irodalomtörténet, 1979/1, 108–112.
- SZIDOR, *Herosztratosz irodalom*, Budapesti Hírlap, 1915. nov. 16., 2–3.
- SZILÁGYI Zsófia, *Özvegy, burookban (Kosztolányi Dezsőné Harmos Ilonáról)* <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/92/szilagyi.html>, hozzáférés: 2017. jún. 29.
- TOLNAI Gábor, *Ady Endre „saját kezű” levelei Baróti Marikához*, Iroda-

lomtörténet, 1978, 477–488. http://epa.oszk.hu/02500/02518/00214/pdf/EPA02518_irodalomtortenet_1978_02_477-488.pdf, hozzáférés: 2017. febr. 7.

TOLNAI Gábor, *Még egyszer az autográfia kérdéséről*, Irodalomtörténet, 1979/1, 113–118.

Felhasznált kéziratok

A Petőfi Irodalmi Múzeum, a Magyar Tudományos Akadémia és az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonában lévő Csinszka-levelek, memoár-füzetek.

Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára

Csinszka, *Vallomás a csodáról* (PIM Kézirattár, V. 3182/3)

Ady Endre levele Boncza Bertának, 1914. júl. 5. (PIM Kézirattár, A. 121/14)

Csinszka levele Baróti Máriának, 1918 nyara (PIM Kézirattár, V. 4298)

Csinszka levele Bölöni Györgynek, 1915. szept. 10. (PIM Kézirattár, V. 7/1)

Csinszka levele Fenyő Miksának, 1916. okt. 16. (PIM Kézirattár, V. 3181/76)

Csinszka levele Bölöni Györgyéknek, 1915. dec. 18. (PIM Kézirattár, V. 7/6)

Csinszka levele a Nyugat szerkesztőségének, Havas Irénnek, 1918.08.24. (PIM Kézirattár, V. 3181/74)

Ady Endréék vétkes, könnyelmű hitel-füzete (PIM Kézirattár, A. 300)

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye

Csinszka memoárja. Portrait Adyról, Vallomások (MTA KIK Kézirattár, K 10/10)

Boncza Berta levele Ady Endrének, 1914. jún. 13. (MTA KIK Kézirattár, K 10/66)

Zöllner Edit (Duci) levele Boncza Bertának, 1910–1912 (MTA KIK Kézirattár, K 11/156)

Csinszka levele Sándor Lászlónénak, 1916. dec. 9. (MTA KIK Kézirattár, K 18/38)

Csinszka levele Károlyi Mihálynak, 1919 előtt (MTA KIK Kézirattár, K 10/120)

Csinszka levele Hatvany Lajosnak (MTA KIK Kézirattár, Ms 375/4)

Csinszka levele Hatvany Lajosnak (MTA KIK Kézirattár, K 11/105)

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára

Ady Endre levele Brüll Bertának, 1904. nov. 4. (OSZK Kézirattár, Levelestár)

- Boncza Berta levele Dénes Zsófiának, 1914. okt. 30. (OSZK Kézirattár, Levelestár)
- Boncza Berta levele Dénes Zsófiának, 1914. nov. 13. (OSZK Kézirattár, Levelestár)
- Csinszka levele Baróti Máriának, 1917. márc. 23. (OSZK Kézirattár, Fond 74/136)
- Csinszka levele Révész Bélának, 1927. jún. 1. (OSZK Kézirattár, Fond 74/29 (1.))
- Csinszka visszaemlékezése Adyra, 1919 után (OSZK Kézirattár, Fond 74/42)
- Csinszka visszaemlékezése Adyra (OSZK Kézirattár, Fond 74/43)
- Csinszka visszaemlékezése Adyra, 1919 után (OSZK Kézirattár, Fond 74/44)

GYERGYAI ALBERT A NYUGAT VONZÁSÁBAN

Gyergyai Albert irodalmi értékskálája

Bárczi Géának írt leveleiben

Tóth Anikó

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Bölcsészettudományi Kar (Budapest)

Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet

Irodalomtudományi Doktori Iskola – Az irodalmi modernség PhD-program

Abstract

This paper aims to analyze Albert Gyergyai's letters which were sent to the future scientist in linguistics, Géza Bárczi during the First World War. The essay focuses on the letters' attributes mainly as literature historical documents and intends to concentrate to the texts' parts and included citations which might be related in Albert Gyergyai's early literary interest and in his further career.

Keywords: First World War, letters, literature, historical documents

1. A vizsgálat tárgya és célja – A preconcepciók elvetése

Egy olyan életmű kutatása során, amelynek értő áttekintése évtizedek óta várat magára, kezdetben számos tematikus és módszertani dilemmával szembesülhetünk. Szükségszerűen felmerül az alkalmazandó eszköztár kérdése, a vizsgálat konkrét céljainak megfogalmazása és a korszakból, a téma jellegéből, illetve a korábbi tudományos eredményekből adódó viszonyítási pontok kijelölése.

E megfontolások között azonban akad egy olyan szempont is, amely a kutatás e korai periódusában a többinél jóval nagyobb jelentőséggel bír. Ez az érintett témakör minőségének, tudományos relevanciájának milyensége, magyarul az a megkerülhetetlen kérdés, hogy az elemzésre kijelölt szövegek érdemesek-e arra, hogy önálló vizsgálat tárgyává tegyük őket.

Gyergyai Albert esszéi esetében a kutatás elsődleges indokai között – merthogy voltaképpen erről lenne szó – olyan érdemeket is felsorakoztathatunk, amelyek a szövegek felületes ismerete mellett is könnyen regisztrálhatóak. Ide tartozik a jellegzetesen összetett, logikai hézagoktól mentes mondatokból és a sokrétű szókészletből adódó stílus gördülékenysége vagy az a rendkívül gazdag műveltséganyag, amely Gyergyai esszéinek magját képezi. Ezen túlmenően azonban találhatunk ebben az

életműben olyan, rejtettebb vonásokat is, amelyek meghaladják a pusztán csak jól megírt szövegek határait, és lehetővé teszik, hogy Gyergyai esszéit a művészi produktumok és az irodalomtörténeti szövegek sajátos, izgalmas elegyeként kezeljük. A bennük felsorakoztatott történeti, kritikai és elméleti szempontok nemcsak a szerző elvi megfontolásait és azok változását mutatják be, de arra is rámutatnak, hogy egy ilyen műveltséganyag megfelelően elhelyezve, például egy Tonio Kröger nevében írt levélben¹ vagy egy Proustról szóló, de átfikcionallizált szövegben² a tényleges irodalmi értéket is megemlegetheti.

A Gyergyai esszéiről szóló – csekély terjedelmű – szakirodalom ennek az összefonódásnak nem sok figyelmet szentel. Az életműhöz kapcsolódó elemzések jobbára a 2015-ben kiadott *Kegyelmet a klasszikusoknak* című kötetben jelentek meg, konferenciakötetről lévén szó, szorosabb tematikus megköttetés nélkül. A Gyergyai Albert kulturális, stilisztikai és irodalomtörténeti érdemeit külön-külön alaposan bemutató elemzések-től azonban némileg elkülönül Horváth László szövegközlő tanulmánya,³ amely Gyergyai azon leveleit tartalmazza, amelyek valamilyen módon az Eötvös Collegiumhoz kapcsolódnak.

Az általam bemutatott vizsgálat alapötletét ez a tanulmány adta, noha más módszerrel és más koncepcióval közelítettem meg Gyergyai Albert és Bárczi Géza első világháborús levelezését, amelyet a benne foglalt irodalmi utalások mentén igyekeztem áttekinteni. E korábban még nem vizsgált levelek természetesen egyéb szempontok alapján is feltárhatóak – például a két barát személyes kapcsolata vagy az Eötvös Collegiumra vonatkozó reflexiók kiemelésével –, de Gyergyai majdani pályájának vonatkozásában kétségtelenül az irodalmi kötődésű szövegrészek számítanak elsődlegesnek. A Bárczinak írt, nem egyszer 20–30 oldalas levelek bővelkednek olyan utalásokban, amelyek segíthetnek felvázolni Gyergyai korai irodalmi preferenciáit, a majdani esszéket meghatározó ismeretanyag és ízlésvilág alapjait. E tárgykör elemzése során tehát a pusztán szövegközlés lehetőségét elvetve inkább a szövegrészek kiemelésére és – ami ennél fontosabb – kontextualizálására törekedtem, noha az MTA kéziratárában őrzött szöveggyűjtés végül nem igazolta a prekonceptiókat. A levelek áttekintésé-

1 GYERGYAI Albert, *Thomas Mann*, Nyugat, 1922/10, I, 795–805.

2 GYERGYAI Albert, *Előszó* = PROUST, Marcel, *Az eltűnt idő nyomában*, I. Swann, Bp., Magvető, 2006, 5–30.

3 HORVÁTH László, „Alulírott, dr. Szegő Albert, írói nevemen Gyergyai Albert, az Eötvös Collegium tanára...” = *Kegyelmet a klasszikusoknak: Írások Gyergyai Albertről*, szerk. SZÁVAI Dorottya, SZÁVAI János, Budapest–Pozsony, Kalligram, 2015, 131–189.

vel ugyanis eredeti célom azoknak a kijelentéseknek a felsorakoztatása lett volna, amelyek esetleg közelebb vihetnek a Gyergyai-esszéiben fajsúlyos francia irodalmi utalások háttéréhez, vagy azokat illetően valamiféle előképként regisztrálhatóak.

A kutatás során azonban kiderült, hogy ilyen, szorosan összetartozó és Gyergyai franciás műveltségével kapcsolatban önállóan is előremutató szövegrészek nemigen találhatók a levelekben, a *Nyugat* irodalmáról viszont annál több szó esik. A Bárczi Gézának írt levelek tanúsága szerint tehát a fiatal, még nem publikáló Gyergyai Albert érdeklődésének középpontjában a korabeli magyar irodalom, azon belül a *Nyugat* irodalma állt, a francia irodalom jelentőségét pedig főként ennek viszonylatában tartotta fontosnak. Következésképpen Gyergyai már ekkor, az első világháború éveiben a *Nyugat* vonzásában élt, noha komolyabb alkotói tevékenységet ekkor még nem végzett. Ennek folytán magánlevelezésében nem érezhette szükségét a szisztematikus elemzéseknek, ami azt jelenti, hogy levélbeli megállapításai többnyire pillanatnyi benyomásokra épültek, így ezek ifjúkori ízlésvilágának inkább csak elszórt jelzései. Elemzésük azonban ennek ellenére is fontosnak tűnt, mivel ezek a szövegek Gyergyai kulturális tájékozódásának egy igen korai állomását képviselik: azokat az éveket, amelyek közvetlenül megelőzték első publikációit, s így előrevetítették nyugatos elköteleződését. A levelekben foglalt irodalmi állásfoglalások tehát segíthetnek megérteni a pályakezdő Gyergyai Albert gondolkodásmódját, a magyar és a francia irodalommal való korai kapcsolatát, és egyértelmű jelzései annak, hogy a fiatal Gyergyai Albert e két nemzet alkotásait nem egymástól elszigetelten, hanem a magyar irodalom francia vonatkozásainak függvényében szemlélte, irodalmi tájékozódásának fő platformja pedig kezdettől fogva a *Nyugat* folyóirat volt.

2. A levelek keletkezésének háttere

Gyergyai Albert Bárczi Gézának írt levelei, amelyeket ma a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában őriznek, 1915 júliusa és 1917 augusztusa között keletkeztek. Gyergyai ebben az időszakban a későbbi nyelvészprofesszorhoz, Bárczi Gézához hasonlóan franciaországi internálótáborokban élt, ahová mint ideiglenesen Tours-ban tanuló, ösztöndíjas osztrák–magyar állampolgárt zárták el. Eötvös collegiumi barátjával, Bárczi Gézával fogva tartásának első, Chausey szigetén töltött szakaszában kezdett levelezni, tartalmi és terjedelmi szempontból azonban ezek-

nél a leveleknél sokkal jelentősebbek azok az üzenetek, amelyek a svájci Bad-Schinnachban íródtak. Ezek a szövegek – bár igényesen megfogalmazott, tartalmas írások – irodalmi szempontból jelentős esztétikai értéket nem képviselnek.

Ennek következtében áttekintésük során a történeti szempontok kerültek előtérbe, noha ez nem azt jelenti, hogy a fő hangsúly Kuncz Aladár regényéhez, a *Fekete kolostor*hoz hasonlóan a háborús internáltság viszonyaira esne. Gyergyai ugyanis, aki a háború alatt első és legfontosabb leveleit Bárczinak írta, nemigen tért ki a táborok mindennapjaira, és magát a háborút nem jelen lévő véres borzalomként, hanem mint elvont erkölcsi-politikai jelenséget kezelte. Életének ezt a szakaszát későbbi írásaiban is csak elvétve említette, ami részben abból adódhat, hogy esszéiben jobbra konkrét irodalmi szövegeket vagy szövegegyütteseket elemzett, saját élményeiről pedig csak utolsó éveiben, jelentős kihagyásokkal számolt be.⁴

Az irodalmi témák primátusa a levelekben is megfigyelhető, ugyanakkor a felvetett problémakörök csak áttételesen érintkeznek egymással. Ez a szembevető esetlegesség abból adódik, hogy a levelek nem alkotnak összefüggő szövegegységet, nem egy világos koncepció alapján szerveződnek, hanem egy élethelyzet, egy emberi kapcsolat és bizonyos, nem feltétlenül kiforrott érdeklődési területek egyvelegéből állnak össze. Mivel elsődleges funkciójuk a kommunikáció, két ember fizikai távolságának áthidalása,⁵ esetükben a szövegszerű következtetesség vagy az alapos kifejtettség nem lehet elvárás.

A Chausey-ban, illetve a pont-main-i táborban keletkezett francia nyelvű levelek rövidségük és tematikus behatároltságuk okán egyébként sem vethetőek alá komolyabb szerkezeti vagy tartalmi vizsgálatnak. Ennek oka a háború alatti francia levélcenzúra előírásaiban keresendő, amelyekről Jeney Éva Kuncz Aladár regényéről írt tanulmányában bővebben is számot ad. Az internálótáborokról szóló egyetlen magyarul is elérhető történeti szakszöveggel, Pierre Rigoulot és Joël Kotek *A táborok évszázada* című kötetének

4 Lásd pl. GYERGYAI Albert, *Rouen = GY. A., A várostól a világig*, Bp., Szépirodalmi, 1981, 436–449.; GYERGYAI Albert, *Karácsony Lausanne-ban = A várostól a világig...*, i. m., 277–283.; GYERGYAI Albert, *Lausanne = A várostól a világig...*, i. m., 341–366.

5 A levél műfajáról Gyergyai hasonló állításokat tett abban az előszóban, amelyet Flaubert leveleinek 1968-as magyar nyelvű kiadásához írt. Lásd: „[A levél] elsősorban s már a legrégibb időkben a távollétből, a közlésvágyból, az érzelmi vagy szellemi érintkezés hiányából keletkezett”. GYERGYAI Albert, *Flaubert levelei*, Bp., Gondolat, 1968, II. (A kötet előszavának oldalszámait római számokkal jelölték.)

ide vonatkozó fejezetével⁶ összevetve ezek az információk hitelesnek tűnnek, így valószínű, hogy Gyergyai leveleire is ezek a szabályok vonatkoztak.

A levelek formai jellegzetességei igazolják, hogy Gyergyai hároméves franciaországi rabsága alatt csak francia nyelvű leveleket írhatott, kéthetente egyet, mindössze négy oldal terjedelemben. A francia levélcenzúra emellett azt is előírta, hogy az internáltak kézírása jól olvasható legyen, ugyanis a hatóságok egytől egyig ellenőrizték a leveleket, attól való féltükben, hogy a rabok kommunikációja veszélybe sodorhatja Franciaország katonai céljait, vagy esetleg olyan negatívumokat szivárogtathatnak ki az internálótáborokról, amelyeket a németek a francia hadifoglyokon boszszulhatnak meg.⁷ Ez indokolta azokat a tematikus megkötéseket is, amelyek Gyergyai chausey-i és pont-maini leveleiben is szembetűnőek. Ebben az időszakban tartózkodott a politikai állásfoglalástól, nem írt a fogsággal kapcsolatos személyes érzelmeiről, és – talán terjedelmi vagy praktikus okokból – művészetről, irodalomról sem igen értekezett.

Amikor 1917-ben egészségi állapota miatt a semleges Svájcba szállították, ismét magyar nyelvű leveleket kezdett írni, az otthon maradottakkal azonban a háborús postaszolgálat nehézkessége miatt⁸ nem tudott intenzív levelezést folytatni. Részben emiatt, részben pedig korábbi jó kapcsolatuk és hasonló sorsuk okán a szintén Svájcban tartózkodó Bárczi Gézához fordult, akivel tartalmas és gyakori levélváltásba kezdtek. A válaszlevelek Gyergyai hagyatékának más részeivel együtt nagy valószínűséggel megsemmisültek,⁹ így a bennük felvetett problémák nem rekonstruálhatóak teljes egészükben. Az azonban e töredékes, egyoldalú levelezés alapján is világosan látszik, hogy a két kollégista megőrizte az otthonról hozott vitázó kedvet, és jobbára személyes jellegű nézetkülönbségeik mellett néhány irodalmi, kulturális vitaponttal is előhozakodtak.

3. Gyergyai Albert, a Nyugat olvasója

A *Nyugat* háborús szerepvállalását illetően Gyergyai kettős álláspontra helyezkedett. Egyfelől – a mélyebb elemzést mellőzve – méltatta a lap bi-

6 KOTEK, Joël, RIGOULOT, Pierre, *A táborok évszázada, Fogva tartás, koncentráció, megsemmisítés: A radikális bűn száz éve*, Bp., Nagyvilág, 2005, 76–85.

7 JENEY Éva, „Mi is ez a könyv?” *Regény!* = KUNCZ Aladár, *Fekete kolostor, Feljegyzések a francia internáltságából*, Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2014, 25–26.

8 Gyergyai Albert levele Bárczi Gézához, MTA KIK Kézirattár Ms 5916/181.VII.

9 HORVÁTH, i. m., 132. (Horváth László ehelyütt Szávai János közlésére hivatkozik.)

zonyos szerzőit – különösen Adyt, Kaffkát és Ambrus Zoltánt –, másfelől viszont kritikával illette a folyóirat politikai állásfoglalását. Erre először 1917 februárjában került sor, amikor egy ismeretlen jóakarója előfizetett számára a *Nyugatra*, Gyergyai pedig leveleiben úgynevezett lapszemlék írásába fogott.¹⁰ Ezekben a hosszabb-rövidebb összefoglalókban a szépirodalom mellett a politikai cikkeknek is figyelmet szentelt, noha a napilapok dagályos nyelvezete és az uszító háborús propaganda rendkívüli módon taszította.¹¹ Talán ezért gondolta úgy, hogy Ignotus politikai írásai nem válnak a *Nyugat* javára, az irodalmi életben pedig egyébként sem lenne helye a politizálásnak. Az első *Nyugat*-szám, amelyhez a háború alatt hozzájutott, az 1917. január elsején megjelent jubileumi lapszám volt,¹² benne Ignotus köszöntőjével, a *Tizedik év Nyugattal* és Ady Endre *A Rémnek hangja* című háborús versével.

E szövegek igen különböző hatással voltak a fiatal Gyergyaira: Ady versét egy külön lapra másolva, rövid méltató jegyzet kíséretében elküldte Bárczinak, Ignotus szövegét viszont – annak cím szerinti említése nélkül – egy odavetett, gúnyos megjegyzéssel summázta: „Ignotus még mindig politizál a *Nyugat*ban, mert az Ignotusok tudják, hogy csak a halálukig »notus«-ok, azért hát sokáig élnek”.¹³ Csaknem egy hónappal később – március 17-én – Tisza István és az általános választójog apropóján Ignotus cikkeit egyenesen a *Nyugat* politikai álláspontjával azonosította, mondván, hogy a *Nyugat* esküszik Tiszára, nem hiába kávézik vele együtt Ignotus. A főszerkesztő és a folyóirat elvi azonosításában bizonyos fokig igaza is lehetett, noha Ignotus politikai véleménye semmiképpen nem feleltethető meg a *Nyugat* egységes politikai irányának, még akkor sem, ha a *Tizedik év Nyugat* bizonyos sorai kifejezetten erre utalnak.¹⁴ E tekintetben Angyalosi Gergely álláspontja lehet mérvadó, aki szerint „A *Nyugat* valóban a kezdetektől politizált, s ennek a politizálásak valóban Ignotus volt a főszereplője, egészen 1919-ig. Rajta kívül még néhány szerző írt több-kevesebb rendszerességgel politikai kérdésekről, tehát inkább ennek a néhány embernek a politikai megnyilatkozásairól beszélhetünk, semmint a *Nyugat*ban megjelenő és akárcsak hozzátétőlegesen egységes politikai irányvonalról.”¹⁵

10 MTA KIK Kézirattár, Ms 5916/181.X.

11 Lásd pl. MTA KIK Kézirattár Ms 5916/181.XII., Ms 5916/185.VI–VII.

12 MTA KIK Kézirattár, Ms 5916/181.X., Ms 5916/179.

13 MTA KIK Kézirattár, Ms 5916/181.XIV.

14 IGNOTUS, *Tizedik év Nyugat*, *Nyugat*, 1917/1, I, 9–13.

15 ANGALOSI Gergely, *Politika a Nyugatban – A Nyugat politikája* = A. G., *A minta fordul egyet, Esszék, tanulmányok, kritikák*, Bp., Kijarat, 39.

Gyergyai, aki rendszerint csak néhány mondat erejéig foglalkozott a *Nyugat* és a korabeli politikai élet kapcsolatával, a konkrét politikai szerepvállalást végső soron nem értékelte nagyra, és erre leveleiben is többször kitért. A politikáról való beszédet az élet mindennapos nyűgjei közé sorolta, és levelei tanúsága szerint a róla való eszmecserében egyáltalán nem lelte örömét.¹⁶ A *Tizedik év Nyugat* című írás épp ezeket az ellenérzéseket szíthatta fel benne, főként abból adódóan, hogy Ignotus víziója szerint a Nyugatban megjelent szövegek egytől egyig részét képezik valamiféle nagy, közös politikai ellenállásnak.¹⁷ Gyergyai esztétizáló, a gyakorlati témáktól idegen szemléletmódja szerint azonban az irodalom, a *Nyugat* irodalma nem rendelhető alá olyan elvi kérdéseknek, amelyek inkább publicisztikai vonatkozásban érdekeseek.

Az általa kiemelt szerzők és szövegek tehát leveleiben tisztán esztétikai alapon kerültek előtérbe, noha értékpreferenciáit egészen bizonyosan befolyásolta az a gyakran emlegetett szellemi örökség, amelyet Bárczihoz hasonlóan az Eötvös Collegiumból hozott magával. Kollégistaként az írókról és az irodalomról alkotott felfogását alapjaiban határozta meg a levelekben gyakran említett, fiatal Horváth János hatása, aki egyfelől a francia irodalom rejtelseibe vezette be tanítványait, másfelől pedig a korabeli magyar irodalom viszonylatait is feltárta előttük. Egy 1958-ban írt, Horváthról szóló esszében Gyergyai Ignotust az ifjú tudós szellemi ellenlábasának nevezi, és említést tesz Horváth János Szomoryval és Móriczcal szembeni ellenérzéseiről is. E szöveg egyik legfontosabb, legérzékenyebb részlete arról az ifjonti lelkesedésről vall, amely a levelek keletkezése idején még élénken élt benne: „De hát az ilyen feszültségek csak a papíron kibíráhatatlanok: tizennyolc-húszéves korban még tág az agy s ruganyos a szív, s ezt is kibírtuk, mást is kibírtunk, akkor is, meg azóta is! Szídtuk Ignotust, szídtuk Szomoryt, de azért csak olvastuk őket s ugyanakkor tiszteltük Horváth úr egyik kedves költőjét, az akadémikus Vargha Gyulát – tiszteltük, de nemigen olvastuk...”¹⁸

Ez a fajta kollégiumi szellemiség, amely Gyergyai szavai alapján a túlfűtött lelkesedés és a kritikus gondolkodás elegyének tűnik, leveleiben több helyen is visszaköszön. Függetlenül attól, hogy a kollégiumi társakról és a rajongásig tisztelt Horváthról sem Bárczi, sem Gyergyai nem kapott érdemi híreket, és ahogyan Gyergyai szóvá is tette – „ils nous oublie un peu, ceux qui vivent

16 MTA KIK Kézirattár, Ms 9516/181.III.

17 IGNOTUS, *i. m.*, 13.

18 GYERGYAI Albert, *Horváth Jánosról* = GY. A., *A Nyugat árnyékában*, Bp., Szépirodalmi, 1968, 293.

en liberté”¹⁹ – azok, akik szabadon éltek, egy kicsit megfélelkeztek róluk, irodalmi értékítéleteik alapján véve a régiék maradtak. Ady költészetét például Gyergyai változatlanul nagyra értékelte, ami a már említett verskiádemény, *A Rémmnek hangja* lejegyzéséből, kiemeléséből is világosan látszik.

Ez a különálló, külön jelzetszámon katalogizált levéloldal feltehetően ahhoz a levélhez tartozhat, amelyben Gyergyai az ajándékba kapott *Nyugat*-előfizetésről értesíti Bárczit, a vers alá írt jegyzet pedig így hangzik: „(Látod, ha ilyesmit olvashatok, akkor én is büszke vagyok a magyar-voltomra, és sajnálom azokat, akiknek ez a zengő ritmus értelmetlen marad. – Egy másik verse így végződik: »S rettenetes ma élni.«) (Írd meg: hogyan tetszett? Isten! ha egy Ady-kötetet itt kézbe kaphatnék – addig ki nem engedném a kezemből, amíg minden egyes lapja rommá nem mállana!)”²⁰

Gyergyai, aki a későbbiekben – saját bevallása szerint – csak a véletlen folytán nem írt Adyról elemző szöveget,²¹ majdani esszéiben rendkívül gyakran említette az általa nagyra becsült költőt, a Bárczinak írt levelekben pedig idézetek egész sorával fejezte ki Ady iránti tiszteletét.²² Itt, *A Rémmnek hangjához* fűzött kommentárban egy olyan, a hazafias érzelmekről és a franciák iránti tisztelet összeegyeztethetőségéről szóló vitára céloz, amely Bárczival folytatott levelezésében az egyik legfontosabb szűzsének számít. Egyik levelében így utal erre a meglehetősen komoly nézeteltérésre: „(...) csunyan félreértetted a leveletem, és finoman, óvatosan, burkolózva, de mégis, olyasmit dörgölsz az orrom alá, hogy vak francia-imádó, korlátolt német-faló, sőt: pöffeteg magyart-megvető volnék. A bókokért hálás köszönet, ezekért mindenekelőtt.”²³ Látható, hogy Gyergyai, aki hasztalan bizonygatta, hogy a franciák iránti vonzalma nem a szokott háborús szempontokon alapszik, hanem kultúrájuk, irodalmuk gazdagságának feltétlen tiszteletén, a háború alatt nem szívesen foglalkozott hazafias kérdésekkel. Az viszont, hogy Ady verseivel mégis kivételt tett, részben épp Ady költészetének politikumával függött össze, azzal, hogy – mint Szerb Antal kissé sarkosan mondja – „Ady politikai költő volt, olyan mértékben, mint senki más a XX. század nagy költői közül.”²⁴

19 MTA KIK Kézirattár Ms 5916/176.

20 MTA KIK Kézirattár Ms 5916/179.

21 GYERGYAI, *A Nyugat árnyékában...*, i. m., 6.

22 Lásd pl. MTA KIK Kézirattár, Ms 5916/179. (*Kár a voltért*), MTA KIK Kézirattár, Ms 5916/181.V. (*A legfőbb várta*), MTA KIK Kézirattár, Ms 5916/181.VIII. (*Fehér lány virág-kezei, későbbi címén: Virág-kezek a fejemen*).

23 MTA KIK Kézirattár, Ms 5916/181.I.

24 SZERB Antal, *Az Ady-mítosz és a Drang nach Westen* = SZERB Antal, *Összegyűjtött esszék, tanulmányok, kritikák*, Bp., Magvető, 2002, 437.

Ez a politikum azonban Gyergyai szerint egészen más természetű volt, mint bármely más költő közéleti elkötelezettsége. „Ady hallgat, vagy ha megszólal is, kissé másképpen beszél”²⁵ – jegyezte meg a majdani esszéista Bárczi szidalmaira reagálva, hozzátéve, hogy a háborús viszonyok közepette ő maga is az Ady-féle magatartást tartja követendőnek: „Azt mondom: büszke vagy a magyarságodra. Istenem, jól teszed, bár manapság, amikor a szívét mindenki a száján hordja, s amikor a hazát csak ordítva szabad szeretni, én inkább hallgatnék és tűrnék. Én is szeretem a magyarságot, úgy (sic!), ahogy van, minden előítéletével együtt; de fájdalom, kinyíltak a szemeim.”²⁶

Az itt megmutatkozó negativitás a Bárczinak írt levelekben végig meghatározó jegy marad. A háború viszontagságai, a hosszú fogság és az ottontól távol töltött svájci időszak nagy teher volt Gyergyai számára, borúlátását pedig csupán két dolog mérsékelte: egyrészt az a Bárczival közös terv, hogy együtt bekerülnek a Lausanne-i Egyetemre, másrészt pedig az olvasás, a kultúráról, irodalomról szóló párbeszéd lehetősége. Előbbi terv végül valóban megvalósult, s ezzel a levelezés lényegében le is zárult, a vágyott filozopter társaságot és bizonyos olvasmányokat azonban Gyergyainak sokáig nélkülöznie kellett. Ennek folytán a Bárczinak írt levelek számára a társaságot, az értelmes eszmecserét jelentették, és alkalmat adtak az újságokban olvasott irodalmi alkotások áttekintésére is.

Gyergyai háború alatti ízlésvilágát, esztétikai elvárásait leghívebben ezekből az értéktételekből ismerhetjük meg, ezért – Ady primátusának leszögezésével – érdemes áttekinteni a levelekben olvasható alkotói névsort. Az egyik oldalon, azok között, akiket Gyergyai méltatlannak tartott az elismerésre, ott találjuk a népszerű Herczeg Ferencet és Molnár Ferencet, „ezt a (...) hazátlan bitangot, s nemzetközi csavargót”,²⁷ akit Gyergyai bosszúságára az Akadémia 1917-ben Vojnits-jutalomban részesített,²⁸ valamint ide sorolható preferált szerzőivel együtt a Beöthy Zsolt nevével fémjelzett teljes akadémiai konzervativizmus is.²⁹ A nagy csalódások, a félresiklott lehetőségek közé Gyergyai Krúdy Gyulát, Kosztolányit és Szép Ernőt sorolta, jelezve, hogy a Nyugat szerzőit hibáik ellenére is érdekesebbnek tartja, mint a hivatalos elismerések letéteményeseit. E három szerzőről például a következő sorokat olvashatjuk egy 1917. április 9-én keltezett levélben:

25 MTA KIK Kézirattár, Ms 5916/181.III.

26 Uo.

27 MTA KIK Kézirattár, Ms 5916/181.XII.

28 KÁRPÁTI Tünde, *Molnár Ferenc drámáinak magyarországi fogadtatástörténetéből* (1902–2002), Új Forrás, 2003/4, 32.

29 MTA KIK Kézirattár, Ms 5916/181.XII.

„Vannak aztán, akik szintén idevalók volnának [t. i. a figyelemre méltó szerzők közé], mindamellettt kitörnek és eget kérnek – azaz-hogy: pénzt, hírt, kenyeret; lásd a derék Krudy Gyulát, aki Szindbád óta mindenütt Biedermeier-kalandot lát (még az én szívem hölgyében, Júliában is); lásd a méla Kosztolányit, aki a »*Szegény kisgyermek*« sikere óta még mindig és mindenütt naiv gyermekként nyaffog; s lásd a nemes Szép Ernőt, akinek a szonettjei fomások, érzelmesek, csengők, de mért lapítja el őket egész öt-felvonásos tündérjátékká? s mért hígított egy pohárra való citromosvizet egész hordóvá? igya is meg”³⁰ Ezek a kifejtetlen jellemzések jól példázzák azt a szertelenséget, amellyel Gyergyai háborús leveleiben az irodalomhoz viszonyult. Az Ady-vershez írt jegyzet a levélváltás egyik markáns pontja, de ez a kommentár sem hoz észérveket: Gyergyai itt is csupán lelkesedését fejezi ki. Krúdyról, Kosztolányiról és Szép Ernőről szólva ugyanezt láthatjuk: olyan homályos fogalmakat, mint például a „Biedermeier-kaland” vagy a „nyaffogás” vagy Babits esetében az egyébként nem szokatlan „gö-gös”³¹ jelző, amelyek tényleges tartalmáról, szövegszerű jelentéséről semmit nem tudunk meg. Gyergyai – talán azért, mert ezek magánközlések, nem pedig műelemzések – semmilyen fogódzót nem adott Bárczinak, noha saját közlése szerint az ifjú nyelvész nagyon is jól ismerte a korabeli magyar irodalmat.³²

Éppen ezért, a tényleges elemzések hiányából fakadóan nem árt ismét hangsúlyozni, hogy ez a levélcsomó inkább Gyergyai orientációjának szempontjából tanulságos, s így az említett szerzőkre vonatkoztatva nem bír valódi forrásértékkel. Ady példája mutatja, hogy mindez elmondható a Gyergyai számára ez idő tájt legfontosabb alkotókról is, akik közé Adyn kívül csak Kaffka Margitot és Ambrus Zoltánt számíthatjuk, noha a levélíró „igazi művészeink” közé sorolta tanárát, Horváth Jánost, Lovik Károlyt és Móricz Zsigmondot is.³³ Mivel Móriczról és Lovik Károlyról nem esik több szó a levelekben, az ő hatásuk a Bárczinak írt sorok alapján nem elemezhető. Kaffka Margit szerepét, hatását érdemes lenne alaposabban megvizsgálni, ugyanakkor a bad-schinznaichi levelekben az ő neve is csak néhány hangsúlyos jelző révén emelkedik a többi fölé,³⁴ és művészete a későbbiekben sem vált Gyergyai meghatározó témájává. Ambrus Zoltánnal azonban

30 MTA KIK Kézirattár, Ms 5916/188.III.

31 MTA KIK Kézirattár, Ms 5916/185.VII.

32 MTA KIK Kézirattár, Ms 5916/181.V–VI.

33 MTA KIK Kézirattár, Ms 5916/181.XIII.

34 MTA KIK Kézirattár, Ms 5916/181.VIII., MTA KIK Kézirattár, Ms 5916/181.X.

egészen más a helyzet. Jóllehet, Gyergyai Ambrusra is csak egy-két alkalommal hivatkozik Bárczinak írt üzeneteiben, jelentőségét a későbbi esszék fényében és említéseinek kitüntetett helyei révén Gyergyai értékskalájának legmagasabb fokára helyezhetjük. S ha emellett azt is figyelembe vesszük, hogy Gyergyai a húszas-harmincas években nagyjából azt a szerepet töltötte be a *Nyugat*nál, amely korábban Ambrus sajátja volt, a rá vonatkozó szövegrészek jelentősége még inkább igazoltnak látszik, és könnyen belátható, hogy a társaságára panaszkodó Bárczit Gyergyai miért éppen azzal próbálta vigasztalni, hogy ő sincs jobb helyzetben, ő maga sem „Ambrus Zoltánokkal” cseveg.³⁵ Ambrus neve itt annak szellemi magasságnak, annak a literátor társaságnak felel meg, amelyet személyes érintkezéseiben Gyergyainak nélkülöznie kellett, s amelynek hiánya egyre magányosabbá tette. Ambrus levélbeli szerepe tehát önmagán túlmutatva Gyergyai legfőbb szenvedélyére, a francia irodalomra irányítja az olvasói figyelmet.

4. A francia irodalom közvetítői

Gyergyai és Ambrus pályájának legfontosabb közös pontja kétségtől a francia irodalom és az annak közvetítése iránti elhivatottság volt, s mivel Ambrusnál ez az érdeklődés Gyergyai szerint rendkívüli jellemmel is párosult,³⁶ Gyergyai pályájára nézvést valóban példaadó alkotónak tekinthető. Ambrus mint a francia kultúra követe ráadásul egy személyben képviselte azt a szellemi platformot, amely Gyergyai és Bárczi Géza szempontjából is kiemelten fontos volt, s így Gyergyai joggal gondolhatta, hogy barátja érteni fogja, miért nevezi Ambrust „ideáljának”,³⁷ s miért tünteti fel úgy, mintha Ambrus a magyar irodalom non plus ultrája volna. A nyelvész és az irodalmár francia kultúra iránti vonzalma ma már közismert, de talán nem árt hangsúlyozni, hogy Gyergyai, a későbbi esszéista ezt a kultúrát már az első világháború évei alatt is részben Ambrus munkásságán keresztül szemlélte és értelmezte. Bár az efféle összehasonlításoknak, általában nincs túl sok alapjuk, Gyergyai esetében nem feltétlenül túlzás azt állítani, hogy később sok tekintetben meghaladta mesterét. Az iránta érzett szakmai tisztelet azonban nem változott, a *Midas király* íróját, számos színházi és irodalmi kritika, esszé szerzőjét Gyergyai egész pályafutása alatt legfonto-

35 MTA KIK Kézirattár, Ms 5916/185.XIV.

36 GYERGYAI Albert, *Emlékezések Ambrusról* = GYERGYAI, A *Nyugat* árnyékában..., i. m., 13.

37 MTA KIK Kézirattár, Ms 5916/185.VII.

sabb mesterei közé sorolta, már csak azért is, mert érdeklődését kezdetben Horváth János óráin túl³⁸ az ő szövegei irányították a francia irodalomra.

Az 1968-ban megjelent, *A Nyugat árnyékában* című kötet nyitó fejezete e kapcsolat, Ambrus és Gyergyai franciáságának vonatkozásában több tanulságos bekezdéssel is szolgál. Tartalmát tekintve ezek közül kiemelkedik az a szakasz, amelyben Gyergyai azt a legendát igyekszik cáfolni, hogy Ambrus nyárspolgári szerző volt, és a francia írókat illető értékítéletei gyakran tévesek voltak: „Ambrus franciasága nem egy vagy több íróból, hanem az egész francia irodalom forrásaiból táplálkozott. Amit ő itt keresett: a formát, a kultúrát, az irodalmi veretet, a nyers tények, a pusztá élet külső-belső megneumesítését, azt nemegyszer oly írókban s művekben is megtalálhatta, akiket és amelyeket ma már talán nem érzünk fontosaknak, de akkor, a mi századvégünkben határozott értéket jelentettek. Ambrus franciasága semmivel sem veszélyesebb, mint például Babits görögsége vagy mint Berzsenyi latinsága – vagyis egy oly kultúra, egy oly szellemi légkör szeretete, amely mintegy kiemeli itthoni hétköznapijainkból, s új művészi ingereket, dúsabb szellemi táplálékot, egyetemesebb magatartást adhat néki.”³⁹

Gyergyai tehát éppen Ambrus példája nyomán tartotta összeegyeztethetőnek a magyar és a francia kultúra ismeretét és szeretetét, s ezt a gondolatot odáig vitte, hogy e kétféle irodalmi műveltség ötvözete a hazai franciás múltú szerzők jobb megismerését is szolgálhatja. „(...) a franciák még mindig érdekelnek, s egyedül csak azt bánom, hogy ámbár a földjükön élve, inkább a könyvekből s a lapokból, mint az élő valóságban, ismerhettem meg őket. S a francia irodalom – főképp nekünk, magyaroknak, az Ady és Ambrus Zoltán fiainak, páratlan és egyedülvaló kincstár; s nem mondok le a reményről, hogy mielőbb, talán már egy hónapon belül, egy francia egyetemre kerülhessek”⁴⁰ – írja Gyergyai, aki Ady nevének említésével itt óhatatlanul is a *Nyugat* irodalmára irányítja a figyelmet, habár e levél keltezésének idején – 1917 januárjában – a hazai irodalmi életre is ható közfelfogáshoz viszonyítva ezek a gondolatok rendhagyónak számíthattak. A Gyergyai által oly nagyra tartott francia nép ugyanis Magyarország háborús ellenfele volt, s így a világháború első felében a francia irodalom nem szerepelt kiemelt helyen a magyar lapokban. Az 1917-es év

38 FÖLDES Györgyi, *Gyergyai Albert világirodalom-szemlélete = Kegyelmet a klasszikusok-nak...*, i. m., 52.

39 GYERGYAI Albert, *Emlékezések Ambrusról* = GYERGYAI, *A Nyugat árnyékában...*, i. m., 17–18.

40 MTA KIK Kézirattár, Ms 5916/180.V.

azonban e tekintetben sok változást hozott: a *Nyugat* például fokozatosan kezdett nyitni az ellenséges országok irodalma felé, és az év végén a korábbi műfordítások mellett már olyan írásokat is közölt, amelyek nem voltak mentesek a franciabarát utalásoktól. Gyergyai attitűdjét azonban sem ezek a szövegek, sem az ellentétes vélemények nem befolyásolták számottevően. Szegedy-Maszák Mihály a franciákhoz való közeledés kiemelt lépéseként Ady Endre *Charles Baudelaire él* című cikkét jelöli meg,⁴¹ ez azonban csak az év végén, a 22. lapszámban jelent meg, jóval Gyergyai fent idézett kijelentése után.

Hogy a háborús viszonyok és a franciaországi internáltság ellenére Gyergyai miként tudta megőrizni a francia irodalom iránti lelkesedését, arról hosszan lehetne értekezni, noha a magyarázat lényegében igen egyszerű. Józansága és a művek otthonról hozott szeretete és ismerete ugyanis olyan erősen élt benne, hogy még a háborús propaganda sem tudta semmissé tenni, ráadásul 1917 elejéig csak igen korlátozott mértékben tudott tájékozódni az otthoni atmoszféráról, ami így nem is tett rá komolyabb hatást. Az ez idő tájt dívó franciaellenességről, amelyre Bárczinak írt leveleiben gyakran kitért, a következőképpen vélekedett: „hisz tudod, hogy a sok még a jóból is megárt, példa rá egy kissé, tisztesség szólván, a francia utazásunk. De azért, hozzáteszem mindjárt, semmit sem tartok kicsinyesebbnek és gyűlöletesebbnek, mint a mi apró szenvedéseinkért egész Franciaországot, népét, multját, erkölceit okolni, és ebbe a hibába majd mindenki beleesik; mondjuk inkább: a háboru volt az oka mindennek, s kívánjuk a jó és tartós békét, s ne tegyünk úgy, mint a pontmain-i derék földik és szövetségesek, akik, ha hiányzott a husrészükből, Briand-t és Poincaré-t átkozták, a »Liberté« és a (sic!) »Humanité«-val egyetemben; azt hiszem, sem ezek az urak – akik csak mérsékelten érdekelnek – sem pedig ezek az eszmék – amelyekről még mindig azt vélem, hogy meglehetősen sok közülük volt, és van is, a francia nemzethez, s amelyekben minden visszaélés ellenére, hinni akarok – hogy mindezek édeskevésé felelősek a pontmain-i rablógazdálkodásért, és szeretném idézni a szálla és gerenda példáját, ha nem volna olyan rettentő elavult.”⁴²

Ez a felfogás, a franciák igazságos megítélésének kívánalma és irodalmuk tisztetelete segített Gyergyainak átvészelni a háború éveit, és nagy-

41 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A Nyugat és a világirodalom*, Alföld, 1999/5, 62.

42 MTA KIK Kézirattár, Ms 5916/180.V.

részt ennek köszönhetően lett végül „a *Nyugat* franciája”,⁴³ a francia nyelvű irodalom kiemelkedő fordítója és szakértője.

Későbbi pályájának alakulása tehát nagy mértékben múltott e korai és kitartó elkötelezettségen, amely a levelekben Bárczi Géza felfogásával szemben valamiféle dacos különállásként, makacs elvhűségként mutatkozott meg. Bárczi, aki később behatóan foglalkozott a francia–magyar nyelvi kapcsolatokkal, ekkortájt erős ellenszenvet érzett korábbi fogva tartóival, a franciákkal szemben, így érthető, hogy Gyergyai el nem múlt érdeklődését és józan különbségtételét inkább negatívan értékelte. Felfogása – bár mindent csak a válaszlevelekből tudhatjuk – nagyjából annak a kiábrándulásnak feleltethető meg, amelyet egy időben, az internálótáborokról értesülve Kosztolányi is átélt.⁴⁴ Kosztolányi végkövetkeztetése szerint „a háborúban töltött évek duplán számítanak, az irodalomnak pedig tízszeresen”.⁴⁵

Gyergyai esetében mindezt fordított előjellel kell elképzelni. A háborús időszak kétségkívül rá is rendkívüli hatással volt, de a fogság évei inkább megerősítették, mi több, megszilárdították a franciák és rajtuk keresztül a nyugat-európai irodalom iránti elhivatottságát.⁴⁶ Az a fajta kiábrándulás, amely Bárczin úrrá lett, őt nem érte el, hiszen mindvégig tisztán látta, hogy a háború és a kultúra egymással nem összekeverendő, különálló fogalmak, s bár a franciák háborús lelkesedését Gyergyai sem üdvözölte, irodalmuk mellett mindvégig kiállt.

Ugyanakkor azon művekről, amelyek az internáltság három éve alatt megfordultak Gyergyai kezében, igen keveset tudunk, így a Bárczi Gézának írt levelek a francia irodalom vonatkozásában inkább csak afféle halovány iránymutatóként működnek. A bennük foglalt francia irodalmi vonatkozások tehát egy levélgyűjtemény részeként vizsgálva nem mutatkoznak meg teljes jelentőségükben. Ahhoz, hogy ez megtörténjen, az életmű kiemelt témaköreihez csatolva kell tanulmányoznunk őket, ez a törekvés azonban meghaladja e tanulmány kereteit. E kényszerű leszűkítés folytán tehát e helyütt be kell értnünk egy felsorolásszerű áttekintéssel, amely révén elsősorban a francia és a magyar kultúra kölcsönhatásának Gyergyai által láttatott jelensége kerülhet előtérbe. A konkrétan megnevezett művek és szerzők szűkös listája alapján pusztán annyit állapíthatunk

43 Gyergyai Alberttel beszélget Szávai Nándor = GYERGYAI Albert, *Védelem az esszé ügyében*, Bp., Szépirodalmi, 1984, 451.

44 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kosztolányi Dezső*, Pozsony, Kalligram, 2010, 152.

45 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Színházi esték*, II. kötet, Bp., Szépirodalmi, 1978, 769.

46 FÖLDES Györgyi, *Gyergyai Albert világirodalom-szemlélete = Kegyelmet a klasszikusoknak...*, i. m., 52.

meg teljes bizonyossággal, hogy Gyergyai a fogság alatt nehezen jutott könyvekhez,⁴⁷ noha néhány Flaubert-kötetet ekkor is sikerült megszereznie, és soha be nem fejezett Flaubert-könyvének terve is ebben az időszakban ötlött fel benne.⁴⁸ Az esszéíró és kritikus Paul Souday, Proust későbbi monográfiájának⁴⁹ említéséből arra is következtethetünk, hogy a francia nyelvű értekező próza terén is igyekezett tájékozódni, és ugyancsak a teoretikus műfajok iránti érdeklődését jelzi az a levéloldal, amely Corneille *Horatius*a kapcsán Voltaire-rel, feltehetően 1886-ban megjelent, *Corneille, Racine et Molière* című könyvének egy passzusával vitatkozik, amelyben Voltaire helyteleníti, hogy Corneille-nél a király túlságosan gyorsan megbocsát Horatiusnak Camilla megöléséért. Voltaire szerint ez dramaturgiai hiba volt, Gyergyai viszont e könnyű bocsánatot megokoltnak tartotta, mondván, hogy Tullius maga ad ésszerű magyarázatot: „imádkozni mindenki tud értem, de ölni, hódítani, foglalni csak a hős Horace!”⁵⁰

A francia vonatkozású olvasmányok listája itt ér véget, a nagy elődnél, Voltaire-nél, akinek a Gyergyai életművében betöltött szerepét, ezen belül Corneille-értelmezésének Gyergyaiéhoz viszonyított különbségét érdemes lenne alaposabban, más szövegekkel összevetve is megvizsgálni. A Bárczi Géának írt levelekben azonban ez az egyébként rendkívül

47 MTA KIK Kézirattár, Ms 5916/180.VIII.

48 MTA KIK Kézirattár, Ms 5916/188.IX.

49 Lásd: SOUDAY, Paul, *Marcel Proust* = SOUDAY, P., *Proust, Gide, Valéry*, Párizs, Les Documentaires, 1927, 7–109.

50 MTA KIK Kézirattár, Ms 5916/185.V. Gyergyai itt valószínűleg Tullius monológjának azon soraira gondol, amelyek Kálnoky László fordításában 1964-ben így jelentek meg: „Valahány tartomány sok hű alattvalója / Meddőn áldja urát, hogy háláját lerója; / Mindegyik szereti, s mindegyik képtelen / Hőstettre, hogy uruk trónja szilárd legyen.” CORNEILLE, Pierre, *Horatius* = *Klasszikus francia drámák*, Corneille – Racine, Bp., Európa, 1964, 144. A Voltaire-hivatkozás pedig feltehetően a következő sorokra vonatkozik: „Il y a une observation à faire: c'est que jamais les douleurs de Camille ni sa mort n'ont fait répandre une larme. (...) Mais Camille n'est que furieuse; elle ne doit pas être en colère contre Rome où Albe triompherait. Elle n'a raison d'être en colère que contre Horace, qui, au lieu d'être auprès du roi après sa victoire, vient de vanter assez mal à propos à sa soeur d'avoir tué son amant. Encore une fois, ce ne peut être un sujet de tragédie.” „Itt egy észrevételt kell tennem: mégpedig azt, hogy sem Camilla fájdalmai, sem pedig halála nem fakasztott könnyeket (..) De Camilla csak dühös: nem Rómára kell haragudnia, ahol Alba győzedelmeskedék. Csakis Horatius ellen van oka a haragra, aki, ahelyett, hogy királya mellett lenne annak győzelme után, elég szerencsétlen módon eldicsekszik kedvesének saját húga meggyilkolásával.” (A tanulmány szerzőjének fordítása.) VOLTAIRE, *Commentaires sur Corneille* = *Corneille, Racine et Molière*, Párizs, Librairie de Firmin-Didot et C^{ie}, 1886, 98.

érdekes problémakör nem válik hangsúlyossá, már csak azért sem, mivel Gyergyai ezekben az írásokban tartózkodik a mélyebb műértelmezésektől, és Bárczi igényeihez igazodva inkább a kulturális jelenségek tágabb történeti kontextusára összpontosít. Ennek folytán eszmefuttatásaiban a fő hangsúly nem a konkrét szerzőkre és művekre esik, hanem sok esetben inkább a magyar kultúra európai helyzetének taglalására, a nyugati és a keleti műveltséghez viszonyított köztes helyzetre, amely kérdésben Gyergyai határozottan a nyugati irányválasztást pártolta. Egy erre vonatkozó vallomásában a személyes választáson és a történelmi tanulságon túl a korabeli irodalmi életre és a *Nyugat* által választott hagyományra is egyértelműen célzó: „akkor még [t. i. Petőfi és Vörösmarty korában] nem volt Közép-Európa, csak Kelet és Nyugat – hát a maiak huzódoznak, kéjelmetlenül fészkelődnek, nem tudják merre forduljanak, a hagyomány és a szívük még mindig Nyugatot áhítatja velük, míg az átkos kényszerűség és a röghöz s az anyaghoz kötöttség épp az ellenkező táborba hajtja őket, s míg egyfelől gyanus jóbarátoknak, másfelől körmönfont ellenségnek nézik őket, félő, félő, hogy végre is két szék közül a pad alá esnek.”⁵¹

Ez a fajta kultúraféltés, a keleti barbárság elvetése a nyugati világosság kedvéért egyértelműen rokonítható a *Nyugat* irodalmi küldetésével, amelyet a Gyergyai által ekkoriban gúnyosan emlegetett Ignotus 1908-ban *Kelet népe* című, irányadó vezércikkében megfogalmazott. Amikor tehát Gyergyai ifjúkori leveleiben a francia irodalom mellett tesz hitet, akkor a *Nyugat* szellemiségének megfelelően jár el, és a hazai műveltség gazdagítását szolgálja egy nagy múltú és virágzó európai irodalom értékeinek felmutatásával. Gyergyai leveleiben így nem a felsorakoztatott szerzők száma vagy a csak elvétve jelentkező elemzések mélysége válik meghatározóvá, hanem az a felfogás, amely egyenes utat jelentett a *Nyugat*-ban 1920-ban megjelent első publikációig és Gyergyai sokrétű munkásságáig, amely nélkül ma jóval kevésbé és egészen más módon ismernénk a francia irodalmat s általa saját kultúránkat is.

Irodalomjegyzék

- ANGYALOSI Gergely, *Politika a Nyugatban – A Nyugat politikája* = A. G., *A minta fordul egyet, Esszék, tanulmányok, kritikák*, Bp., Kijárat, 39–45.
CORNEILLE, Pierre, *Horatius = Klasszikus francia drámák, Corneille – Racine*, Bp., Európa, 1964, 83–145.

51 MTA KIK Kézirattár, Ms 5916/185.IV.

- FÖLDES Györgyi, *Gyergyai Albert világirodalom-szemlélete = Kegyelmet a klasszikusoknak*, szerk. SZÁVAI Dorottya, SZÁVAI János, Pozsony–Bp., Kalligram, 2015, 52–60.
- GYERGYAI Albert, *Előszó* = PROUST, Marcel, *Az eltűnt idő nyomában*, I. Swann, Bp., Magvető, 2006, 5–30.
- GYERGYAI Albert, *Emlékezések Ambrusról* = GY. A., *A Nyugat árnyékában*, Bp., Szépirodalmi, 1968, 9–25.
- GYERGYAI Albert, *Flaubert levelei*, Bp., Gondolat, 1968, I–XVIII.
- GYERGYAI Albert, *Horváth Jánosról* = GY. A., *A Nyugat árnyékában*, Bp., Szépirodalmi, 1968, 286–295.
- GYERGYAI Albert, *Karácsony Lausanne-ban = A várostól a világig*, Bp., Szépirodalmi, 1981, 277–283.
- GYERGYAI Albert, *Lausanne = A várostól a világig*, Bp., Szépirodalmi, 1981, 341–366.
- GYERGYAI Albert, *Thomas Mann*, Nyugat, 1922/10, I., 795–805.
- GYERGYAI Albert, *Rouen* = GY. A., *A várostól a világig*, Bp., Szépirodalmi, 1981, 436–449.
- Gyergyai Alberttel beszélget Szávai Nándor* = GYERGYAI Albert, *Védelem az esszé ügyében*, Bp., Szépirodalmi, 1984, 447–458.
- HORVÁTH László, „Alulírott, dr. Szegő Albert, írói nevemen Gyergyai Albert, az Eötvös Collegium tanára...” = *Kegyelmet a klasszikusoknak...*, i. m., 131–189.
- IGNOTUS, *Tizedik év Nyugat*, Nyugat, 1917/1, I, 9–13.
- KÁRPÁTI Tünde, *Molnár Ferenc drámáinak magyarországi fogadtatástörténetéből (1902–2002)*, Új Forrás, 2003/4, 28–55.
- KOSZTOLÁNYI Dezső, *Színházi esték*, II. kötet, Bp., Szépirodalmi, 1978.
- JENEY Éva, „Mi is ez a könyv?” *Regény!* = KUNCZ Aladár, *Fekete kolostor, Feljegyzések a francia internáltságból*, Kolozsvár–Bp., Kriterion–Országos Széchényi Könyvtár, 2014.
- KOTEK, Joël, RIGOULOT, Pierre, *A táborok évszázada, Fogva tartás, koncentráció, megsemmisítés, A radikális bűn száz éve*, Bp., Nagyvilág, 2005, 76–85.
- SOUDAY, Paul, *Marcel Proust* = SOUDAY, P., *Proust, Gide, Valéry*, Párizs, Les Documentaires, 1927, 7–109.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A Nyugat és a világirodalom*, Alföld, 1999/5, 54–70.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kosztolányi Dezső*, Bp.,–Pozsony, Kalligram, 2010.

SZERB Antal, *Az Ady-mítosz és a Drang nach Westen* = SZERB Antal, *Összegyűjtött esszék, tanulmányok, kritikák*, Bp., Magvető, 2002, 436–440.
VOLTAIRE, *Commentaires sur Corneille* = *Corneille, Racine et Molière*, Párizs, Librairie de Firmin-Didot et C^{ie}, 1886.

Felhasznált kéziratok szövegei

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, Ms 5916/179–190.

2017. február 10–11. között tartotta konferenciáját a Doktoranduszok Országos Szövetsége Irodalomtudományi Osztálya az ELTE Doktorandusz Önkormányzattal társszervezésben az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán a visegrádi országok fiatal kutatói számára. Az első világháború irodalmi és történeti aspektusai a kelet-európai régióban (Visegrad Group Conference – Literary and Historical Aspects of the First World War in the Eastern European Region) című tudományos tanácskozás az első világháború százéves évfordulója alkalmából életre hívott magyarországi tudományos rendezvénysorozat tematikájába illeszkedett. A tudományos rendezvényen elhangzott előadásokból készült legszínvonalasabb tanulmányokból lektorált kötet született, ezzel is hangsúlyozva az együttműködés szándékát, valamint a kutatási eredmények egymás melletti közlésének fontosságát. A tanulmányok a történeti és az irodalmi aspektusok nézőpontjaiból vizsgálják a világháború – tágabb kontextusban a huszadik század nagy háborúinak – és az ezzel párhuzamosan formálódó művészetek kölcsönhatásait; a kultúra szerepét az első világháborúban.

